

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 4 (107) 2024

Харків 2025

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань
України (наказ Міністерства освіти
і науки України від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України від 06.03.2015
№ 261) та з психологічних наук (на-
каз МОН України від 27.04.2023 № 491)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 27.12.2024

Редакційна колегія:

Музичук О. М. – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надолта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікінчук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Лоґвиненко** – канд. істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожний** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Сааданова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спалєнс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрік** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шичка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2024

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 4 (Vol. 107) 2024

Kharkiv 2025

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 5 dated from December 27, 2024

Editorial Board:

Muzychuk O. M. – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzharova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUA); **P. C. van Duyn** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Lazarev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Ph.D. of Historical Science, Associate Prof. (KhNUA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. S. Ustyomenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Головко Б. Г.

Основні риси військового права на українських землях
у XVIII столітті 11

Греченко В. А.

Делінквентність неповнолітніх у 1960-х рр. та діяльність міліції
щодо протидії їй..... 20

Слинько Д. В.

Процесуальне право Стародавнього Риму в царський період 28

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Гайдар М. В., Шуміло О. М.

Судові витрати як елемент механізму забезпечення доступу
до правосуддя 36

Кройтор В. А.

Юридичні факти в житловому праві в умовах сучасних викликів..... 47

Кухарев О. Є.

Особливості спадкування частки у праві спільної сумісної власності 58

Чалий Ю. І.

Поняття цивільно-правових заохочень 71

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Макаренко М. М.

Місце Державного бюро розслідувань у системі державних
правоохоронних органів України..... 85

Присяжнюк О. А.

Напрями вдосконалення нормативних засад застосування
правоохоронними органами дискреційних повноважень
в адміністративних правовідносинах..... 94

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Поляков І. С.

Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів
і їхніх проєктів у системі заходів протидії корупційній злочинності
в секторі безпеки та оборони України 104

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Велів Р. Е.

Криміналістична характеристика злочинів у сфері
незаконного обігу зброї, учинених організованими групами
та злочинними організаціями 117

Волобуєв А. Ф.

Учасники кримінального провадження: проблемні питання
класифікації 126

Головач Я. О.

Вибухові речовини та їхні композиції
в російсько-українській війні.....137

Гриценко В. В.

Використання висновку експерта під час розслідування
та доказування кримінальних правопорушень проти правосуддя.....151

Ємець І. О.

Представництво потерпілої юридичної особи,
якій завдано шкоду кримінальним правопорушенням,
на стадії досудового розслідування 164

Коломойцев М. М.

Представництво цивільного відповідача у кримінальному
провадженні 175

Попов В. Ю.

Типові форми протидії розслідуванню кримінальних
правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність
представників органів державної влади.....185

Солоніченко Л. А., Серета Д. Ю.

Визначення ринкової вартості товарів у процесі судової
товарознавчої експертизи 195

Трофимець С. А.

Класифікація та визначення автентичності тютюнової сировини
при проведенні судової товарознавчої експертизи 206

Усатий В. О.

Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень
у сфері господарської діяльності 220

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО; ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Шматков Д. І., Пашнев Д. В., Хлестков О. В., Коломійцев С. О.

Юридичне значення односторонніх заяв про авторські права
на вебсайтах 232

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО; ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Дорошенко В. А.

Роль медіації в діяльності правоохоронних органів 244

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Ляска О. П., Кшевецький В. С.

Психолінгвістичний аналіз ефективності переконання
в судових промовах: теоретичні засади та мовні аспекти 255

Мілорадова Н. Е., Доценко В. В.

Технології психореабілітації особистості після травматичних подій
(на прикладі програми реабілітації психологів сектору безпеки
і оборони України) 267

Харченко С. В., Колдашов О. В.

Стиль прийняття управлінських рішень лідера та емоційний
інтелект здобувачів вищої освіти, які навчаються
за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» 281

НАШІ АВТОРИ 289

ДО УВАГИ АВТОРІВ 292

Періодичні наукові видання Харківського
національного університету внутрішніх справ 292

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Holovko B. H.

The main features of military law in Ukrainian lands during
the XVIII century (*Ukr*).....11

Grechenko V. A.

Juvenile delinquency in the 1960s and the activities
of the militia to prevent it (*Ukr*) 20

Slynko D. V.

Procedural Law of Ancient Rome in the Imperial Period (*Ukr*) 28

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Haidar M. V., Shumilo O. M.

Court costs as an element of the mechanism of ensuring
access to justice (*Ukr*).....36

Kroitor V. A.

Juridical facts in housing law (*Ukr*) 47

Kukhariev O. Ye.

Specific features of succession of a share in the right to joint tenancy (*Ukr*)...58

Chalyi Yu. I.

The concept of civil law incentives (*Ukr*).....71

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Makarenko M. M.

The place of the State Bureau of Investigation
in the system of state law enforcement agencies of Ukraine (*Ukr*).....85

Prysiazhniuk O. A.

Directions for improving the regulatory framework for the use
of discretionary powers by law enforcement agencies
in administrative legal relations (*Ukr*).....94

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Polyakov I. S.

Criminological examination of law acts and their drafts in the system
of measures to combat corruption crime in the security
and defense sector of Ukraine (*Ukr*).....104

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Veliiev R. E.

Criminalistics characteristics of arms trafficking offences committed
by organised groups and criminal organisations (*Ukr*)..... 117

Volobuyev A. F.

Participants in criminal proceedings: problematic issues
of classification (*Ukr*) 126

Holovach Ya. O.

Explosives and their compositions in the Russian-Ukrainian war (*Ukr*)..... 137

Grytsenko V. V.

Application of expert opinion in investigation and proof
of criminal offences against justice (*Ukr*) 151

Iemets I. O.

Representation of an aggrieved legal entity that has suffered damage
as a result of a criminal offence at the stage
of pre-trial investigation (*Ukr*) 164

Kolomoitsev M. M.

Civil defendant representation in criminal proceedings (*Ukr*) 175

Popov V. Yu.

Typical forms of counteraction to the investigation of criminal offences
related to interference with the activities of public authorities (*Ukr*)..... 185

Solonichenko L. A., Sereda D. Yu.

Determination of the market value for goods in the process
of forensic commodity expertise (*Ukr*) 195

Trofimets S. A.

Classification and determination of the tobacco raw materials
authenticity during the forensic examination (*Ukr*) 206

Usatii V. O.

Criminalistics classification of criminal offences in the field
of economic activity (*Ukr*) 220

INFORMATIONAL LAW; INTELLECTUAL PROPERTY LAW

Shmatkov D. I., Pashniev D. V., Khliestkov O. V., Kolomiitsev S. O.

The legal relevance of unilateral copyright statements
on websites (*Ukr*)..... 232

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Doroshenko V. A.

The role of mediation in the activities of law enforcement bodies (*Ukr*) 244

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Lyaska O. P., Kshevetskyi V. S.

Psycholinguistic analysis of persuasive effectiveness in court speeches:
theoretical foundations and linguistic aspects (*Ukr*) 255

Miloradova N. E., Dotsenko V. V.

Technologies of psychological rehabilitation of a personality
after traumatic events (on the example of the rehabilitation programme
for psychologists of the security and defence sector of Ukraine) (*Ukr*) 267

Kharchenko S. V., Koldashov O. V.

Leader's management decision-making style and emotional
intelligence of higher education students studying
in the speciality "Law Enforcement" (*Ukr*).....281

OUR AUTHORS (*UKR*) 289

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 292

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*) 292

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 340.15:355](477)«17»   **DOI:** <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.01>

Борис Георгійович Головко,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави та права (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8815-5722>,
e-mail: bggolovko@ukr.net

**ОСНОВНІ РИСИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVIII СТОЛІТТЯ**

Вивчено основні джерела та пам'ятки права в Україні у XVIII столітті, які регламентували проблеми військового права. Зазначено, що особливості державно-правового розвитку українських земель пов'язувалися з перебуванням територій у складі іноземних держав. Встановлено, що елементи військового права регламентувалися кодифікаційними роботами, які проводилися владою за безпосередньої участі українських юристів. Зроблено акцент на тому, що основні положення військового права, окрім того, що регулювали військові правовідносини, мали на меті зберегти українську правову традицію в цій галузі. Запропоновано врахувати окремі висновки дослідження в процесі уточнення військової доктрини України.

Ключові слова: Україна, українські землі, джерела права, пам'ятки права, кодекс, XVIII століття, військове право, військові злочини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Повномасштабна агресія російської федерації проти України закономірно посилила інтерес до військового права взагалі та історії військового права зокрема. Українська державність пройшла складний шлях становлення, і на різних його етапах проблеми військового права вирішувалися залежно від внутрішніх і зовнішніх обставин історичного розвитку держави. В історії України для XVIII століття характерними є поступова втрата державної самостійності, приєднання її територій до інших держав, що супроводжувалося поширенням на українські землі чужої правової традиції та культури. Встановлено, що у процесі кодифікації українського права, яка проводилася в цей час, зусилля українських правників були спрямовані на збереження національних рис права, які, зокрема, регламентували військові

правовідносини. Однією з проблем сучасного суспільства й організації діяльності державної влади є недостатня увага до історичного та правового досвіду наших пращурів. Саме тому актуальним у теперішніх надскладних умовах української реальності є питання звернення до правової спадщини, її вивчення, творче усвідомлення та використання для вирішення сучасних правових проблем через творчу модернізацію.

Стан дослідження проблеми

Вивченню окремих питань походження, становлення й розвитку військового права присвятили увагу вітчизняні учені. Так, дисертація В. В. Шульгіна містить історичний нарис становлення правового статусу військовослужбовців, починаючи з часів Стародавнього Риму і до перших років існування незалежної України [1]. Інша його праця присвячена аналізу історико-правових та нормотворчих особливостей проведення систематизації військового законодавства України протягом IX – початку XXI століть [2]. Дослідження П. П. Богуцького доводить, що перші ознаки об'єктивного юридичного права проявлялися в нормах внутрішньої саморегуляції козацтва, козацького війська та Запорізької Січі. Саме в цих нормах, на думку науковця, було втілено ідею загальновизнаних правил поведінки, а також створювалися органи, які стежили за дотриманням правових норм і визначали відповідальність за їх порушення [3]. Проблеми з'ясування правового статусу військовослужбовців на українських землях у складі Великого князівства Литовського присвятив свою наукову розвідку А. М. Коротя. Дуже цінним є вивчення численної кількості правових джерел, що існували до ухвалення Першого Статуту Великого князівства Литовського 1529 року [4]. Вивченню особливостей кримінально-правової відповідальності князівських дружинників часів Київської Русі присвятила своє дослідження Т. Б. Ніколаєнко. Вона проаналізувала норми «Руської Правди», які регламентували різноманітні стягнення та штрафи з великокнязівських дружинників як осередку збройних сил тогочасної держави, а також захист їхніх майнових і немайнових прав [5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є історико-правове дослідження норм військового права, які були закріплені в кодифікаційних актах у XVIII столітті на українських землях, що входили до складу інших держав.

На підставі сформульованої мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати місце військово-правових норм у складі окремих кодексів, чинних на українських землях; визначити особливості норм військового права, притаманних саме українській правовій традиції; охарактеризувати рівень правової культури щодо опрацювання регламентації правовідносин у військовій справі.

Наукова новизна дослідження

Здійснено історико-правовий аналіз норм військового права, які визначали правовий статус військовослужбовця, регламентували його відповідальність за вчинення цивільно-правових, кримінальних, адміністративних правопорушень, відповідальність держави перед військовослужбовцем щодо захисту його життя, здоров'я, честі та гідності під час проходження ним військової служби у XVIII столітті. Висновки можуть стати корисними у процесі розроблення та уточнення сучасної військової доктрини України.

Виклад основного матеріалу

Перебіг історичних подій наприкінці XVII – на початку XVIII століть зумовив поступове поглинання українських земель Російською, Австрійською і Османською імперіями. Крок за кроком відбувалася інтеграція або інкорпорація територій Гетьманщини переважно до Російської імперії. Щодо сутності цієї політики, то дуже показовою є динаміка втрати повноважень гетьмана як голови Української держави. Так, Петро I скасував цю посаду після смерті Івана Скоропадського. Згодом її знову відновили в особі Данила Апостола, але потім скасували повторно. Зрештою, через 16 років після смерті Данила Апостола, Кирило Розумовський знову обійняв посаду гетьмана. Дослідники зазначають певну непослідовність у його політиці, що зрештою призвела до повного приєднання українських земель до Російської імперії [6].

У праві така інтеграція передбачала насадження норм російського права, поступове забуття та нехтування українською правовою традицією, втручання у внутрішні справи України, посилення контролю за державними інституціями, видання нормативно-правових актів для України. Із часом традиційні українські джерела права поступаються царським грамотам, уложенням, судебникам, статутам, артикулам, регламентам. Різноманітність у праві зумовила ускладнення системи права, унеможливила проведення послідовної державної політики та викликала потребу в кодифікації. Природно, що необхідність такої систематизації підтримували не лише представники російської адміністрації, а й царська старшина [7, с. 211].

Правова система, що сформувалася в Україні у XVIII столітті, включала норми звичаєвого права, «Руської Правди», статутів Великого князівства Литовського, Магдебурзького права, нормативно-правових актів гетьманів, а також відображала проникнення норм і вимог російського законодавства. Така строкатість породжувала численні непорозуміння у правозастосуванні та ускладнювала регулювання суспільно-політичних відносин в Україні часів Гетьманщини. Дослідники зазначають низку причин, що зумовили проведення кодифікації на території України. Серед них: необхідність перекладу

«правних книг» українською мовою, значна кількість і невпорядкованість джерел права, складність застосування правових норм державними органами, прагнення козацької старшини законодавчо забезпечити свої права та привілеї, а також очікування російського уряду на зближення українських і російських законодавчих норм. Зрозуміло, що найбільш зацікавленою стороною в цих процесах був царський уряд, який ініціював створення спеціальних комісій і не заперечував діяльності приватних кодифікаторів. Сигналом до початку першої кодифікації стали «Рішительні пункти гетьману Данилові Апостолу», підписані імператором Петром II 22 серпня 1728 року. Кодифікаційні роботи мали на меті унормувати стрімкий суспільно-політичний і правовий розвиток українських земель, а також подолати неузгодженість і суперечливість різних джерел права [8, с. 51].

Одним із джерел кодифікації залишалися універсали генеральної військової канцелярії, зміст яких свідчить про спробу підкреслити особливий статус військовослужбовця (козака) і закріпити за ним певні привілеї. Так, Універсал генеральної військової канцелярії від 19 серпня 1722 року забороняв полковникам, полковій старшині, сотникам, отаманам, війтам залучати козаків до робіт, що не були пов'язані з несенням військової служби. Крім того, у документі наголошувалося, що козаки мають залишатися при своїх свободах, які історично їм були надані, а головний їхній обов'язок – служба монарху, участь у військових походах, караульна служба тощо [9, с. 23]. Універсал генеральної військової канцелярії від 6 грудня 1722 року регламентував порядок збору податків, мит і категорично забороняв обкладати податками знатне військово-товариство і осіб, прирівняних до нього [10, с. 4]. Інструкція судам від 13 липня 1730 року регламентувала вимогу до судоустрою і судочинства на українських землях і встановила, що штрафи та інші компенсаційні виплати, які визначали суди щодо відповідачів, виплачувалися військовим у такому ж порядку, як і шляхтичам, тобто військовослужбовці фактично та юридично прирівнювалися до найбільш привілейованої верстви тогочасного суспільства [10, с. 15.] «Процес короткий приказний, виданий при резиденції гетьманській» 1734 року заборонив продаж, оренду, дарування, застава та інші операції із землею, яка належала військовослужбовцю, тобто особі на царській службі, навіть якби він перебував у ворожому полоні протягом більше 10 років [10, с. 38]. Таким чином, спостерігаємо посилення економічного й соціального захисту військових-землевласників.

«Екстракт малоросійських прав» 1767 року значну увагу приділив визначенню статусу ополчення. Так, ст. 7 розд. 2 цієї збірки зобов'язувала повітову шляхту брати участь у захисті держави під загрозою втрати маєтку [10, с. 266]. Місцевій адміністрації заборонялося

звільняти ополченців від військової служби без дозволу монарха. По-внolitній син (віком 18 років) міг бути мобілізованим за свого батька. За самовільне залишення військової служби шляхтичем його позбавляли станових привілеїв та нерухомості [10, с. 267]. «Екстракт малоросійських прав» встановив дуже жорсткі покарання для військово-службовців, яких було викрито у грабежах, насильстві, вбивствах під час бойових дій – зі злочинців стягувався штраф-компенсація, а їх самих карали на смерть [10, с. 268]. Якщо злочинець намагався видати себе за військового і завдавав шкоди місцевому населенню, його віддавали під суд, стягували компенсацію, а суд визначав його подальшу долю [10, с. 269]. Дуже показовою для усвідомлення ставлення кодифікаторів до військової служби, її важливості для суспільства є ст. 9 розд. 2 «Екстракту малоросійських прав», яка встановлювала обов'язок відбувати військову службу навіть білим і чорним духовенством [10, с. 266]. Стаття 21 розд. 3 цієї збірки, присвяченого формалізації шляхетських привілеїв, дозволяє простолюдинам – селянам і міщанам, якщо вони йдуть на військову службу, претендувати на отримання шляхетського стану [10, с. 270].

Найважливішим кроком на шляху розроблення військового права у XVIII столітті став кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року (далі – Кодекс). Ця збірка не набула чинності на українських землях у складі Російської імперії, але стала безцінним джерелом української правової думки в надскладних умовах існування національної культури взагалі і правової зокрема [11]. Кодекс ґрунтувався на попередніх досягненнях української правової думки і закріплював, зокрема, інші, порівняно з російськими, підходи до регламентації військово-правових правовідносин. Проблемам військового та військово-кримінального права присвячено гл. 5 Кодексу. Артикул 1 закріплює положення про обов'язкову військову службу для всіх осіб, які мали шляхетське походження, а також для іноземців, які поступили на службу. Також військовий обов'язок поширювався на міщан. Спостерігаємо застосування принципу правової наступності – спробу провести паралель з попередніми правовими збірками, наприклад Литовськими статутами, які ставили військову службу як абсолютну умову для володіння набутими землями або маєтками. Володіння землею передбачає несення військової служби. Наступність у ставленні до несення служби вбачається і в наданні можливості власникам землі виставити в разі мобілізації свого представника, ймовірно особу, найбільш здібну до несення військової служби під час організації відсічі агресору, не поширювалося правило про можливість переходу у шляхетський стан – вони залишались міщанами [11, с. 68].

З метою залучення українських військових на царську службу Кодекс допускав можливість для військових козаків, які за службу отримували зарплатню і були фахівцями у військовій справі, поступати на безоплатну службу. Також для військових, які проходили службу приватно, встановлювався обов'язок залишати свою попередню службу і поступати на службу монарху. За селянина, якій поступав на військову службу, його повинності мали виконувати родичі [11, с. 69]. Цікавим є таке положення: за загальним правилом обов'язковою умовою для власника маєтку ставала військова служба на користь верховного власника землі – імператора. Для того, щоб уникнути мобілізації, теоретично існувала можливість землю заставити, дати на відкуп тощо, тобто завуальювати свій безпосередній юридичний зв'язок із землею. Однак арт. 5 скасував таке положення і встановив військовий обов'язок для юридичного власника землі [11, с. 69].

Кодекс наводив причини, за наявності яких можна було не виконувати військову повинність. Серед них: важка хвороба, яка збігалася в часі з наказом про мобілізацію, пожежа у власній оселі, що призвела до її повного руйнування, пограбування, смерть домочадців, похилий вік, який не дозволяв виконувати військову службу на належному рівні [11, с. 70]. Задля того, щоб запобігти можливим зловживанням під час призову і проходження військової служби, Кодекс забороняв командирам всіх рівнів на свій розсуд звільняти військовослужбовців, зокрема від військових походів, за винятком необхідності виконувати царські доручення. За порушення цієї вимоги, у разі доведення хабару або без цього командири звільнялися зі служби.

Кодекс передбачав кримінальні покарання для осіб, які порушували норми військового права. Так, за самовільне залишення військової служби не лише під час бойових дій, а й під час походу застосовувались штрафи. Як додаткове покарання чиновні люди позбавлялися чинів, дворяни – станових привілеїв і каралися розжалуванням у рядові, до рядових застосовувалися тілесні покарання. Якщо дезертирство відбувалося під час битви, то після слідства і підтвердженої вини злочинець карався на смерть. Крім того, кодифікатори запропонували складати особливий реєстр дезертирів, вираховувати час, протягом якого військові ухилялись від служби, і потім, після їх розшуку, визначати їм тривалість служби вдвічі довшу, ніж вони перебували в розшуку [11, с. 71].

Значну увагу Кодекс приділяв процедурі мобілізації. Так, було чітко регламентовано, хто з військових і до якої частини прибуватиме – «бунчукові товариші під бунчук гетьманський, значкові – під полковий прапор, сотники із сотенною старшиною і рядовими козаками під сотенні прапори, а після отримання ордера разом виступають на

місце, що було визначене наказом» [11, с. 72]. Також Кодексом зобов'язували командирів суворо контролювати військових під час маршів, щоб не завдавали шкоди місцевим мешканцям. Якщо військові здійснювали крадіжки, грабунок, насильство щодо місцевих, побої, убивства, то слід було провести розслідування і в разі підтвердження злочинів військові злочинці засуджувалися до смертної кари. Розквартирування і закупівля продуктів, фуражу дозволялися виключно за наказом відповідного командира, а до порушників застосовувалися штрафи. Показово, що функції судді під час розгляду злочинів під час військового походу виконував командир підрозділу, до складу якого входив злочинець. Якщо злочин не був поєднаний із насильством, побоями, убивством, то правопорушник сплачував штраф у подвійному розмірі від суми завданої шкоди. Командирам підрозділів заборонялося відкладати розгляд справ і покарання злочинців, а у надзвичайних випадках дозволялося позивачам вимагати справедливості в інших судах через певний час.

З метою підтримання військової дисципліни Кодекс запроваджував сувору відповідальність за злочини військових проти своїх товаришів. До таких злочинів належали: убивство військовим військового, завдання тілесних ушкоджень, словесна образа, сварки, конфлікти з погрозами застосування зброї, дуелі тощо [11, с. 74].

Особливі вимоги висувалися до хорунжих – обирати осіб достойних, заслужених, які не мали в минулому жодних зауважень. Одним із найважливіших обов'язків хорунжих було збереження прапорів своїх підрозділів, а за їх втрату Кодекс передбачав смертну кару [11, с. 72].

Висновки

Для початку XVIII століття характерним є збільшення нормативного матеріалу, окремі елементи якого часто суперечили один одному. Таке становище викликало необхідність проведення систематизації права взагалі і кодифікації зокрема. У систематизації українського права була зацікавлена не лише царська адміністрація, а й українська старшина. Окрім прикладного значення кодифікаційних робіт, очевидно є й значна теоретична заслуга кодифікаторів, які у своїй діяльності використовували досвід, набутий попередніми поколіннями правознавців. Доведено, що проблемам військового права приділена значна частина кодифікаційних робіт. Встановлено, що в центрі уваги кодифікаторів перебували питання мобілізації українських чоловіків – військових і цивільних – у разі її проголошення. Кодекси та інші збірники українського права чітко регламентували умови дотримання правопорядку під час військових походів, поведження з місцевим населенням, розквартирування і ведення бойових дій. Дослідження показало, що норми цивільного права, які регламентували порядок умовного землеволодіння українських шляхтичів, накладали на них

безумовний обов'язок особисто брати участь у військових походах, ризикуючи втратити свої маєтки. Розглянуто особливості накладання кримінальних покарань на військовослужбовців, які прагнули ухилитися від виконання військового обов'язку або порушували вимоги норм військового права під час виконання військового обов'язку. Примітно, що санкції законів були різними – від позбавлення шляхетських привілеїв для старшини до тілесних покарань для представників непривілейованих верств населення. Доведено, що кодифікаційні роботи зосереджували увагу не на абстрактному військовослужбовці, а саме на козакові, тобто військовому українського походження. Не випадково, що таке виокремлення особливостей суспільного ладу на українських землях стало причиною того, що російська влада не надала багатьом правничим збіркам, створеним в процесі кодифікації XVIII століття, офіційного статусу.

Список бібліографічних посилань: 1. Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 256 с. 2. Шульгін В. В. Систематизація військового законодавства України: історико-правові аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 4 (31). С. 27–45. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.4.03>. 3. Богуцький П. П. Ознаки та компоненти військового права як комплексної галузі українського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 151–158. 4. Коротя А. М. Правовий статус військовослужбовців Великого князівства Литовського у достатутний період (до 1529 р.). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 25. С. 52–55. 5. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руською Правдою: злочини і покарання. *Університетські наукові записки*. 2015. № 1. С. 172–180. 6. Суха В. «Усе XVIII століття – містифіковане», – історик Володимир Маслійчук // Локальна історія : сайт. 29.11.2023. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/use-xviii-stolittia-mistifikovane/> (дата звернення: 18.10.2024). 7. Історія держави та права України : підручник / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 616 с. 8. Шершенькова В. А., Шевчук Я. В. Кодифікація українського права у XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 51–52. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/12.pdf (дата звернення: 18.10.2024). 9. Резнік О. І. Система джерел українського права XVIII ст.: аналіз кризь призму кодифікації права Гетьманщини. *Наукові праці*. 2012. Вип. 171, т. 183. С. 21–25. 10. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Том 1. Київ : Всеукраїн. Акад. Наук, 1929. 412 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mykola_Vasylenko/Materialy_do_istorii_ukrainskoho_prava_Tom_1.pdf (дата звернення: 18.10.2024). 11. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков ; редкол.: О. М. Мироненко (голова),

К. А. Вислобов (відп. секретар), І. Б. Усенко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.

Надійшла до редколегії 24.10.2024

Прийнята до опублікування 30.11.2024

Holovko B. H. The main features of military law in Ukrainian lands during the XVIII century

The study of Ukrainian military history in general and military law in particular is of paramount importance in the context of Russian aggression against Ukraine. The period of the 18th century occupies a prominent place in Ukrainian history due to the incorporation of Ukrainian lands into other states, primarily the Russian Empire. Codification by the Russian administration was understood as the absorption of Ukrainian law into Russian law and the complete obliteration of the Ukrainian legal tradition. However, Ukrainian codifiers, using the principle of legal continuity, were able to create original legal collections which had an obvious connection with previous achievements in the field of law. It has been established that the focus of regulation of military-legal relations was on the problems of mobilisation, which was applicable to all segments of Ukrainian society. It has been determined that military service has become the main condition for acquiring land ownership. The article enshrines in law the need to abolish the possibility of evading mobilisation by transferring land as a loan, pledge, inheritance, etc. The law required military service by the legal owner of the land. It has been found that the law provided for the possibility of refusing conscription in case of emergency, but even in such circumstances, the landowner had to take care and appoint another serviceman from among his relatives. Moreover, it has been proved that legal norms also regulated the prosecution of military personnel who violated law and order during redeployment, cantonment, and communication with each other and the local population. In addition, it has been shown that the most common universal type of punishment for violation of military laws was a fine, but certain features of the punishment were determined by the social status of the offender – the nobility was deprived of their social privileges as an additional punishment, and lower-ranking soldiers were subject to corporal punishment. Thus, it has been determined that military legal norms paid special attention to the regulation of personnel policy: people who were unconditionally brave, experts in military affairs, and those who enjoyed universal respect were recommended for command positions. Considering all the above circumstances can be useful in developing a new military doctrine of Ukraine and enrich it with invaluable historical experience.

Key words: Ukraine, Ukrainian lands, sources of law, monuments of law, codex, XVIII century, military law, war crimes.

УДК 351.74.07(477)«196» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.02>

Володимир Анатолійович Греченко,

доктор історичних наук, професор,

заслужений працівник освіти України,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,

e-mail: grechenko18@gmail.com

**ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У 1960-Х РР.
ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ ЩОДО ПРОТИДІЇ ЇЇ**

У статті досліджено динаміку розвитку злочинності неповнолітніх у 1960-ті рр. та основні заходи міліції щодо протидії делінквентності дітей і підлітків. Охарактеризовано стан злочинності неповнолітніх, рівень якої мав тенденцію до зростання. Розкрито основні форми та методи, що використовувалися міліцією для протидії цьому явищу: організація дитячих кімнат міліції, залучення до роботи з важкими підлітками громадського активу. Велика кількість злочинів, учинених неповнолітніми, вказувала на недоліки роботи міліції в цьому напрямі, однак основною причиною цих явищ були соціальні умови в СРСР.

Ключові слова: Україна, 1960-ті рр., Міністерство охорони громадського порядку УРСР, міліція, делінквентність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні наша держава переживає одні з найважчих часів у своїй історії. Широкомасштабна агресія росії проти України, загострення соціально-економічної ситуації, великі людські втрати істотно дестабілюють розвиток українського суспільства. Війна призводить до зростання дитячої та підліткової бездоглядності та безпритульності, різних видів злочинності серед цієї вікової групи населення. Злочинність неповнолітніх і в історії, і в сучасний період була і є однією з найгостріших соціально-правових проблем нашого суспільства, оскільки пов'язана із забезпеченням його загальної безпеки та громадського порядку і не лише зараз, але й у перспективі, оскільки саме неповнолітні в майбутньому будуть активними учасниками життєдіяльності суспільства. Їхній менталітет, спосіб життя, навички, набуті в період вчинення злочинів, впливають на все їхнє подальше життя, а також на людей, які їх оточують або зустрічаються з ними в побуті чи на роботі. Певний досвід протидії злочинності неповнолітніх було накопичено правоохоронними органами в минулому, зокрема в період

послаблення загальної репресивності радянського режиму в СРСР у 1960-х рр. Цей досвід має чимало позитивних аспектів, які можуть бути використані і в сучасній роботі поліції.

Стан дослідження проблеми

Певні аспекти досліджуваної теми вивчалися українськими та іноземними науковцями. Зокрема, в монографії Н. Юзікової «Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох: від Давнини і Середньовіччя до XXI століття» [1], у нашій спільній з О. Ярмишем монографії «Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження» [2], статтях О. Андрухівки «Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх» [3], О. Бажана «Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років)» [4], В. Довбні, М. Глушченка «Добровільні народні дружини в Українській РСР (кінець 50-х – 80-ті рр. XX ст.) (організаційно-правові засади діяльності)» [5], С. Несинової «Державні гарантії захисту права дитини на особливу турботу про здоров'я підростаючого покоління в Українській РСР у 60–80 рр. XX ст.» [6], В. Оржеховської «Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні: аналіз, шляхи подолання» [7], С. Саблука «Організаційно-правові заходи протидії дитячій злочинності в УРСР у 1930–1950-х роках» [8]. Але в цих роботах розглядалися тільки деякі аспекти досліджуваної проблеми, тому вона потребує подальшого розроблення та аналізу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз основних напрямів діяльності міліції щодо протидії злочинності неповнолітніх на початку 1960-х рр. Ця мета конкретизується в таких *завданнях*:

- охарактеризувати стан дитячої та підліткової делінквентності у вказаний період;
- висвітлити організаційні методи, які використовувалися міліцією для протидії злочинності неповнолітніх;
- показати заходи, що вживалися органами внутрішніх справ для подолання дитячої бездоглядності та безпритульності в цей період.

Наукова новизна дослідження

Проведено комплексний аналіз динаміки злочинності неповнолітніх упродовж 1960-х рр., висвітлено її основні прояви. Додатково досліджено основні напрями й аспекти діяльності міліції республіки в боротьбі з дитячою та підлітковою делінквентністю, бездоглядністю і безпритульністю.

Виклад основного матеріалу

Основні показники стану та динаміки розвитку злочинності неповнолітніх у період 1959–1962 рр. сконцентровано в табл. 1.

Таблиця 1

Кількість дітей та підлітків, доставлених до органів міліції за бешкет, хуліганство та інші правопорушення в 1959–1962 рр.¹

	1959 р.	1960 р.	1961 р.	6 міс. 1961 р.	6 міс. 1962 р.
Всього доставлено в органи міліції, зокрема:	41 535	42 777	45 828	21 793	21 021
учнів шкіл Міністерства освіти УРСР	29 836	33 137	37 761	18 284	16 632
тих, що втекли з дитячих будинків	1 176	1 436	2 205	1 555	684
тих, що втекли з виховних колоній та дитячих приймальників	339	576	905	434	455

Як бачимо з даних табл. 1, кількість дітей та підлітків, доставлених до органів міліції за бешкет, хуліганство та інші правопорушення в 1959–1962 рр., постійно збільшувалася. Серед них переважали учні шкіл Міністерства освіти УРСР, які становили від 72 % у 1959 р. до 82 % у 1961 р. до загального числа затриманих. Збільшувалася й кількість дітей і підлітків, які втекли з дитячих будинків, виховних колоній та дитячих приймальників. Це означає, що у виховній та організаційній роботі тогочасної міліції були значні недоліки, зумовлені також об'єктивними соціальними умовами життя в СРСР.

Проте неправильно було б констатувати, що в цій сфері органи міліції не вживали жодних заходів. Для організації та проведення роботи з боротьби з дитячою бездоглядністю, бешкетами та вуличним хуліганством дітей і підлітків у республіці було створено 226 дитячих кімнат при органах міліції зі штатом 427 осіб інспекторського складу. Дитячі кімнати міліції було організовано в 171 місті республіки з 336. Було організовано 144 кімнати, або 65 % від їх загальної кількості, у 96 містах десяти великих промислових областей республіки, зокрема: у Донецькій – 34, Харківській – 27, Київській – 14, Кримській – 14,

¹ Про стан та заходи щодо поліпшення роботи з попередження бездоглядності та злочинності серед дітей та підлітків та перевиховання неповнолітніх правопорушників : доповідна записка Міністра охорони громадського порядку УРСР І. Х. Головченка від 29.10.1962 // Історія міліції України в документах та матеріалах : у 3 т. // П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 2000. Т. 3: 1946–1990. С. 476.

Дніпропетровській – 13, Одеській – 13, Луганській – 12, Львівській – 11, Миколаївській – 7 та Запорізькій – 6. У 15 інших областях республіки діяли 82 дитячі кімнати – по одній у найбільших містах, зокрема в обласних центрах. Із загальної кількості дитячих кімнат чотири було створено при транспортних органах міліції залізничних станцій Києва, Одеси, Харкова та Полтави. При кожній дитячій кімнаті міліції було створено раду громадськості, до складу якої по республіці входили 13 тис. активістів.

Основний зміст роботи дитячих кімнат міліції та створеного при них активу полягав у проведенні профілактичних заходів щодо попередження дитячої бездоглядності та робота безпосередньо із затриманими за різні порушення дітьми та підлітками¹.

Звертає на себе увагу велика кількість активістів, які входили до рад громадськості. Ця цифра – 13 тис. осіб – викликає певні сумніви, хоча ми не можемо її повністю відкинути чи спростувати. Але все ж здається, що якби ці активісти працювали дійсно наполегливо, то й порушень з боку дітей та підлітків було б значно менше.

11 травня 1964 р. Міністр охорони громадського порядку УРСР І. Головченко підписав Інструкцію про організацію роботи органів міліції по боротьбі з дитячою бездоглядністю та правопорушеннями з боку неповнолітніх. Головною метою цього документа було визначення основних напрямів організації роботи правоохоронних органів щодо протидії дитячій бездоглядності та проявам злочинності з боку неповнолітніх. Відповідальність за це покладалася безпосередньо на начальників міських, районних та лінійних органів міліції. Такий рівень відповідальності вказував на те, що цій проблемі приділялася значна увага, ба більше, цю діяльність вони мали організувати спільно з комісіями у справах неповнолітніх при виконкомах рад депутатів трудящих, а також різними громадськими організаціями: районними та міськими відділами освіти, школами, технікумами, заводами і фабриками, добровільними народними дружинами, як це практикувалося у вказаний період. Це означало, відповідно до постулатів радянської політики та комуністичної ідеології, що різні самодіяльні організації та безпосередньо громадськість були зобов'язані перебирати на себе все більше функцій у профілактичній роботі щодо попередження делінквентності молоді.

---

¹ Про стан та заходи щодо поліпшення роботи з попередження бездоглядності та злочинності серед дітей та підлітків та перевиховання неповнолітніх правопорушників : доповідна записка Міністра охорони громадського порядку УРСР І. Х. Головченка від 29.10.1962 // Історія міліції України в документах та матеріалах : у 3 т. // П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 2000. Т. 3: 1946–1990. С.477.

Міністр відмічав, що дитячі кімнати міліції безпосередньо підпорядковуються апаратам карного розшуку. Метою роботи цих дитячих кімнат міліції визначалося попередження дитячої девіантної поведінки у всіх її проявах. Звертаємо увагу на те, що дитячі кімнати міліції передавалися в безпосереднє підпорядкування апаратів карного розшуку. Цілком очевидно, що таке організаційне рішення було не випадковим, а доволі продуманим кроком, спрямованим на протидію делінквентності неповнолітніх, рівень якої зростає.

В Інструкції також вказувалися конкретні обов'язки інспекторів та старших інспекторів дитячих кімнат міліції. До їхніх функцій входило проведення різноманітної профілактичної роботи щодо превенції злочинності неповнолітніх і порушень ними правил поведінки на вулицях та в громадських місцях. Вимагалось також запобігати на підпорядкованій цим органам території нещасним випадкам з дітьми, жертвам від автомобільних аварій, пожежам від необережного поводження з вогнем. Конкретика та деталізація мали місце також при визначенні функцій дільничного уповноваженого та начальника лінійного посту транспортної міліції у цій сфері діяльності¹.

Отже, метою вищевказаної Інструкції була необхідність підвищити якість роботи міліції та її підрозділів (насамперед карного розшуку та дитячих кімнат міліції) щодо попередження дитячої бездоглядності та делінквентності неповнолітніх.

Робота щодо попередження дитячої бездоглядності, безпритульності та злочинності неповнолітніх продовжилася і в подальші роки. При цьому Міністерство охорони громадського порядку УРСР у своїй діяльності керувалося Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР» від 26 серпня 1967 р. Дві статті безпосередньо стосувалися міліції: «Районні, міські комісії у справах неповнолітніх разом з органами народної освіти, професійно-технічної освіти, соціального забезпечення, міліції і з широкою участю громадськості виявляють і беруть на облік дітей і підлітків, які залишились без батьків, неповнолітніх, які мають батьків чи осіб, що їх замінюють, які не забезпечують належних умов для виховання дітей; підлітків, які залишили

---

¹ Інструкція про організацію роботи органів міліції по боротьбі з дитячою бездоглядністю та правопорушеннями з боку неповнолітніх : від 11.05.1964 // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. : у 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 697–704.

школу і не працюють, а також інших неповнолітніх, які потребують державної і громадської допомоги, і вживають заходів до їх влаштування. Районні, міські комісії у справах неповнолітніх разом з дитячими кімнатами міліції та з допомогою громадськості здійснюють нагляд за поведінкою неповнолітніх, до яких застосовані заходи виховного або адміністративного впливу, засуджених до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, умовно засуджених і достроково звільнених від відбуття покарання, за поведінкою неповнолітніх, які повернулись зі спеціальних виховних і лікувально-виховних установ або відбули покарання в трудових колоніях для неповнолітніх, а також ведуть облік цих неповнолітніх»¹. Слід зауважити, що якоїсь новизни в цих статтях Указу Президії Верховної Ради УРСР для перспектив роботи міліції не було зовсім, правоохоронці і до цього опікувалися цими проблемами. Наголошувалося лише на тіснішій співпраці з комісіями у справах неповнолітніх та активізації роботи щодо правопорушень неповнолітніх.

Висновки

Статистичні дані за 1959–1962 рр. свідчили, що кількість неповнолітніх, які були доставлені до органів міліції за делінквентну поведінку, постійно збільшувалася. Серед них абсолютну більшість становили учні шкіл. Зросла і кількість втеч дітей та підлітків з дитячих будинків, з виховних колоній та дитячих приймальників. Це означало, що в діяльності міліції в цьому напрямі були значні недоліки, об'єктивною першопричиною яких були соціальні умови життя в СРСР. Для боротьби з дитячою делінквентністю створювалися дитячі кімнати міліції, основою діяльності яких було проведення профілактичних заходів щодо попередження дитячої бездоглядності та робота безпосередньо із затриманими за різні порушення дітьми та підлітками. Відповідальність за організацію боротьби з дитячою бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх покладалася безпосередньо на начальників міських, районних та лінійних органів міліції. Це означало, що питання мало суттєве значення. Водночас дитячі кімнати міліції безпосередньо підпорядковувалися апаратам карного розшуку. На нашу думку, це було пов'язано зі зростанням рівня злочинності неповнолітніх і необхідністю активніше протидіяти їй. Посилению роботи в цьому напрямі мала також сприяти активізація діяльності комісій у справах неповнолітніх, про що наголошувалося у відповідному Указі Президії Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1967 р.

---

¹ Про затвердження «Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР»: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26.08.1967. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1967. № 34. Ст. 242.

Список бібліографічних послань: **1.** Юзікова Н. С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох: від Давнини і Середньовіччя до ХХІ століття. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. 327 с. **2.** Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Промарт, 2024. 452 с. **3.** Андрухів О. І. Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право.* 2017. № 4. С. 29–33. **4.** Бажан О. Процес де-стаалінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1996. № 1. С. 469–480. **5.** Довбня В., Глуценко М. Добровільні народні дружини в Українській РСР (кінець 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) (організаційно-правові засади діяльності) // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / В. В. Коваленко, Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Атіка, 2011. Т. 7: Адміністративно-правове забезпечення поліцейської діяльності. С. 340–341. **6.** Несинова С. В. Державні гарантії захисту права дитини на особливу турботу про здоров'я підростаючого покоління в Українській РСР у 60–80 рр. ХХ ст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 2005. № 1. С. 328–338. **7.** Оржеховська В. М. Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні: аналіз, шляхи подолання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2009. Вип. 13, кн. 2. С. 5–6. **8.** Саблук С. Організаційно-правові заходи протидії дитячій злочинності в УРСР у 1930–1950-х роках. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 10. С. 232–236. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.39>.

Надійшла до редколегії 11.11.2024

Прийнята до опублікування 16.12.2024

Grechenko V. A. Juvenile delinquency in the 1960s and the activities of the militia to prevent it

The article examines the dynamics of juvenile delinquency in the 1960s and the main measures taken by the militia to counteract delinquency of children and adolescents. The state of juvenile delinquency in this period, which tended to increase, is characterised. The main forms and methods used by the militia to counteract this phenomenon are revealed. For this purpose, militia children's rooms were organised, and public activists were involved in working with "difficult" adolescents. Their activities were based on preventive measures to prevent child neglect and work directly with children and adolescents detained for various offences. Responsibility for organising the fight against child neglect and juvenile delinquency was vested directly in the heads of city, district and line militia bodies. This meant that this issue was given considerable importance. At the same time, militia children's rooms were directly subordinated to the criminal investigation units. This was due to the growth of juvenile

delinquency and the need to counteract it more actively. The intensification of the activities of commissions on juvenile affairs, as stated in the policy documents of the authorities of the time, was also supposed to contribute to this work. Inspectors of the children's room of the militia were obliged to organise and carry out preventive measures to prevent child neglect, juvenile delinquency and violations of the rules of conduct on the streets and in public places in order to prevent accidents with children, victims of road accidents, fires from fire pranks, crimes and anti-social behaviour by children and adolescents themselves in the territory served. The presence of a large number of crimes committed by juveniles indicated significant shortcomings in the militia's activities in this area, but the objective root cause of such phenomena was the social conditions of life in the USSR.

Keywords: Ukraine, 1960s, Ministry of Public Order, militia, delinquency.

УДК 340.15(37)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.03>

Дмитро Вікторович Слинко,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра конституційного і міжнародного

права та прав людини (професор);

<https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,

e-mail: dimasdv1974@gmail.com

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ В ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД

Наукове дослідження присвячено розгляду процесуального права у Стародавньому Римі в період правління царів. Досліджено органи управління в римській державі, їхню компетенцію та повноваження. Встановлено, що межі діяльності органів управління Стародавнього Риму визначалися звичаями, охарактеризовано процесуальний порядок розгляду цивільних і кримінальних справ. Визначено, що римський кримінальний процес стосувався лише квіритів, які становили незначну кількість римських громадян. Піддани та союзники Риму, величезна кількість рабів, що значно перевищувала кількість власне громадян Риму, підлягали суду у спрощеному порядку, а до рабів взагалі застосовувався позасудовий порядок розгляду справ. Розглянуто своєрідність тогочасного римського процесуального права, зроблено висновок, що воно мало багато загальних рис з юридичним процесом першого, початкового етапу аристократичної республіки, відомості про який в науці є більш повними та достовірними.

Ключові слова: Стародавній Рим, процесуальне право, юридичний процес, процесуальні норми, процесуальний порядок, звичаї, судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право Стародавнього Риму значною мірою вплинуло на формування, становлення та розвиток національних правових систем тих держав, що належать до континентальної (романо-германської) правової сім'ї. Значна кількість правових інститутів, притаманних сучасним системам права, є запозиченими саме з давньоримського права. Змінені внаслідок відповідних національних традицій, набувши етнічного забарвлення, ці інститути продовжують жити і в сучасному законодавстві. Отже, актуальність дослідження доробку юристів Стародавнього Риму у процесуальній сфері не підлягає сумніву, бо давньоримське право послужило не лише основою майже всіх правових систем Європи, а й поєднує правові думки Античності, Середньовіччя, Нового часу та сучасності.

Стан дослідження проблеми

Сучасна вітчизняна правнича література запиту, пов'язані з роллю, яку відіграє законодавство, та спрямовані на регулювання судочинства в Україні, майже не досліджує або досліджує частково. Наукові розвідки зазвичай присвячені проблемам як цивільного, так і сімейного матеріального права. Давньоримське приватне право досліджувалося І. Нетушилом, О. Підпригорою, Й. Покровським, Р. Калюжним, О. Маложон, Б. Тищиком, Є. Харитоновим, Ю. Ящурицьким. Процесуальне право та його інститути отримали меншу увагу з боку вчених-правників. Римський приватний процес вивчали А. Гольмстен та І. Ярошенко. Дослідження цієї проблематики і нині залишається актуальним, адже національна правова система України ґрунтується на принципах римського права та сформувалася під його впливом.

Мета і завдання дослідження

Мета цього дослідження полягає в подальшому історико-правовому дослідженні процесуального права у Стародавньому Римі в період правління царів. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: охарактеризувати органи управління в римській державі, їхні повноваження та процесуальне право в царський період; дослідити його характерні риси; вивчити процесуальний порядок розгляду цивільних і кримінальних справ; проаналізувати своєрідність тогочасного римського судочинства.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу джерел систематизовано уявлення про особливості процесуального права в період правління царів. Досліджено процесуальний порядок здійснення судочинства та охарактеризовано його особливості, розглянуто специфіку римського судочинства того історичного періоду.

Виклад основного матеріалу

Історія розвитку права Стародавнього Риму пов'язана з розвитком його державності, але слід зауважити, що періодизація поступу права та історії державно-правового розвитку Римської держави не збігаються. Однак можна виокремити основні компоненти державно-правового устрою, зокрема особливості процесуального права в царський і республіканський періоди та період монархії, й окреслити основні риси права на кожному етапі розвитку Давньоримської держави.

У додержавному Римі існував певний поділ населення.

До першої групи належали квірити. Це були повноправні громадяни Риму (*populus romanus*), які були об'єднані в роди на чолі зі старійшиною (патріцієм). Свої справи квірити мали вирішувати на Народних зборах.

Другу групу становили простолюдини – плебеї (*plebs*). Це було вільне населення з переселенців, які скористалися захистом могутнього Риму. Також до плебеїв належали латинські общини (підкорені народи Італії). Ці категорії населення не мали політичних прав, але мали змогу займатися будь-якою діяльністю, набувати майно та здійснювати захист своїх справ у суді. Крім того, плебеї повинні були сплачувати податки та служити у війську.

Третьою групою римського населення були клієнти (*clientes*). Вони становили особливу суспільну верству, створену з чужоземців, незаконних вільнонароджених дітей, звільнених рабів та перебували в різних формах залежності від патрициїв (патронів).

І нарешті, четвертою групою населення були раби. Вони не мали жодних прав, були радше річчю. Рабовласництво мало патріархальний характер і за традиціями Стародавнього Риму належало римській патріархальній сім'ї.

Царський період, який тривав з VIII ст. до н. е. до 509 р. н. е., вважається першим етапом державно-правового розвитку Римської держави. І хоча в сучасному розумінні це утворення ще не було державою, певні органи управління суспільством Стародавнього Риму вже існували. До таких органів належали:

1) Народні збори, участь в яких брали чоловіки-квірити, збираючись по куріям та вирішуючи питання щодо війни, обрання посадових осіб, релігійних культів. Також Народними зборами розглядалися затвердження заповітів та апеляції на смертні вирoki;

2) цар (*rex*), який очолював державу, обирався Народними зборами та правив довічно. З дотриманням певних обрядів, в урочистій атмосфері його вводили в посаду. Від імені народу обраному цареві надавалася вища влада (*imperium*). Слід зауважити, що в будь-який момент Народні збори могли змістити його з посади. Пурпурова мантія, золота діадема, скіпетр з орлом, так зване курульне крісло зі слонової кістки були зовнішніми атрибутами царської влади. Цар був воєначальником, жерцем, вирішував питання повсякденного управління полісом-державою та виконував обов'язки верховного судді. Однак його не можна було вважати самодержцем, він не був наділений необмеженою владою, оскільки залежав від Народних зборів, а Сенат був нарівні з ним. Отже, царя не можна визначити як абсолютного монарха, ймовірніше, він був племінним вождем [1, с. 229];

3) Сенат, що безпосередньо здійснював управління полісом. До його складу входили глави родів, з якими цар погоджував найважливіші питання, пов'язані з життям римської держави. Саме Сенат вивчав кандидатів на посади, вживав заходів щодо збереження традицій Риму. Крім того, у віданні Сенату було укладення договорів з іншими державами.

Межі діяльності органів управління Стародавнього Риму, їхня компетенція та повноваження встановлювалися звичаями. Звичаї були першим джерелом права Стародавнього Риму, які за допомогою релігійних норм та соціальних принципів регулювали відносини роду й общини. Шведський дослідник історії права Е. Аннерс звертає увагу на те, що правові формули тогочасної римської епохи виникли на підставі уявлень щодо права як релігійної культури та вирізнялися суворим формалізмом і не залежали від світогляду окремих представників суспільства [2, s. 105–106]. Пізніше звичаї були визнані та почали забезпечуватися державою. Збірка найбільш поширених та застосовуваних звичаїв «Закони XII таблиць» у 451–450 рр. до н. е. була схвалена Народними зборами. Звичаї були висічені на 12 мідних листах, які були закріплені в центрі Риму на дерев'яних дошках і містили зібрання коротких норм-звичаїв, присвячених регулюванню найважливіших питань суспільного життя Стародавнього Риму. Ці звичаєві норми відбивали суспільні відносини, які існували в римському суспільстві в період переходу від первіснообщинного ладу до рабовласницького [3, с. 33]. Автор монументальної історії Риму «Історія від заснування міста», римський історик Тит Лівій зазначав, що вони є джерелом усього публічного і приватного права. Таким чином, римське право вже мало поділ на приватне (стосується окремої особи) й публічне (окреслювало правове становище держави та її органів). Цей критерій і зараз використовується в багатьох країнах [4, с. 11]. Приватне право поділялося на: 1) цивільне (*jus civile*); 2) преторське (*jus praetorium*); 3) право народів (*jus gentium*) [5, с. 9].

Загалом система давньоримського права складалася з норм, принципів, інститутів та галузей права. Принагідно слід зауважити, що також був відсутній галузевий поділ у римському праві у звичному для нас вигляді. Крім того, існувало умовне використання термінів «процес» і «процесуальне право» щодо відповідних правових явищ стародавнього світу. А. Гольмстен зазначав, що римські юристи не знали спеціальної науки цивільного процесу. У значенні, яке процес має в сучасному праві, слово «*processus*» ніколи не вживалося. Виклад цивільного права і судочинства зливається в єдине ціле у працях Гая та Юстиніана [6, с. 123].

При цьому слід урахувувати, що історичних даних щодо процесуального права у Стародавньому Римі майже немає. Достовірні відомості про характеристики процесу належать до пізнішого етапу суспільного розвитку Римської держави. Однак із деякою впевненістю можна констатувати, що родова знать у царський період повністю контролювала судочинство. Цар зосереджував у своїх руках всю повноту судової влади. Суд здійснювався царем на судному місці у визначені (присутні) дні на Збірному майдані (Форумі). Зазвичай це

були дні, призначені для проведення торгів. Судочинство відбувалося при великому скупченні народу і мало публічний характер. За традицією під час проведення судової процедури цар возсідав на «*sella curulis*» – колісничному (курульному) кріслі зі слонової кістки. Поряд з ним були його ліктори (вісники), навпроти – учасники цивільного спору або обвинувачені. Хоча рабство в той час ще характеризувалося патріархальними відносинами, тільки вільні громадяни підлягали царському суду. Право судити рабів, включаючи право розпоряджатися їхнім життям чи смертю, належало тим, хто володів рабами. Обвинувачення при цьому мало приватний характер. Якщо справа стосувалася публічних інтересів (*delicta publica*), на відміну від справ, які зачіпали приватні інтереси (*delicta privata*), обвинувачення порушувалося безпосередньо царем, а винних викликали до суду. Цей різновид давньоримського процесу стосувався справ про злочини, що загрожували громадському порядку чи безпосередньо посягали на нього. До таких злочинів належали державна зрада чи співпраця з ворогом (*prodicio*), спротив властям, поєднаний із насильством (*peduellio*). Порушниками громадського порядку також вважалися: навмисний (злісний) вбивця; жжесвідок; гвалтівник; палій; мужеложець; особа, яка за допомогою магічних заклинань знищувала посіви або крапа хліб з полів, що були «залишені під охороною богів і народу» [7, с. 22].

Необхідно зазначити, що римський кримінальний процес стосувався лише квіритів, які становили незначну кількість римських громадян. Піддані та союзники Риму, величезна кількість рабів, що значно перевищувала кількість власне громадян Риму, підлягали суду у спрощеному порядку, а до рабів взагалі застосовувався позасудовий порядок розгляду справ.

Цар у передбаченому процесуальному порядку викликав та заслуховував сторони. Заслухавши думку обраних з-поміж senatorів радників, цар приймав рішення і оголошував вирок. Також цар міг призначати замісника чи двох замісників серед senatorів, котрі вивчали справу і виносили вирок. Хоча, на думку деяких дослідників, призначення в подальшому колегіальних замісників для винесення присудів у справах про державну зраду (*duoviri perduellionis*) та постійних замісників, які здійснювали попередню досудову підготовку і збирали докази у справах про вбивства (*questores paricidii*), не належить до царського періоду правління, автор фундаментальної наукової праці «Римська історія» Т. Моммсен справедливо зауважує, що зазначений процесуальний порядок є дотичним до деяких інституцій у період правління царів [8].

Публічний процес передбачав, що обвинувачений міг як бути підданим арешту, так і переданим на поруки. Розшук і доставка до суду

обвинуваченого належали до компетенції царя як верховного судді. Під час приватного процесу такий обов'язок покладался на обвинувача. Тільки до рабів могли застосовувати тортури. Якщо особу звинувачували в порушенні громадського спокою, її засуджували до смерті. Способи позбавлення життя були доволі різноманітними. Зокрема, скидали з фортечного муру лжесвідків, карали на шибениці крадіїв зерна, спалювали на вогнищі палів тощо. Ані пом'якшити, ані переглянути свій присуд цар не мав змоги. Таким правом були наділені лише Народні збори. Водночас цар мав можливість дозволити чи заборонити обвинуваченій особі клопотати про помилування (*provocatio*). Отже, Народні збори зберігали статус вищого органу влади, порівняно з царем, що відповідало принципам військової демократії.

Соціальна диференціація та поглиблення майнової нерівності, спричинені розвитком приватної власності, зумовили занепад родоплемінного устрою. Внаслідок успішних війн із сусідніми общинами збільшилась кількість захоплених рабів, трофеїв, земельних наділів. Правові реформи, проведені римським царем Сервієм Туллієм (578–534), завдали удару по родовій організації та привілеям патриціїв, було ліквідовано первіснообщинний лад та остаточно утворилася держава. Відбувається стагнація царської влади, у підсумку в 510–507 рр. до н. е в Римі встановлюється республіканська форма правління.

Можна припустити, що перебіг процесу у Стародавньому Римі мав багато спільних рис з юридичним процесом першого, початкового етапу аристократичної республіки. Про розвиток і функціонування процесу того періоду ми маємо відомості, які вирізняються більшою повнотою та достовірністю.

Висновки

Право Стародавнього Риму стало найдосконалішою формою права, яка є взірцем значного досягнення у сфері юридичної техніки, а отже, юридичного процесу та процесуального права. Процесуальному праву Стародавнього Риму притаманні: 1) чіткість і точність визначень; 2) послідовність та логічність юридичної думки; 3) життєвість та ясність висновків. Можливість оскаржити царський присуд до Народних зборів, дотримання не закріплених законодавчо, але загальноприйнятих і суворо дотримуваних правил судочинства підтверджує гуманістичність та демократичність процесу. Це свідчить про зародження права абстрактного індивіда. І хоча звичного для нас галузевого поділу правових норм у римському праві не існувало, чимало принципів права набули в ньому завершеного формулювання. Процесуальне право Стародавнього Риму в царській період стало основою для права класичної епохи, коли воно досягло свого розквіту та перетворилося на найбільш досконалу й універсальну правову систему античного світу. Пройшовши декілька

етапів розвитку, римське право відіграло значну роль в історії формування, становлення і поступу значної кількості світових правових систем, оскільки без правових основ, закладених Стародавнім Римом, не було б сучасної цивілізації та сучасної Європи.

Список бібліографічних посилань: **1.** Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с. **2.** Anners E. Den europeiska rättens historia: några huvudlinjer, 1. Tr., AWE. Geber, Stockholm, 1977. 205 s. **3.** Сотниченко В. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. Київ : Ін-т крим.-виконавч. служби, 2014. 167 с. **4.** Джуган В. О. Особливості державно-правового розвитку римської рабовласницької держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1, т. 1. С. 11–15. **5.** Задрожний Ю. А. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : НАУ-друк, 2009. 92 с. **6.** Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1894. 545 с. **7.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. **8.** Моммсен Т. Римская история. Т. 1. До битвы при Пидне. Издание Н. Т. Солдатенкова. М. : Типогр. В. О. Рихтера, 1887. 901 с.

Надійшла до редколегії 12.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Slynyko D. V. Procedural Law of Ancient Rome in the Imperial Period

The scientific study is devoted to the consideration of procedural law in ancient Rome during the reign of the kings. It is noted that scientific research is usually devoted to the problems of substantive law, both civil and family law, and procedural law and its institutions have been considered by legal scholars much less frequently. The article examines the governing bodies of the Roman State, namely, the People's Assembly, the king (rex) and the Senate. It is noted that at any time the People's Assembly could remove the king from office, i.e. he cannot be called an absolute monarch. The king was a military commander, a priest, who dealt with the day-to-day management of the polis-state and acted as the supreme judge. The boundaries of the governing bodies of Ancient Rome, their competence and powers were established by custom. Customs were the first source of law in ancient Rome, which regulated relations within the family and community with the help of religious norms and social principles. Later, customs were recognised and enforced by the state. The collection of the most widespread and applied customs, the Laws of the XII Tables, was approved by the People's Assembly in 451–450 BC.

The study describes the procedural order of consideration of civil and criminal cases. It is determined that the Roman criminal procedure concerned only the quirits, which constituted a small number of Roman citizens. The second group of the population was made up of commoners – plebs, the third group of the Roman population was clients, and the fourth – slaves. The subjects and allies of Rome, a huge mass of slaves, whose number was many times higher than the number of Roman citizens, were subject to trial in a simplified manner, and slaves were generally subject to extrajudicial proceedings.

The originality of the Roman procedural law of that time is examined, and it is concluded that it had many common general features with the legal process of the first, initial stage of the aristocratic republic, which is more fully and reliably known in science.

Keywords: Ancient Rome, procedural law, legal process, procedural rules, procedural order, customs, legal proceedings.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.97/.99.073.6(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.04>

Марина Вікторівна Гайдар,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (викладач);

 <https://orcid.org/0009-0007-7081-9512>,

e-mail: maryna.haidar@ukr.net;

Олексій Михайлович Шуміло,

кандидат юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-0506-4631>,

e-mail: amshumilo@gmail.com

СУДОВІ ВИТРАТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Проаналізовано роль судових витрат у забезпеченні ефективного доступу до правосуддя для громадян. Розглянуто право на доступ до правосуддя як міжнародний стандарт судового захисту прав, шляхи використання судових витрат у регулятивних цілях. Наголошено, що судові витрати є інструментом, який може як полегшити, так і ускладнити доступ до правосуддя залежно від рівня фінансового навантаження на учасників судового процесу. Окрему увагу приділено впливу судових витрат на соціальну справедливість у судочинстві.

Ключові слова: доступність правосуддя, стандарти захисту прав людини, судові витрати, судовий збір, витрати на правову допомогу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах забезпечення доступу до правосуддя є однією з ключових гарантій реалізації принципу верховенства права. Ефективна судова система повинна бути доступною для всіх громадян незалежно від їхнього матеріального становища. Однак судові витрати як обов'язковий елемент судового процесу можуть стати бар'єром для реалізації права на судовий захист.

Непомірні або непрозорі судові витрати, складні процедури визначення сум, а також відсутність чітких механізмів їхнього зменшення чи відшкодування часто стають причиною обмеження доступу до правосуддя для деяких категорій населення. Це порушує баланс між необхідністю покриття витрат на функціонування судової системи та гарантуванням рівних можливостей для захисту прав кожного.

Проблема судових витрат тісно пов'язана з економічними, соціальними та правовими аспектами. Вона потребує комплексного аналізу для розроблення механізмів, які забезпечують їхню оптимальність, прозорість і справедливість. Отже, необхідно дослідити роль судових витрат у контексті забезпечення доступу до правосуддя, визначити наявні проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення. Дослідження спрямоване на те, щоб виявити юридичні, економічні та соціальні витрати, а також вигоди від різних підходів до судових витрат і механізмів їх адміністрування у світі політики доступу до правосуддя.

Стан дослідження проблеми

Станом на сьогодні вивчення проблеми судових витрат переважно зосереджене на пошуку балансу між необхідністю фінансування судової системи та забезпеченням реального доступу до правосуддя для всіх верств населення. Дослідженням цього питання займалися такі вітчизняні науковці, як С. Устюшенко, А. Нечитайло, І. Боровська, В. Зборовський, А. Стойка, Д. Черемнов та ін. Багато досліджень акцентують увагу на необхідності державної підтримки у вигляді компенсацій та пільг на судові витрати для певних категорій громадян. Також обговорюються питання прозорості нарахування судових витрат, їхньої обґрунтованості та пропорційності щодо складності справи та фінансових можливостей сторін. Особливий інтерес викликають питання європейських стандартів у сфері судових витрат, зокрема відповідність українського законодавства положенням Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на доступ до правосуддя.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є формулювання теоретико обґрунтованих висновків щодо можливих регуляторних особливостей інституту судових витрат у цивільному процесі крізь призму доступу до правосуддя та практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності механізму їх адміністрування.

Задля досягнення означеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) визначити місце судових витрат у змісті міжнародного стандарту доступу до правосуддя; 2) з'ясувати особливості використання

інституту судових витрат та їх адміністрування в національному цивільному процесі в регулятивних цілях.

Наукова новизна дослідження

У статті висвітлено недостатньо досліджені в національній правовій доктрині підходи до питань судових витрат як засобу забезпечення доступу до правосуддя на основі аналізу останніх судових справ і актуальної аналітики вітчизняних та іноземних громадських організацій. Зокрема, з погляду захисту прав людини проаналізовані такі новітні інститути, як інвестиції в судові витрати, страхування судових витрат тощо.

Виклад основного матеріалу

Рівний доступ до системи цивільного правосуддя, що може захищати права та справедливо й ефективно вирішувати суперечки, є фундаментальним і далекосяжним компонентом демократичних суспільств [1; 2]. На базовому рівні система цивільного правосуддя покликана забезпечити доступ до інформації про права та механізмів їх захисту за необхідності.

Суди далекі від ідеалу. Докази не завжди точно відображають факти, а процесуальні норми обмежують можливість суду робити висновки на основі наданих сторонами доказів та ускладнюють отримання додаткової інформації. У кожному конкретному випадку судові рішення майже напевно відрізняються від справжнього значення спору. Судові помилки зазвичай сприяють сторонам із необґрунтованими справами через те, що, якщо цінність справи є низькою або наближається до нуля, будь-яка помилка може допомогти цій стороні. У результаті суди переоцінюють необґрунтовані позови та занижують обґрунтовані. Позивачі з безпідставними вимогами виграють від неточності, тоді як позивачі з обґрунтованими позовами, найімовірніше, програють. Така неточність спотворює мотиви сторін і сприяє появі легковажних судових справ. Очікуючи несправедливо великих рішень, позивачі можуть подавати необґрунтовані позови, щоб отримати непропорційно велику вигоду [3].

Наша держава активно бере участь у підписанні та ратифікації міжнародних договорів щодо дотримання прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Окрім Основного Закону, в національне законодавство імплементовані положення міжнародних нормативно-правових актів, що визначають основні права і свободи людини, гарантії їх дотримання. Одним із найважливіших принципів будь-якої демократичної держави є принцип доступності правосуддя в цивільному процесі. Обов'язок держави забезпечити право людини на доступ до правосуддя визнано міжнародним та європейським співтовариством і передбачено в основних міжнародних нормативно-правових актах.

Статті 6 та 13 Європейської конвенції з прав людини встановлюють право громадян на доступ до правосуддя, яке є загальновизнаною, однією з невід'ємних складових основних прав людини в сучасній демократичній державі¹. Конституцією України (ст. 55) забезпечується право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб².

Концепція доступності правосуддя являє собою певний стандарт, під яким розуміють справедливий та ефективний судовий захист, безперешкодне звернення будь-якої зацікавленої особи до судових органів для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Основними елементами доступності правосуддя є ефективний доступ до органу вирішення спорів, право на справедливий розгляд, право на своєчасне вирішення спорів, право на адекватне відшкодування, а також застосування принципів дієвості й ефективності правосуддя³.

У ефективному доступі до органу вирішення спорів великого значення набуває судовий збір, оскільки він зазвичай стає найбільшою перешкодою в реалізації цього права.

На питання про судовий збір у контексті доступу до правосуддя неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у рішенні у справі «Креуз проти Польщі» вказано, що інтереси справедливого здійснення правосуддя можуть виправдовувати накладення фінансових обмежень на доступ особи до суду. Положення ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини про виконання зобов'язання забезпечити ефективне право доступу до суду не означає просто відсутність втручання, але й може вимагати вчинення позитивних дій у різноманітних формах з боку держави; не означає воно й беззастережного права на отримання безкоштовної правової допомоги з боку держави у цивільних спорах, так само це положення не означає надання права на безкоштовні провадження в цивільних справах⁴. Вимога про сплату державного мита є засобом

---

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): від 04.11.1950 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 08.11.2024).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 08.11.2024).

³ Доступ до правосуддя в Європі: огляд викликів і можливостей. Люксембург : Офіс публікацій, 2011. С. 9.

⁴ Справа «Креуз проти Польщі» (Case of Kreuz v. Poland) (Заява № 28249/95) : Рішення Європейського суду з прав людини від 19.06.2001 //

стримування для потенційних позивачів від пред'явлення безрозсудних і необґрунтованих позовів. Для того, щоб гарантувати справедливий баланс між підтримкою нормального функціонування судової системи і захистом інтересів заявника при поданні позову до суду, внутрішньодержавні суди звільняють від сплати державного мита заявників, які можуть підтвердити своє скрутне фінансове становище¹.

Таким чином, судовий збір та механізм його сплати слугують інструментом балансування між безпідставними зверненнями до суду, які створюють надмірне навантаження на суди, і забезпеченням доступу до правосуддя.

Однак судовий збір – це лише одна зі складових всієї сукупності судових витрат у цивільному процесі. І якщо орієнтуватися лише на розмір судових витрат, то видається, що ситуація не є такою критичною. Однак це не відображає повної картини.

Проведене в Канаді дослідження (2011–2018), результати якого були опубліковані у 2019 р., показало, що з'являється все більше доказів того, що громадськість не може дозволити собі вирішувати свої юридичні проблеми за допомогою офіційних судових процесів, оскільки вартість юридичних консультацій та представництва виходить за межі можливостей канадців із низьким та середнім доходом [4]. Таким чином, дещо під іншим кутом варто глянути на вартість процесу. Крім судового збору, особа має сплатити низку інших судових витрат.

Конституцією України принцип доступності правосуддя не передбачено, однак він випливає з низки її положень, згідно з якими гарантовано право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина (ч. 3 ст. 8). Стаття ж 55 Основного Закону визначає, що права та свободи людини й громадянина захищаються судом і кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб.

Аналогічні положення містяться в ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом, а ч. 3 цієї ж статті визначає, що доступ до правосуддя для кожної особи гарантується Конституцією України та здійснюється в порядку, встановленому

Zakon Online : сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/227756__227821 (дата звернення: 08.11.2024).

¹ Case of Shishkov v. Russia (Application No. 26746/05) : Judgment of 20 February 2014 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-140913> (дата звернення: 08.11.2024).

законами України. У частині 4 ст. 19 цього Закону також передбачено, що підставою для утворення чи ліквідації суду є, зокрема, необхідність забезпечення доступності правосуддя¹.

Таким чином, розглядаючи судові витрати крізь призму доступу до правосуддя, можна визначити, що існує два підходи до досліджуваного питання. У вузькому розумінні це питання стосується виключно судового збору та механізмів його адміністрування як елемента доступності правосуддя, а саме ефективного доступу до органу вирішення спорів. У широкому розумінні предметом дослідження є вся сукупність судових витрат у цивільному процесі, механізми сплати, розподілу, їхній вплив на всіх стадіях цивільного процесу та інші складові доступності правосуддя (право на справедливий розгляд і своєчасне вирішення спорів, загальне застосування принципів дієвості та ефективності при здійсненні правосуддя).

Інститут судових витрат є одним з ефективних регуляторів процесуальних відносин з прямими та очевидними наслідками. При цьому варто розуміти, що ефект має місце залежно від концепту правового регулювання інституту судових витрат. Тобто самі судові витрати не регулюють відносини, однак унаслідок того, що учасник процесуальних правовідносин має прийняти рішення, врахувавши при цьому свої матеріальні затрати, судові витрати стають регулятором поведінки учасників. Так, збільшення розміру судового збору чи вартості судових експертиз призводить до того, що особа позбавляється можливості подати позовну заяву чи клопотання про вчинення відповідної процесуальної дії, або, навпаки, погоджується на певну дію.

Інститут мирової угоди є як позасудовим, так і судовим засобом вирішення спору. Одним із нюансів при укладенні мирової угоди є розподіл судових витрат. Часто такі витрати мають значний розмір у грошовому вираженні.

Згідно зі ст. 142 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) в разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції суд у відповідній ухвалі чи рішенні в порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 % судового збору, сплаченого при поданні позову. У разі укладення мирової угоди на стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку суд у відповідній ухвалі у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення скаржнику (заявнику) з державного бюджету 50 % судового збору, сплаченого ним при поданні відповідної апеляційної чи

---

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 08.11.2024).

касаційної скарги [5]. Якщо сторони під час укладення мирової угоди не передбачили порядку розподілу судових витрат, кожна сторона у справі несе половину судових витрат¹.

Незбалансоване використання цього інструменту або зловживання ним призводить до нарікань з боку отримувачів суддівських послуг, що їм чинять перешкоди в доступі до правосуддя або несправедливо нараховують судовий збір. Так, ситуація, яка мала місце у 2015 р. після ухвалення змін до Закону України «Про судовий збір» (судові витрати за подачу апеляційної скарги становили 110 % від суми судового збору, сплаченого при подачі позову, змінилися окремі положення щодо його оплати), не була спокійно сприйнята юридичною спільнотою й досі відчувається супротив такому законодавчому рішенню. Критика доступності правосуддя саме через матеріальні аспекти є найбільш небажаною для України, яка потерпає від економічної нестабільності та низького рівня забезпеченості населення. Матеріальний інструмент впливу на доступність правосуддя варто якомога рідше використовувати з метою відбудови довіри суспільства до рішень влади. Законодавчі зміни щодо підвищення розміру судового збору, порядку його обрахування варто приймати разом з іншими рішеннями задля збереження балансу інтересів.

Автори Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 22 травня 2015 р. стверджували, що ухвалення змін сприятиме підвищенню ефективності судового процесу, при цьому кількість позовів у будь-якому разі зменшиться, що розвантажить судові інстанції. Проте вони не звернули увагу на соціально незахищені верстви населення та представників малого підприємництва, які позбавляються при цьому права на справедливий суд [6].

Крім того, розглядаючи судові витрати як регулятор поведінки учасників процесу, слід зауважити, що в Україні склалася така ситуація: у будь-якому разі одна зі сторін є винною, навіть, коли рішення було прийнято з порушенням вимог законності чи обґрунтованості або коли рішення приймається не на користь сторони через зміну правової позиції Верховного Суду. Отже, принцип правової визначеності та право на правові очікування в жодному разі не враховуються, а судові витрати не зачіпають суддів та працівників суду.

І ще один аспект, що стосується ефектів від правової концепції регулювання. Хоча такі ефекти прямо не стосуються судів, однак опосередковано впливають не лише на учасників, а й на поведінку

---

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 08.11.2024).

інших суб'єктів процесу. Такі ефекти полягають у появі нових інституцій або юридичних практик. Ринок юридичних послуг залежить від платоспроможності осіб, які потребують правничої допомоги. Проте їхнє небажання, або неможливість, або невпевненість у результатах призводить до того, що починають створюватися інновації у правовій сфері, зокрема інвестиції в судові витрати, їх страхування, або представник позивача (адвокат) отримає винагороду за надану правничу допомогу тільки, якщо виграє справу, і ця винагорода буде сплачена стороною, яка справу програла. Так, OpenLex була першою в Україні краудфандинговою платформою, за допомогою якої потенційні учасники судових процесів можуть знаходити інвесторів для організації комплексного фінансування судової справи на всіх її етапах. Такі рішення є оптимальними як для позивачів, що отримують кошти для ведення судової справи, так і для інвесторів, адже в разі перемоги вони отримують свою фіксовану частку від суми, стягнутої за результатами судового спору¹. Однак такі інновації не враховані в процесуальному законодавстві щодо регулювання судових витрат.

Превентивна функція судових витрат полягає в тому, що необхідність сплачувати значні ставки судового збору та витрати на професійну правничу допомогу при зверненні до суду запобігає пред'явленню завідомо безпідставних та дріб'язкових позовів, зловживанню сторонами своїми процесуальними правами [7, с. 34].

Згідно з п. 3 ч. 3 ст. 141 ЦПК України при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує дії сторони під час розгляду справи, які спричинили затягування процесу, зокрема подання явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження чи заперечення важливих для справи обставин, а також необґрунтоване завищення позовних вимог позивачем тощо. Якщо сторона чи її представник зловживають процесуальними правами або спір виник через неправильні дії сторони, суд може покласти на неї судові витрати повністю або частково, незалежно від результату вирішення спору (ч. 9 ст. 141 ЦПК України)².

Ця функція тісно пов'язана із функцією стимулювання, сутність якої полягає в заохоченні сторін мирно (у позасудовому порядку)

---

¹ OpenLex: знайдуться інвестиції для усіх категорій судових справ // LEGALHUB.ONLINE : сайт. 19.11.2018. URL: <https://legalhub.online/advokatskadiyalnist/openlex-znajdutsya-investytsiyi-dlya-usih-kategorij-sudovyh-sprav/> (дата звернення: 08.11.2024).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 08.11.2024).

врегулювати конфлікт чи спір. Висока ставка судового збору та інших судових витрат є вагомим фактором, який має підштовхувати сторони до вирішення спору без звернення до суду. Також той факт, що відповідно до ст. 141 ЦПК України в кінцевому результаті судові витрати покладаються на сторону, яка програла справу, чи пропорційно розміру задоволених позовних вимог на обидві сторони (якщо позов задоволено частково)¹, спонукає винну сторону до відновлення порушеного права, не очікуючи звернення другої сторони до суду.

Як справедливо зазначає С. Е. Устюшенко, деякі науковці схильні поєднувати превентивну та стимулюючу функції, фактично ототожнюючи їх. Утім, превенція та стимулювання спрямовані на досягнення протилежних результатів: превенція – на недопущення певних дій, запобігання їх вчиненню, тоді як стимулювання, навпаки, покликане домогтися від особи вчинення певних дій, заохотити до бажаної поведінки. Тому превентивну та стимулюючу функції необхідно розрізняти [7, с. 35].

Одним із превентивних методів є медіація. Медіація – один із визнаних у світовій практиці способів альтернативного та дієвого досудового врегулювання цивільного спору, що має низку переваг, серед яких: швидкість врегулювання спору, усвідомлене прийняття рішення сторонами, добровільне виконання угоди задля уникнення подальшого розвитку конфлікту, який унеможливить відмову від звернення до суду, сприяє діалогу/полілогу та уникненню конфронтації, а також знижує навантаження на судову систему. Однак у національній правовій системі дотепер лишається новелою, попри те, що в Україні вона існує вже понад 20 років [8, с. 131–132].

В аспекті доступності правосуддя медіація може відігравати важливу роль. Так, медіаційні процедури мають бути повністю конфіденційними, що звичайно є перевагою для сторін. Медіація відбувається лише за участі медіатора, який не вирішує спір, а лише сприяє налагодженню комунікації між сторонами конфлікту. Це припускає, що сторони, які успішно проходять медіацію, вирішують не спір, а усувають конфлікт, котрий може породжувати численні правові спори. До того ж досягнення домовленостей, які влаштовуватимуть обидві сторони, вочевидь, має мотивувати їх до виконання цих домовленостей. У процедурі медіації немає необхідності дотримуватися вимог щодо публічності та інформування сторін визначеними законодавством способами, що також зменшує витрати.

---

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 08.11.2024).

Висновки

Враховуючи вищевикладене, варто наголосити на такому. Судові витрати та механізм їх розподілу має обережно використовуватися як прямий регулятор, оскільки зачіпає матеріальний бік, що завжди є найбільш очевидним. Ефекти, які мають місце від правового регулювання судових витрат, проявляються в поведінці самих учасників справи, на яких безпосередньо вони покладаються, а також у створенні нових інституцій або юридичних практик: інвестиції в судові витрати, страхування судових витрат, отримання винагороди адвокатом за надану правничу допомогу тільки, якщо він виграє справу, і ця винагорода буде сплачена стороною, яка справу програла.

Список бібліографічних посилань: **1.** Friedman B. Taking Law Seriously. *Perspectives on Politics*. 2006. Vol. 4, No. 2. Pp. 261–276. **2.** Farrow T. Public Justice, Private Dispute Resolution and Democracy. *Comparative Research in Law & Political Economy*. 2008. No. 18. URL: <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/clpe/192/> (дата звернення: 08.11.2024). **3.** Dari-Mattiacci G., Saraceno M. Fee Shifting and Accuracy in Adjudication. *Amsterdam Law School Research Paper*. 2017. Vol. 63. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2982293>. **4.** Delhon S. The Cost of Justice // The Canadian Forum on Civil Justice : сайт. 2019. URL: https://www.cfcj-fcjc.org/sites/default/files/docs/2012/CURA_background_doc.pdf (дата звернення: 08.11.2024). **5.** Омельчук С. Мирова угода у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві // Yarlan : сайт. 11.01.2016. URL: <http://www.yarlan.com.ua/news/140-mirova-ugoda-v-tsilvnomu-gospodarskomu-ta-administrativnomu-sudochinstvi> (дата звернення: 08.11.2024). **6.** Краснов І. Підвищення ставок судового збору: підсумки і перспективи // Liga Zakon : сайт. 21.06.2015. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/131757_pdvishchennya-stavok-sudovogo-zboru--pdsumki--perspektivi (дата звернення: 08.11.2024). **7.** Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2021. 206 с. **8.** Степаненко Т. В. Європейські стандарти медіації в цивільно-правових спорах та їх запровадження в Польщі та Чехії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 131–135. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/32>.

Надійшла до редколегії 11.11.2024

Прийнята до опублікування 15.12.2024

Haidar M. V., Shumilo O. M. Court costs as an element of the mechanism of ensuring access to justice

The right of access to justice is considered as an international standard for judicial protection of rights, along with the ways in which court costs can be used for regulatory purposes. The article explores the role of court costs as a critical element in the mechanism for ensuring

access to justice, a fundamental principle of democratic societies. Access to justice is a cornerstone of the rule of law, guaranteeing individuals the ability to protect their rights and interests through legal mechanisms. However, court costs, including filing fees, procedural expenses, and other associated charges, often create barriers that limit equal access to the judicial system, particularly for economically disadvantaged individuals.

Authors highlight the multifaceted nature of court costs, emphasizing their dual role: on the one hand, they are essential for maintaining the financial sustainability of judicial systems; on the other, they can impede individuals' ability to seek justice.

Special attention is given to mechanisms for mitigating the negative impact of court costs, such as exemptions, reductions, and state-funded legal aid. The study also addresses the procedural abuses that can increase court costs unnecessarily, such as the submission of frivolous claims or motions by parties to delay proceedings.

The article proposes practical recommendations for optimizing the system of court costs, ensuring their transparency and fairness while balancing the financial needs of the judicial system with the principle of access to justice. These recommendations include improving legislative frameworks, introducing clear criteria for cost exemptions, and enhancing public awareness about available financial support mechanisms.

Keywords: access to justice, standards of human rights protection, court costs, court fee, legal aid costs.

УДК 347.132.6

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.05>

Володимир Андрійович Кройтор,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-1849-5721>,
e-mail: kroytor@ukr.net

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ЖИТЛОВОМУ ПРАВІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Статтю присвячено визначенню особливостей юридичних фактів у житловому праві. На тлі сучасних викликів, спричинених воєнними діями, юридичні факти в житловому праві набувають особливого значення та впливають на регулювання житлових відносин. Вони підлягають різним класифікаціям залежно від їхньої правової природи та практичного значення. Зокрема, факт руйнування житла може виступати як правопороджуючим, так і правоприпиняючим юридичним фактом. Знищення житла як подія призводить до припинення існування житла як об'єкта правовідносин, а також до втрати права власності та права проживання. Водночас цей юридичний факт є правопороджуючим щодо виникнення компенсаційних відносин, соціального житлового забезпечення.

Ключові слова: житлове право, житло, юридичні факти, правовідносини, право власності, право проживання, житлова потреба, договір найму (оренди) житла.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах сучасних викликів змінюються об'єктивні обставини життя, що безпосередньо впливає на виникнення, зміну та припинення суспільних відносин. Однією з галузей права, в якій особливо активно модифікуються юридичні факти, є житлове право. Це зумовлено тим, що житловий фонд унаслідок воєнних дій зазнає руйнувань, що спричиняє зміни у правовідносинах власності на житло та його використання. Так, на початок 2024 р. загальна площа пошкоджених або зруйнованих обстрілами об'єктів становила 88,9 млн кв. м, тобто 8,6 % від загальної площі житлового фонду України (або 6,5 %, якщо враховувати рівень пошкоджень). За попередніми оцінками, часткового пошкодження (ступінь руйнування менше або дорівнює 10 %) зазнали 16,9 тис. житлових будівель (загальна площа – 15,6 млн кв. м); середніх пошкоджень (ступінь руйнування – понад

10 % або менше чи дорівнює 40 %) зазнали 84,5 тис. житлових будівель (їхня загальна площа – 48,12 млн кв. м)¹. Ця ситуація створює необхідність розроблення спеціальних державних програм щодо оцінки збитків, юридичного захисту постраждалих громадян і надання їм матеріальної допомоги. Через це факт знищення/пошкодження житла створює нові правові відносини, пов'язані як із захистом житлових прав громадян, так і з розробленням дієвих механізмів компенсації, спрямованих на відновлення справедливості та допомогу постраждалим від війни. Крім того, виникнення необхідності щодо примусової евакуації, залишення житла також є підставами для змінення житлових правовідносин. Дії щодо відновлення житлового фонду є також самостійними юридичними фактами у житловій сфері. Отже, сучасні виклики, які постали перед українським суспільством і державою, безпосередньо впливають на юридичні факти в житловому праві, а тому вимагають наукового обґрунтування з метою вдосконалення подальшого нормотворення та розвитку юридичної наукової думки.

Стан дослідження проблеми

Загальна характеристика юридичних фактів надавалась А. В. Кострубою та М. М. Хоменком [1]. На визначенні юридичних фактів та їхній багатоаспектності в тлумаченні наголошувалось у дослідженні О. В. Басай [2]. До проблематики характеристики юридичних фактів у житловому праві зверталась у своїй праці О. Є. Аврамова. Науковиця зауважила, що юридичні факти в механізмі правового регулювання житлових відносин потребують окремого дослідження [3, с. 115]. Т. М. Тилик надав характеристику юридичним фактам як підставам припинення житлових правовідносин [4]. На особливості припинення житлових правовідносин в умовах воєнного стану зосереджувався А. М. Галянтич [5]. Попри вагомий внесок науковців у розвиток доктринального розуміння юридичних фактів у житловому праві, сучасні об'єктивні обставини життя, зумовлені пандемією та війною, призвели до зміни їхньої парадигми, що потребує наукового осмислення та подальшого розвитку.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні юридичних фактів житлового права з урахуванням сучасних викликів. *Досягнення* цієї мети можливе під час вирішення таких *завдань*, як визначення особливостей

---

¹ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Київ, 38 с. С. 7. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення: 13.11.2024).

юридичних фактів у житловому праві, надання їхньої характеристики в умовах сучасних викликів, а також розроблення напрямів наукових досліджень у цій галузі.

Наукова новизна дослідження

Новизна проведеного дослідження полягає в удосконаленні наукової думки щодо юридичних фактів у житловому праві. Через воєнні дії, що тривають на території України, формуються юридичні факти, які мають різну правову природу. Так, юридичний факт – подія знищення житла внаслідок руйнування – може розглядатися і як правопороджуючий (виникнення компенсаційних, інформаційних правовідносин, соціального житлового забезпечення), і як правоприпиняючий (припинення права власності на житло, права проживання) юридичний факт.

Виклад основного матеріалу

Юридичні факти є однією з фундаментальних наукових категорій юридичної науки. Саме навколо характеристик цієї правової дефініції постійно точаться наукові дискусії. Так, визначається, що в царині приватного права сформувалось дуалістичне розуміння юридичного факту: з одного боку, він характеризується як реальні дії, стани, як підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин, а з другого – йдеться про їхні правові моделі, рішення суду, юридичні акти, які виконують аналогічну функцію [1, с. 168]. Вони можуть поділятися на такі групи: 1) залежно від характеру настання наслідків – правопороджуючі, правоприпиняючі, правозмінючі й комплексні юридичні факти; 2) за вольовою ознакою – дії, події; 3) за кількісним складом – прості та складні юридичні факти [3, с. 114]. Залежно від галузі права юридичні факти набувають певного змістовного навантаження. Зокрема, науковці пропонують розглядати юридичні факти у трудовому праві України як факти реальної дійсності – події або діяння (дії, бездіяльність) відповідних суб'єктів трудових і тісно пов'язаних з ними відносин, з якими норми трудового права пов'язують виникнення, зміну, призупинення, поновлення або припинення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у межах цих відносин [6, с. 3]. У житловому праві юридичні факти визначаються як конкретні життєві обставини, які спричиняють виникнення, зміни чи припинення житлових правовідносин. Основоположним правопороджуючим юридичним фактом житлових відносин є факт потреби у проживанні [3, с. 115]. Юридичні факти – це обставини реального життя, які спричиняють виникнення, зміну або припинення відповідних правовідносин згідно з нормами права. При цьому юридичні факти породжують правові наслідки тільки у взаємодії з правовими нормами [2, с. 14].

Звернімо увагу, що стан житла відіграє важливу роль у формуванні юридичних фактів у житловому праві. Безумовно, на тлі сучасних викликів особливої актуальності набуває юридичний факт знищення житла. Водночас проблематика щодо застарілого, аварійного житлового фонду не втрачає своєї актуальності. Це зумовлено тим, що житло має експлуатаційні особливості, і це вимагає встановлювати факт відповідності житла до його призначення. Характерними ознаками житлового приміщення як речі є наявність низки обов'язкових складових елементів (стін, стелі, підлоги, дверних отворів) і факультативних складників – вікон, електропроводки, каналізації тощо [7, с. 71]. Відомо, що всі об'єкти нерухомості підлягають впливу фізичних, біологічних, техногенних та інших процесів. Протягом їх експлуатації поступово змінюються їхні споживчі властивості й функціональна придатність [8, с. 144]. Через це неможливість забезпечити безпеку житла є підставою для визнання його непридатним для проживання. Це означає, що об'єкт втрачає свою функціональну придатність як місце для постійного чи тимчасового проживання, оскільки не може забезпечити базові потреби в захисті, комфорті та санітарно-гігієнічних умовах. Непридатність житла для проживання є юридичним фактом, який спричиняє припинення житлових правовідносин. Стан житла може визначатися як юридичний факт, що базується на його технічному стані.

Юридичні факти щодо непридатності житла частково визначені в Законі України «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду». Так, реконструкція кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду є підставою щодо відчуження житла. Відселення наймачів жилих (нежилих) приміщень здійснюється за умови попереднього надання їм інших рівноцінних за площею та кількістю кімнат жилих (нежилих) приміщень у межах кварталу (мікрорайону) комплексної реконструкції населеного пункту в порядку, встановленому законодавством. Власник (наймач) жилого приміщення, який не перебуває на квартирному обліку, має право отримати на умовах компенсації в межах території комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду інше житло (ст. 12 Закону)¹. З наведеного випливає, що юридичний факт у вигляді рішення про реконструкцію застарілого житлового фонду може призвести до припинення права власності на житло, права проживання, а також до виникнення права на компенсацію, правовідносин виселення з житла.

---

¹ Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду : Закон України від 22.12.2006 № 525-V // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-16> (дата звернення: 13.11.2024).

У сучасному житловому праві одним з юридичних фактів, що потребує окремого дослідження, є факт знищення житла внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій. На відміну від юридичного факту технічного стану житла, цей факт характеризується як факт-подія. Він має різні правові наслідки, а тому може визначатися як правопороджуючий, правоприпиняючий та правозмінюючий факт. Факт знищення житла може встановлюватися за допомогою дедуктивного методу, що дозволяє його виокремити із загальної дефініції знищеного нерухомого майна. Так, це об'єкти нерухомого майна, які стали непридатними для використання за цільовим призначенням унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, та відновлення яких шляхом ремонту чи реконструкції не є можливим або є економічно недоцільним (абз. 1 п. 3 Порядку подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України)¹. Юридичний факт знищення житла є складним, оскільки для його встановлення необхідно виявити: 1) факт непридатності житла задля задоволення житлової потреби; 2) факт неможливості його відновлення шляхом ремонту чи реконструкції або економічної недоцільності такого відновлення.

Наслідком знищення житла є припинення його існування як об'єкта правовідносин. Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 346 Цивільного кодексу України знищення майна є підставою припинення права власності². При цьому припиняється як право власності на житло, так і право проживання в ньому. Отже, факт знищення житла є правоприпиняючим юридичним фактом. Водночас таке примусове припинення права на житло породжує ланцюг інших правовідносин, зокрема компенсаційних, соціального житлового забезпечення. Це зумовлено тим, що право на житло є фундаментальним правом людини та елементом соціального забезпечення, що гарантується державою.

Пошкодження або знищення житлових об'єктів нерухомості внаслідок бойових дій буде підставою для отримання компенсації їхніми

---

¹ Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-п#п22> (дата звернення: 13.11.2024).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.11.2024).

власниками [9, с. 44]. Отже, руйнування житла є правопороджуючим фактом щодо отримання компенсації відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України». Відповідно до підп. «а» п. 1 ч. 1 ст. 2 цього Закону отримувачами компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна є фізичні особи – громадяни України, які є їх власниками. Компенсація за знищений об'єкт нерухомого майна надається шляхом надання грошових коштів, фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості, передачі у власність отримувачу компенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в межах реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна (ч. 1 ст. 8 Закону)¹. Отже, знищення житла може визначатися як правопороджуючий юридичний факт компенсаційних відносин, зокрема у вигляді отримання грошової компенсації або набуття права власності на нове житло.

Крім компенсаційних правовідносин, виникають й інформаційні житлові правовідносини. Це інформаційні правовідносини щодо формування та отримання інформації про стан житла, зокрема з державних реєстрів [10, с. 103]. Так, факт знищення житла вноситься до Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. Фізична особа в разі знищення житла внаслідок бойових дій звертається до публічного реєстратора щодо формування відповідного реєстрового запису. Валідація (перевірка достовірності) даних може здійснюватися, зокрема, шляхом надсилання запитів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших установ, підприємств, організацій (п. 19 Порядку ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської

---

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 13.11.2024).

Федерації проти України)¹. Формування та використання даних щодо житла з цього Реєстру є підставою для виникнення інформаційних відносин. Виходячи з наведеного, юридичний факт знищення житла є підставою виникнення як приватних, так і публічних правовідносин у житловій сфері.

Юридичний факт знищення житла може також визначатись як правопороджуючий юридичний факт щодо виникнення правовідносин соціального житлового забезпечення. Згідно з п. «в» ч. 2 ст. 10 Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» правом взяття на соціальний квартирний облік користуються громадяни України – внутрішньо переміщені особи, які не мають іншого житла для проживання на підконтрольній українській владі території або житло яких зруйноване (знищене)². Варто звернути увагу, що згідно з пунктами 1, 2 ч. 2 ст. 84 Кодексу цивільного захисту України заходи соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим унаслідок надзвичайної ситуації включають надання (виплату) матеріальної допомоги (компенсації), забезпечення житлом³. Таке положення впливає з того, що конституційне право на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні та країнах, які зазнали збройних конфліктів, виходить з позицій необхідності реалізації політики держави щодо забезпечення достатнього життєвого рівня та соціального захисту щодо надання тимчасового житла, де обов'язковим є юридичне надання особі, яка була вимушена залишити своє постійне місце проживання з метою уникнення негативних наслідків, що спричинені збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, проявів насильства та/або порушенням прав людини, статусу внутрішньо переміщеної особи [11, с. 14]. Отже, знищення житла є підставою для виникнення правовідносин з надання тимчасового житла, компенсації за втрачене майно, відновлення зруйнованого житла або забезпечення доступу до довгострокових програм підтримки, таких як пільгове кредитування. Виникнення правовідносин соціального

---

¹ Порядок ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-p#n25> (дата звернення: 13.11.2024).

² Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15> (дата звернення: 13.11.2024).

³ Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення: 13.11.2024).

житлового забезпечення може вимагати наявності складу юридичних фактів, зокрема факт знищення житла, факт визнання того, що особа, яка потребує тимчасового житла, має правовий статус внутрішньо переміщеної особи тощо.

Слід акцентувати, що особливість юридичних фактів у житловому праві зумовлена тим, що для їх виникнення та припинення здебільшого необхідний склад юридичних фактів. Як зауважує О. С. Аврамова, припинення правовідношення проживання в житлі відбувається на підставі юридичного складу з диференційованим структурним принципом його побудови: 1) дії або події, що призводять до припинення права на проживання в житлі; 2) зняття з реєстрації місця проживання (за наявності реєстрації місця проживання); 3) виселення з житла [12, с. 162]. Погоджуючись з такою позицією, А. М. Галянтич влучно зазначає, що при відчуженні будинку необхідним є складний юридичний факт: прийняття рішення територіальної громади про наявність суспільної потреби щодо відчуження багатоквартирного будинку; розроблення технічної документації щодо зносу багатоквартирного будинку та зміни призначення земельної ділянки; проведення попереднього й повного відшкодування вартості власникам жилих приміщень втрат шляхом надання за їхньою згодою іншого житла або грошової компенсації; надання наймачам житла іншого рівноцінного житла; виселення мешканців багатоквартирного будинку; оскарження рішення щодо вилучення багатоквартирного будинку [5, с. 53]. Виходячи з наведеного, виникнення житлових правовідносин проживання є складним юридичним фактом. Зокрема, обов'язковим фактом у правовідношенні набуття права проживання в житлі є вселення в нього. Як наголошує О. В. Мороз, договір найму житла може бути достроково розірваний судом у разі, якщо наймодавець не надає житло в користування наймачу. Ненаданням житла вважається не лише утримання об'єкта найму житла наймодатцем, а й будь-яка бездіяльність, що позбавляє наймача можливості доступу до відповідного житла. Це може проявлятися в тому, що наймодавець не надає наймачу ключі від житла. У такому разі доступ до цього об'єкта є неможливим без його псування чи великих витрат часу або грошових коштів [13, с. 83].

На особливість правоприміняючих юридичних фактів у житловому праві звертає увагу й О. А. Явор. Вона зауважує, що договір найму (оренди) житла вважається припиненим з моменту повернення наймачем майна наймодатцю в установлений строк у відповідному стані, фактичні передача/повернення нерухомого майна має підтверджуватись актом приймання-передачі [14, с. 114]. З огляду на наведене варто наголосити, що при припиненні права проживання необхідно встановлювати такі юридичні факти, як підстава припинення

права проживання, виселення з житла, зняття з реєстрації місця проживання, повернення житла в натурі.

Наведені наукові позиції підкреслюють особливість юридичних фактів у житловому праві. Як припинення, так і виникнення житлових правовідносин зумовлено наявністю юридичного факту вселення або виселення з житла. Факт вселення є підтвердженням виникнення саме житлових правовідносин. Припинення житлових правовідносин супроводжується юридичним фактом виселення з житла. Тому юридичні факти в житловому праві, пов'язані з проживанням у житлі, можуть характеризуватися як складні юридичні факти.

Проведене дослідження має сприяти посиленню вдосконалення цивільно-правових засобів захисту житлових прав – системи юридичних інструментів (заяв, скарг), за допомогою яких здійснюється відновлення порушених або оспорюваних житлових прав, усунення наслідків такого порушення та визнання житлових прав [15, с. 138].

Висновки

Проведене дослідження є підґрунтям для таких висновків. Юридичні факти в житловому праві є динамічною правовою категорією. Вони постійно оновлюються та змінюються під впливом зовнішніх чинників, серед яких особливе значення має юридичний факт – технічний стан житла. Житло може визнаватися непридатним для проживання, що є юридичним фактом для припинення правовідносин власності, проживання та правопороджуючим фактом щодо компенсації, відселення та ін. Особливо це простежується на тлі воєнного стану. Знищення житла через воєнні дії є юридичним фактом, що зумовлює припинення права власності на житлове приміщення або права проживання через його руйнування, пошкодження чи втрату придатності для використання. У результаті виникають нові правовідносини, спрямовані на відновлення житлових прав, компенсацію житла, набуття права на житло. Слід звернути увагу, що в житловому праві правоприпиняючі та правопороджуючі юридичні факти перебувають у певному взаємозв'язку. Це зумовлено тим, що припинення права на житло зазвичай створює потребу в новому житлі, що, своєю чергою, формує відносини, пов'язані з набуттям права на житло. Загалом юридичні факти в житловому праві потребують подальшого наукового дослідження, зокрема в напрямі визначення співвідношення складних юридичних фактів і складу юридичного факту щодо виникнення та припинення права проживання в житлі.

Список бібліографічних посилань: 1. Коструба А., Хоменко М. Генеза вчення про юридичні факти у науці цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 167–185. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-01-167>. 2. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект.

Прикарпатський юридичний вісник. 2014. Вип. 3 (6). С. 8–16. **3.** Аврамова О. Є. Юридичні факти у механізмі правового регулювання житлових відносин. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 113–116. **4.** Тилик Т. Юридичні факти як підстави припинення житлових правовідносин. *Юридична Україна*. 2013. № 11. С. 49–54. **5.** Галянтчак А. Особливості припинення житлових правовідносин в умовах сьогодення. *Приватне право і підприємництво*. 2023. Вип. 23. С. 50–58. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.6>. **6.** Данилюк О. В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2008. 19 с. **7.** Скрипник В. Житло як особливий об'єкт цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 70–74. **8.** Павлов К. В. Значення та класифікація об'єктів нерухомості. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*. 2015. Вип. XXI, № 4. С. 143–151. **9.** Порождько В. В. Проблеми реалізації права власності на житло в умовах воєнного стану. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.7>. **10.** Аврамова О. Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні : монографія. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 426 с. **11.** Рижук Ю. М. Забезпечення конституційного права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні та країнах, які зазнали збройних конфліктів: порівняльно-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76, ч. 1. С. 116–121. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.17>. **12.** Аврамова О. Є. Припинення житлових правовідносин проживання: доктринальні підходи // Доктрина приватного права: традиції та сучасність : матеріали XX наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (м. Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2 ; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін ; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків : Право, 2022. С. 159–163. **13.** Мороз О. В. Підстави зміни та розірвання договору найму житла. *Право і суспільство*. 2024. № 1, т. 1. С. 79–85. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.1.13>. **14.** Явор О. А. Особливі обставини зміни або припинення договору найму (оренди) житла за сучасних умов воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 110–115. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.20>. **15.** Кройтор В. А. Система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 135–140.

Надійшла до редколегії 18.11.2024

Прийнята до опублікування 13.12.2024

Kroitor V. A. Juridical facts in housing law

The article is focused on defining specific features of juridical facts in housing law. The relevance of the research topic is stipulated by modern challenges, in particular, military actions. Thus, there are new legal relations regarding compensation for destroyed housing, in regard to internal displacement. These juridical facts require separate scientific research in the field of housing law. The purpose of the article is to define juridical facts of housing law considering modern challenges. Achieving the research purpose became possible through the usage of a set of general scientific and special methods of scientific cognition, in particular, the dialectical, axiological, structural and logical, formal and legal methods were used. Juridical facts in the field of housing law are the dynamic legal category that is constantly being changed and updated under the influence of various external factors. Juridical fact related to the technical conditions of housing is of particular importance among them. Recognition of housing as uninhabitable serves as the basis for terminating legal relations related to ownership or residence and at the same time becomes a legal-based fact for realizing the rights to compensation, replacement, etc. It is especially relevant in terms of the martial law, when destruction of housing due to hostilities acts as a juridical fact that terminates the right to ownership or residence because of destruction, damage or loss of fitness for usage. As a result, new legal relations are formed, which are aimed at restoring housing rights, receiving compensation or providing new housing. It is worth noting that terminating and legal-based juridical facts in housing law are closely interrelated that determines their systemic interaction. It has been emphasized that specific feature of juridical facts in housing law is stipulated by the fact that a set of juridical facts is necessary in most cases for their emergence and termination. Thus, both the termination and emergence of housing legal relations are conditioned by the presence of a juridical fact of moving in or eviction from housing. The fact of moving in is the confirmation of the emergence of housing legal relations. The termination of housing legal relations is accompanied by the juridical fact of eviction from housing.

Keywords: housing law, right to housing, protection of the right, housing, juridical facts, legal relations, property rights, right to residence, housing need, housing lease or hire contract.

УДК 341. 47.68:347.238.1|(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.06>

Олександр Євгенович Кухарєв,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (професор);

 <https://orcid.org/0000-0003-2086-9179>,

e-mail: kukharyev@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЧАСТКИ У ПРАВІ СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей спадкування частки у праві спільної сумісної власності. Висловлено думку про те, що об'єктом спадкування є частка у праві спільної часткової власності, а не спільної сумісної власності. Обґрунтовано, що за відсутності спору оформлення частки померлого співвласника має здійснюватися його спадкоємцями в нотаріальному порядку, а не шляхом звернення до суду з позовом про визначення частки у праві спільної сумісної власності. Наголошено, що правова презумпція рівності часток у праві спільної сумісної власності в разі смерті одного зі співвласників не може бути спростована на підставі договору між співвласниками або за рішенням суду. Охарактеризовано заповіт подружжя, який є винятком із загального правила про спадкування частки у праві спільної сумісної власності.

Ключові слова: спадкування, спадкове правонаступництво, спадкове правовідношення, спадкодавець, спадкоємець, спадщина, спільна сумісна власність, спільна часткова власність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 1226 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах¹, тобто на однакових засадах поряд з іншими правами та обов'язками, що включаються до складу спадщини.

Проте спадкування зазначеного об'єкта має певні особливості, іманентно зумовлені правовим режимом права спільної сумісної власності, а також специфікою спадкових правовідносин. Так, спільною сумісною власністю є спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності (ч. 1 ст. 368 ЦК

---

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.11.2024).

України). Отже, до визначальних ознак спільної сумісної власності належать: 1) множинність суб'єктів права власності; 2) спільність майна; 3) невизначеність часток у праві власності, а потреба визначитися з тим, що кому належатиме зі спільного майна і в якій частці, виникає в разі припинення права спільної сумісної власності. Саме характером внутрішніх відносин між співвласниками пояснюються особливості правового режиму спільної сумісної власності.

Важливо врахувати, що неналежне регулювання окресленого питання в ЦК України, а також відсутність його конкретизації на рівні нормативно-правових актів, передусім Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України¹, породжує складнощі як у правовій доктрині, так і у правозастосовній діяльності. Певні роз'яснення можна знайти лише в Методичних рекомендаціях щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя², проте вони охоплюють виключно відносини, що виникають унаслідок смерті одного з подружжя та стосуються частки, що не включається до складу спадщини.

Часто нотаріуси безпідставно відмовляють у видачі свідоцтва про право на спадщину в разі смерті одного з учасників права спільної сумісної власності та пропонують спадкоємцям визначити частку, належну спадкодавцеві, в судовому порядку.

Стан дослідження проблеми

Об'єкти спадкового правонаступництва традиційно належать до розроблених напрямів наукових досліджень. Можна вказати на цілу низку окремих елементів складу спадщини, що становлять підвищений інтерес науковців – право на частку у статутному (складеному) капіталі господарського товариства, майнові права інтелектуальної власності, право на земельну ділянку та житлову нерухомість, обов'язки за кредитним договором тощо. Останнім часом все більшої популярності набуває тематика спадкування цифрових активів.

---

¹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 01.11.2024).

² Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя : схвал. рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при М-ві юстиції України від 29.01.2009 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09> (дата звернення: 01.11.2024).

Водночас питання, пов'язані зі спадкуванням частки у праві спільної сумісної власності, розглядалися на рівні окремих частин посібників та підручників [1, с. 269, 270; 2, с. 65–68; 3, с. 318–321], а також коментарів до ЦК України [4, с. 978, 979; 5, с. 59–63; 6, с. 927; 7, с. 691], де їм надавалася переважно загальна характеристика, а вони не були предметом спеціальних наукових досліджень.

У цьому аспекті слід вказати на статтю О. П. Печеного «Проблеми спільної сумісної власності подружжя у ракурсі спадкування», опубліковану у 2009 р. [8, с. 119–131]. Проте у згаданій праці автор фокусував свою увагу саме на правових наслідках смерті одного з подружжя, аналізував визначення частки того з подружжя, хто пережив, а також порядок видачі нотаріусом свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя.

Тож, урахуваючи стан правової доктрини, зважаючи на відсутність належного законодавчого регулювання, а також складнощі, що виникають у правозастосовній діяльності, відповідні правовідносини потребують ретельного наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей спадкування частки у праві спільної сумісної власності. Досягнення цієї мети здійснюється шляхом аналізу норм чинного законодавства України, судової практики та положень правової доктрини, що й є *завданням* статті.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано висновок, що в разі смерті власника майна, що є у спільній сумісній власності, об'єктом спадкування є частка у праві спільної часткової власності.

Наголошено на неможливості спростування презумпції рівності часток у праві спільної сумісної власності після смерті одного зі співвласників шляхом укладення договору або на підставі рішення суду.

Виявлено й охарактеризовано такий виняток із загального правила про спадкування частки у спільній сумісній власності, як заповіт подружжя.

Виклад основного матеріалу

Найбільш поширеними підставами виникнення права спільної сумісної власності є, по-перше, набуття подружжям майна за час шлюбу (ст. 60 Сімейного кодексу України (далі – СК України¹)), по-друге, набуття житла у спільну сумісну власність кількох осіб внаслідок приватизації (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про приватизацію

---

¹ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 01.11.2024).

державного житлового фонду»¹), по-третє, набуття майна в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї (ч. 4 ст. 368 ЦК України). Причому основним принципом створення спільної сумісної власності є наявність між співвласниками особливих довірчих відносин.

У разі смерті одного зі співвласників спільної сумісної власності застосовуються не лише положення кн. 6 «Спадкове право» ЦК України, а й окремі норми гл. 26 ЦК України, що регулюють право спільної власності. Так, за загальним правилом ч. 2 ст. 370 ЦК України, при виділі частки з майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного зі співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними.

Смерть одного зі співвласників права спільної сумісної власності є не лише підставою виникнення спадкових правовідносин, а й суттєво впливає на правовий режим цього майна, оскільки трансформує спільну сумісну власність у спільну часткову. При цьому така зміна правового режиму відбувається із застосуванням презумпції рівності часток співвласників у праві спільної власності, закріпленої у ч. 2 ст. 370 ЦК України. Тож при спадкуванні слід виокремлювати частку померлого, яка має правовий режим спадкового майна, та частки інших учасників права спільної власності. А це, своєю чергою, може спричинити зіткнення інтересів останніх з інтересами спадкоємців померлого співвласника.

Це означає, що до складу спадщини включається не все майно, що перебуває у спільній сумісній власності, а лише частка померлого співвласника.

Слід зважати, що категорія «спільна сумісна власність» не є властивою сфері спадкування, і це можна продемонструвати відповідними положеннями ЦК України. Так, за наявності кількох спадкоємців, які закликаються до спадкування, спадщина переходить у спільну часткову власність, де розмір часток визначається змістом заповіту або законом. При цьому презюмується рівність часток у спадщині кожного зі спадкоємців за законом (ч. 1 ст. 1267 ЦК України). Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 1297 ЦК України, якщо спадщину прийняло кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається на ім'я кожного з них, із зазначенням імені та частки у спадщині інших спадкоємців. Додатково закон покладає на спадкоємця обов'язок задовольнити вимоги кредитора спадкодавця в межах вартості спадкової частки (ст. 1282 ЦК України).

---

¹ Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19.06.1992 № 2482-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12_дата_звернення:01.11.2024.

Верховний Суд неодноразово висловлював правову позицію, згідно з якою при поділі спадщини між спадкоємцями слід врахувати правило ч. 1 ст. 1278 ЦК України про те, що, коли спадкодавець у заповіті не розподілив спадщину між спадкоємцями, частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними. При розподілі такої спадщини необхідно застосовувати норми, що регулюють відповідні правовідносини спільної часткової власності¹.

При спадкуванні досліджуваного об'єкта процес оформлення спадщини суттєво ускладнюється. Так, нотаріус перед тим, як видати свідоцтво про право на спадщину, має визначити частку, належну спадкодавцеві, з урахуванням правової презумпції рівності часток співвласників у праві спільної сумісної власності. Хоча на практиці мають місце непоодинокі випадки, коли нотаріуси відмовляють спадкоємцям у вчиненні відповідної нотаріальної дії та пропонують звернутися до суду з метою визначення розміру частки померлого. І лише на підставі рішення суду, що набрало законної сили, видають свідоцтво про право на спадщину. Така нотаріальна практика сформувалася певною мірою під впливом п. 1.5 розд. 3 ч. II Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, згідно з яким «не видаються свідоцтва про право на спадщину на земельну ділянку..., яка належала спадкодавцеві на праві спільної сумісної власності, оскільки нотаріус може видати свідоцтво про право на спадщину після смерті одного з учасників спільної сумісної власності лише після виділення (визначення) частки спадкодавця у спільному майні. У цих випадках питання щодо оформлення спадкових прав вирішуються спадкоємцями в судовому порядку»².

---

¹ Постанова Верховного Суду від 06.08.2019 : справа № 530/1682/15-ц, провадження № 61-46642св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261655> (дата звернення: 01.11.2024); Постанова Верховного Суду від 01.10.2018 : справа № 331/3662/17, провадження № 61-38800св18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77285705> (дата звернення: 01.11.2024).

² Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя : схвал. рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при М-ві юстиції України від 29.01.2009 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09> (дата звернення: 01.11.2024).

До речі, подібна позиція щодо необхідності визначення розміру частки спадкодавця судом висловлюється і в юридичній літературі [6, с. 927].

Не викликає сумніву, що оформлення частки померлого співвласника майна, що є у спільній сумісній власності, має здійснюватися в нотаріальному порядку. Такий підхід узгоджується зі змістом ст. 1226 ЦК України, де міститься застереження про те, що частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах. У пункті 12 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 роз'яснюється: «Для оформлення права на спадщину закон не вимагає рішення суду про визначення частки спадкодавця»¹.

Останнім часом сформувалася усталена практика Верховного Суду, відповідно до якої визначення судом частки співвласника у праві спільної власності на нерухоме майно за померлим не узгоджується з вимогами чинного законодавства. Це пояснюється тим, що в такому разі судом буде вирішено питання про право особи, яка не має цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності, що свідчить про неефективність способу захисту права особи відповідно до положень ст. 16 ЦК України. Водночас спадкоємець не позбавлений можливості захисту своїх прав шляхом подання позову про визнання права власності в порядку спадкування².

Суд здійснює захист прав спадкоємців, зокрема шляхом визнання права власності на спадкове майно, виключно в разі, коли спадкоємець об'єктивно позбавлений можливості отримати свідоцтво про право на спадщину в межах нотаріального провадження, наприклад, у зв'язку з відсутністю документа, який засвідчує право власності на таке майно. Зворотне призведе до виконання судами невластивих їм функцій нотаріату, адже оформлення спадщини – це

---

¹ Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 01.11.2024).

² Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 : справа № 450/4257/21, провадження № 61-11623св23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119709813> (дата звернення: 01.11.2024); Постанова Верховного Суду від 18.03.2024 : справа № 742/3129/21, провадження № 61-9704св22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757690> (дата звернення: 01.11.2024); Постанова Верховного Суду від 16.06.2021 : справа № 570/997/19, провадження № 61-16257св20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97771796> (дата звернення: 01.11.2024).

компетенція нотаріуса. Як вказує в цьому аспекті Л. В. Козловська, у сфері спадкових правовідносин сформувався загальна кризова ситуація – конфлікт нормативної моделі з її практичною реалізацією у правозастосовній практиці [9, с. 6].

Поширеною у правовій доктрині є позиція про те, що смерть учасника права спільної сумісної власності призводить до перетворення спільної сумісної власності на спільну часткову із застосуванням презумпції рівності часток [1, с. 269; 10, с. 91; 11, с. 111]. О. В. Коротюк додатково стверджує, що спадкуванню частки у праві спільної сумісної власності завжди передує її визначення і виділ у натурі [5, с. 59].

Водночас, попри справедливості наведених вище поглядів, вони потребують певного уточнення. Слід урахувати, що трансформація спільної сумісної власності на спільну часткову відбувається до моменту переходу спадщини до спадкоємців. Отже, спочатку відбувається зміна правового режиму майна, а після цього – наступництво прав на нього в порядку спадкування. Тому при законодавчому регулюванні спадкування частки у праві спільної сумісної власності не враховується перший етап, який зводиться до модифікації майна.

Із цього випливає важливий висновок про те, що успадковується не частка у праві спільної сумісної власності, про що йдеться у ст. 1226 ЦК України, а вже виділена частка. Отже, об'єктом спадкування є частка у праві спільної часткової власності. Це свідчить про некоректність відповідної норми ЦК України. Тому непереконливим видається твердження, що в разі смерті одного зі співвласників його частка в незмінному вигляді й прихованому стані переходить до спадкоємців, які стають учасниками спільної сумісної власності [8, с. 124]. Дійсно, спадкоємці стають власниками майна, проте його правовий режим інший – спільна часткова власність. І таке набуття права власності відбувається із застосуванням правила ст. 5 ст. 1268 ЦК України про зворотню силу прийняття спадщини, згідно з яким незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Як слушно зазначає О. П. Печений, об'єктом спадкування є саме належна спадкодавцеві частка у спільній власності. Аналіз ст. 1226 ЦК України не дає підстав для висновку про те, що частка померлого автоматично переходить до інших співвласників, а його спадкоємцям виплачується вартість такої частки. У такому разі йшлося б про спадкування не частки, а її вартості [12, с. 63].

Часто правники висловлюються на користь того, що правова презумпція рівності часток у праві спільної сумісної власності може бути спростована у сфері спадкового права на підставі домовленості між співвласниками, закону або рішення суду. За таких обставин встановлюється інший порядок поділу майна в натурі, відмінний від

рівності часток [7, с. 67]. Л. К. Буркацький вважає, що в разі поділу (виділу) майна, яке належало подружжю на праві спільної сумісної власності, після смерті одного з подружжя суд може відступити від правила рівності часток подружжя і зменшити розмір частки одного з них на підставі ст. 70 СК України. Зменшення частки померлого у спільному майні, на думку науковця, призведе до зменшення обсягу спадкового майна і часток спадкоємців [2, с. 67].

Водночас наведена думка не враховує специфіку спадкових правовідносин, які виникають унаслідок смерті одного з учасників права спільної сумісної власності. А тому ст. 372 ЦК України, предметом регулювання якої є поділ майна, що є у спільній сумісній власності, має застосовуватися у спадкових правовідносинах не автоматично, а зважаючи на факт смерті одного зі співвласників.

Більш переконливим видається висновок, що при спадкуванні презумпція рівності часток у праві спільної сумісної власності не може бути спростована шляхом укладення договору між співвласниками або на підставі рішення суду. Це зумовлено смертю одного зі співвласників майна, що є у спільній сумісній власності (спадкодавця), який об'єктивно позбавлений можливості укласти відповідний договір. Так само інші співвласники не можуть укласти договір, яким можна змінити розмір частки у праві спільної сумісної власності померлого без його участі. Наприклад, у порядку ч. 3 ст. 1267 ЦК України спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Однак застосування цієї договірної конструкції можливе виключно щодо визначених спадкових часток. Майно, що має інший правовий режим, відмінний від спадкового, не може бути предметом цього договору. Слід наголосити, що договір про зміну розміру частки укладається спадкоємцями лише при спадкуванні за законом. За наявності ж заповіту спадкодавець сам розподілив спадщину між спадкоємцями, і укладення такого договору суперечитиме принципу свободи заповіту.

Законом в окремих випадках визначається правова можливість змінити розмір частки у спільній сумісній власності. Йдеться передусім про ст. 70 СК України, згідно з якою при вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини, чоловіка може бути збільшена, якщо з нею, ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка,

за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Водночас сфера застосування ст. 70 СК України обмежується сімейними правовідносинами. Крім того, обидва з подружжя як учасники права спільної сумісної власності мають бути живими на момент зміни розміру їхніх часток. Так само смерть чоловіка (дружини) як співвласника майна, що є у спільній сумісній власності подружжя, унеможливає пред'явлення до нього (неї) позову про зменшення розміру частки. Отже, спростувати в такий спосіб правову презумпцію рівності часток у праві спільної сумісної власності не можна.

Якщо до спадкування закликаються інші співвласники права спільної сумісної власності, то вони наділяються правовою можливістю щодо виділу їм спадкового майна в натурі, установленою ч. 2 ст. 1279 ЦК України. Так, спадкоємці, які разом зі спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне перед іншими спадкоємцями право на виділ їм у натурі цього майна, у межах їхньої частки у спадщині, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають істотне значення. Ідея переважного права полягає в тому, щоб зберегти той майновий уклад, який існував до відкриття спадщини.

Окреслене вище переважне право характеризується обмеженням застосуванням до тих випадків, у яких, по-перше, до спадкування закликаються кілька спадкоємців, які прийняли спадщину, та по-друге, відсутній розподіл спадщини в заповіті. Здійснення цього права не зумовлює збільшення частки у спадщині того зі спадкоємців, хто був співвласником спільного сумісного майна разом зі спадкодавцем, а лише надає пріоритет у виділі певного майна в натурі.

При цьому не в усіх випадках смерть учасника права спільної сумісної власності призводить до спадкування його частки. Статтею 1243 ЦК України визначена конструкція заповіту подружжя, правові наслідки складення якого зводяться до такого: «У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив»¹. Смерть останнього породжує право на спадкування особами, визначеними у спільному заповіті.

Аналіз ст. 1243 ЦК України дозволяє стверджувати, що внаслідок смерті одного з подружжя його частка у праві спільної сумісної власності не спадкується, а переходить в особисту приватну власність другого співвласника (вдови, вдівця). Отже, у цьому випадку смерть породжує зміну правового режиму майна, щодо якого вчинено

---

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.11.2024).

спільний заповіт: спільна сумісна власність перетворюється на особисту приватну власність одного з подружжя, який пережив померлого. Змінюючи свій правовий режим, таке майно не набуває статусу спадкового. Із цього випливає, що другий із подружжя, який пережив першого, для отримання частки у праві спільної сумісної власності не повинен приймати спадщину у спосіб і строки, визначені законодавством. Такий перехід відбувається автоматично внаслідок закону. Крім того, до відносин з переходу частки у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя не застосовується правило про обов'язкову частку у спадщині, а також положення ст. 1282 ЦК України, яким на спадкоємця покладено обов'язок задовольнити вимоги кредитора спадкодавця [13, с. 194, 195].

Хоча питання правових наслідків смерті одного з подружжя вирішується в судовій практиці неоднаково.

Так, у постанові Верховного Суду від 15 червня 2022 р. наголошено, що «закон визначає право подружжя на складення на випадок їх смерті спільного розпорядження щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності, яке за своєю природою є одностороннім правочином. Смерть одного з подружжя є підставою для припинення режиму спільної сумісної власності майна подружжя, стосовно якого складено заповіт, але не породжує виникнення спадкових правовідносин до моменту смерті іншого з подружжя»¹ (курсив наш. – О. К.). Подібне розуміння сутності заповіту подружжя наводять і суди нижчих інстанцій².

Утім, в іншій цивільній справі Верховний Суд дійшов протилежного висновку: «...предметом такого заповіту подружжя є майно, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і спадкування цього майна відбувається в декілька етапів: *спершу успадковується частка у спільній сумісній власності одного з подружжя другим з подружжя, який його пережив* (курсив наш. – О. К.), а після смерті останнього зазначене в заповіті майно успадковується

---

¹ Постанова Верховного Суду від 15.06.2022 : справа № 358/304/21, провадження № 61-595св22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104813601> (дата звернення: 01.11.2024).

² Постанова Київського апеляційного суду від 01.08.2022 : справа № 358/304/21, провадження № 22-ц/824/6358/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/105693954> (дата звернення: 01.11.2024); Рішення Старосинявського районного суду Хмельницької області від 28.11.2023 : справа № 684/379/23, провадження № 2/684/104/2023 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/115472656> (дата звернення: 01.11.2024).

спадкоємцями за заповітом»¹. І ця правова позиція аналогічно застосовується в судовій практиці².

Таким чином, заповіт подружжя є встановленим законом винятком із загального правила про спадкування частки у праві спільної сумісної власності. Застосування відповідної конструкції розпорядження на випадок смерті залежить від волі учасників спільної сумісної власності, кожен з яких не позбавлений можливості скласти особистий заповіт.

Висновки

Спадкування частки у праві спільної сумісної власності відбувається в два етапи. Спочатку відбувається трансформація правового режиму майна – спільна сумісна власність модифікується у спільну часткову. І лише після цього частка померлого співвласника набувається його спадкоємцями в порядку спадкування. Через це об'єктом спадкування є частка у праві спільної часткової власності.

За відсутності спору оформлення частки померлого співвласника має здійснюватися його спадкоємцями в нотаріальному порядку, а не шляхом звернення до суду із позовом про визначення частки у праві спільної сумісної власності.

Правова презумпція рівності часток у праві спільної сумісної власності у сфері спадкового права не може бути спростована на підставі договору між співвласниками або за рішенням суду. Такий висновок зумовлений тим, що спадкові правовідносини виникають унаслідок смерті учасника права спільної сумісної власності, через що поділ відповідного майна здійснюється без його участі.

Винятком із загального правила про спадкування частки у праві спільної сумісної власності є заповіт подружжя, яким встановлено спеціальний механізм набуття другим з подружжя права власності на майно, щодо якого такий заповіт складено. Внаслідок смерті одного з подружжя його частка у праві спільної сумісної власності не спадкується, а переходить в особисту приватну власність іншого

---

¹ Постанова Верховного Суду від 09.12.2019 : справа № 161/8412/18, провадження № 61-8965св19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86400643> (дата звернення: 01.11.2024).

² Рішення Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 30.01.2020 : справа № 954/1368/19, провадження № 2/954/37/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87284480> (дата звернення: 01.11.2024); Рішення Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 18.11.2019 : справа № 199/6667/19, провадження № 2/199/3129/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85985368> (дата звернення: 01.11.2024).

співвласника (вдови, вдівця). Спадкові правовідносини виникають лише після смерті другого з подружжя.

Список бібліографічних посилань: 1. Спадкове право. Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. 1216 с. 2. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, практика, зразки заяв : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2008. 384 с. 3. Заїка Ю. О., Рябоконт Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с. 4. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецова, В. В. Луця. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2006. Т. 2. 1088 с. 5. Коротюк О. В. Спадкове право: коментар до книги VI Цивільного кодексу України / за заг. ред. О. В. Дзери. Київ : ОВК, 2015. 272 с. 6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Вид. 2-ге, змін. і допов. Київ : Істина, 2008. 992 с. 7. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. Є. О. Харитоновна, О. І. Харитоновної, Н. Ю. Голубевої. Київ : Правова Єдність, 2008. 740 с. 8. Печений О. П. Проблеми спільної сумісної власності подружжя у ракурсі спадкування. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 119–131. 9. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 448 с. 10. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / за заг. ред. В. М. Марченка. Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с. 11. Ходико Ю. Є. Особливості правового режиму спадкування земельних ділянок. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 22. С. 109–112. 12. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с. 13. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.

Надійшла до редакції 20.11.2024

Прийнята до опублікування 16.12.2024

Kukhariev O. Ye. Specific features of succession of a share in the right to joint tenancy

The article is focused on clarifying specific features of the succession of a share in the right to joint tenancy, which is done in two stages. First, there is transformation of the legal regime of property – joint tenancy is modified into tenancy in common. And only after that, the share of the deceased co-owner is acquired by his/her lawful heirs within the inheritance procedure. Due to this fact, the author of the article has expressed own position that the object of succession is a share in the right to tenancy in common, but not to joint tenancy.

If there is no disputes, the registration of the share of the deceased co-owner should be carried out by his/her lawful heirs under a notarial procedure, but not by applying to the court with a claim to determine the share in the right to joint tenancy.

The legal presumption of shares' equality in the right to joint tenancy in case of the death of one of the co-owners cannot be refuted on the basis of the agreement between the co-owners or by the court decision. It is grounded by the fact that hereditary legal relations arise as a result of the death of a participant in joint tenancy, and therefore the division of such property is carried out without his/her participation.

If other co-owners in the right to joint tenancy are involved into succession procedure, then the provision on the preferential right of certain lawful heirs to allocate inherited property in kind shall be applied. This preferential right is characterized by limited application to those cases when, first of all, several lawful heirs who accepted the inheritance are involved into succession procedure and, secondly, there is no division of the inheritance in the last will and testament. The exercise of this right does not entail an increase in the inheritance share of the lawful heir who was a co-owner of the joint tenancy together with the ancestor, but only provides priority in acquiring the right of ownership to certain property within the succession procedure.

An exception to the general rule on the succession of a share in the right to joint tenancy is the construction of the last will and testament of the spouses, which provides for a special mechanism for acquiring the right of ownership to the property by the second spouse, in respect of which such last will and testament is drawn up.

Keywords: succession, hereditary succession, hereditary legal relationship, ancestor, lawful heir, inheritance, joint tenancy, tenancy in common.

УДК 347.1-048.65(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.07>

Юрій Іванович Чалий,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-0760>,
e-mail: ychaluy66@gmail.com

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАОХОЧЕНЬ

Зазначено, що цивільно-правові заохочення є різновидом правових засобів, призначенням яких є позитивне забезпечення виконання зобов'язальних та інших цивільних обов'язків. Позитивна забезпечувальна дія цивільно-правових заохочень полягає в тому, що вони впливають на волю виконавців обов'язків не через загрозу негативних майнових чи інших наслідків, а через закріплену в нормах законодавства або в умовах договорів пропозицію виконати «заслужений» обов'язок (обов'язки) в обмін на отримання заохочувального блага.

Ключові слова: заохочення в цивільному праві, заохочувальні норми цивільного права, заохочення як правові засоби регулювання цивільних відносин, стимули в цивільному праві, забезпечення виконання цивільних обов'язків.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ті чи інші правові засоби регулювання цивільних відносин доволі часто визначаються у відповідних загальних нормах цивільного законодавства, зокрема в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). Втім, це не є тим генеральним правилом законодавчої техніки, якого послідовно дотримувався б сам законодавець¹. Можна навести достатньо велику кількість прикладів, коли в цивільному законі не знайти визначень певних доволі важливих правових засобів упорядкування цивільних відносин. Це стосується й заохочень.

Загальні положення про заохочення у вітчизняному цивільному законодавстві вичерпуються нормативним приписом ч. 3 ст. 14 ЦК України. При цьому він лише частково виконує свої функції загальної норми, оскільки містить інформацію тільки про те, що: а) заохочення

---

¹ Щоправда, подібна непослідовність не є провиною власне законодавця, адже в середовищі правників (як науковців, так і практиків) відсутня єдина позиція щодо самої необхідності чи доречності закріплення в законодавстві правових понять, а якщо це й робити, то в яких межах.

є засобами забезпечення виконання цивільних обов'язків; б) заохочення можуть установлюватися договором або актом цивільного законодавства. Відсутні загальні положення про заохочення й у спеціальних нормах цивільного законодавства, що є цілком зрозумілим, адже норми, присвячені казуїстиці застосування заохочень, за своїм спеціальним право-регулятивним призначенням і не повинні містити згадані загальні правила¹.

Отже, ані ЦК України, ані інші нормативно-правові акти цивільного законодавства України не наводять дефінітивного визначення заохочень, не окреслюють їхні сутнісні ознаки та не містять інші загальні норми, необхідні для практичної реалізації цього правового засобу. Відсутні загальні положення про заохочення й у здобутках вітчизняної цивілістики. Окремим негативним проявом відсутності в нормативних джерелах та юридичній літературі подібної інформації є невизначеність щодо параметрів належності застосування заохочень у цивільному праві. Зазначена прогалина перешкоджає більш широкому застосуванню заохочень у цивільних правовідносинах, ніж це відбувається тепер². Потреба в розробленні загальних положень про заохочення є особливо актуальною для саморегулювання цивільних відносин, учасники яких при формулюванні в договорах індивідуальних заохочувальних правил повинні мати можливість спиратися на відповідні базові положення позитивного права, а за відсутності таких – хоча б на доктринальні розробки³.

---

¹ Спеціальні заохочувальні норми можна зустріти, зокрема, у: ч. 2 ст. 845, ч. 3 ст. 883 ЦК України (див.: Цивільний кодекс України : Закон України від 16.03.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 19.11.2024)); ст. 149 Кодексу торговельного мореплавства України (див.: Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23.05.1995 № 176/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр> (дата звернення: 19.11.2024)).

² Про проблеми застосування заохочень у цивільному праві докладно йшлося в одній зі статей попереднього номера цього збірника наукових праць (див.: Чаий Ю. І. Проблеми застосування заохочень у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3 (106). С. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.05>).

³ Правова доктрина не є джерелом права. Водночас не можна й заперечувати її вплив на практику офіційного нормотворення та судове правозастосування. Враховуючи дію принципу свободи договору, учасники договірних відносин під час формулювання індивідуальних норм можуть користуватися відповідними висновками наукових досліджень. Зрозуміло, що це буде можливим у разі широкої популяризації наукових правових знань.

Стан дослідження проблеми

Дослідження, присвячені власне визначенню поняття «цивільно-правові заохочення», на момент написання цієї статті в Україні відсутні. Взагалі доводиться констатувати незначну кількість робіт, у яких під тим чи іншим кутом розглядалися проблеми застосування заохочень у цивільному праві України [1; 2, с. 121; 3, с. 12; 4, с. 132; 5, с. 28]. Науковий матеріал розроблявся переважно загальною теорією права та іншими галузевими юридичними науками нецивілістичного спрямування. Зрозуміло, що подібний матеріал не може бути буквально перенесений у доктрину цивільного права, а вимагає попереднього критичного переосмислення та пристосування до завдань упорядкування саме цивільних відносин.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення понятійних ознак заохочень як правового засобу забезпечення виконання цивільних обов'язків.

Зазначена мета досягається шляхом вирішення двох основних дослідницьких завдань: 1) проведення аналітико-синтетичної роботи, у процесі якої ознаки заохочень, сформульовані загальною теорією права, критично переосмислюються задля подальшої трансформації цього наукового матеріалу в ознаки заохочень, що застосовуються в цивільному праві; 2) порівняння правових режимів застосування заохочень у трудовому і службовому праві, з одного боку, та в цивільному праві – з другого.

Наукова новизна дослідження

Наукову новизну становлять сформульовані в цьому дослідженні галузеві, тобто власне цивільно-правові, ознаки заохочень.

Виклад основного матеріалу

Слово «заохочення» є іменником дієслівного походження, а тому його значення має встановлюватися шляхом розкриття змісту дієслів «заохочувати» та «заохотити». Великим тлумачним словником сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела ці дієслова визначаються таким чином: «Спонукає кого-небудь до якоїсь дії певними засобами (переконуючи в чомусь, подаючи приклад, хвалячи, нагороджуючи і т. ін.). // Викликати у кого-небудь бажання, охоту робити щось. // Сприяти кому-, чому-небудь, підтримувати прояв, розвиток чогось» [6, с. 409].

Заохочення як вид правових засобів упорядкування суспільних відносин у загальній теорії права розглядається з позицій інструментального та діяльнісного підходів. *Інструментальний* підхід обмежується розумінням заохочення як виду нормативного встановлення (заохочення як засіб-встановлення). *Діяльнісний* же підхід концентрує увагу на специфічній правореалізаційній та (або) правозастосовній

технології застосування заохочень (заохочення як засіб-діяння) [7, с. 12–14; 8, с. 42]. Якщо дотримуватися логіки такого двоєдиного розуміння заохочень, то інструментальний аспект заохочень проявлятиметься в цілеспрямованому інформативному впливі позитивного характеру на волю суб'єктів, що полягатиме в нормативно-правовій обіцянці надати таким суб'єктам певне майнове та (або) немайнове благо (заохочувальне благо) за умови, що ці суб'єкти виконають обов'язки з максимальним докладанням зусиль¹.

Обов'язковою складовою заохочувально-регулятивної дії заохочення є не лише нормативна обіцянка надати певне благо, а й її виконання (діяльнісний аспект заохочення). Виходячи з цього, увесь алгоритм заохочувального впливу складається з таких елементів, які послідовно змінюють один одного, як-от: а) наявність об'єктивно доступної для сприйняття суб'єктами права інформації (відображеної

---

¹ Максимальне докладання зусиль при виконанні зобов'язаними учасниками правовідносин своїх обов'язків, забезпечених заохоченнями, дослідники зазвичай позначають термінами «заслужена поведінка», «заслуга» тощо (див.: Барабаш О. О. Заслуга як підстава для застосування заохочення у праві: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2012. Вип. 19, т. 1. С. 11–14; Вакарюк А. Роль заохочень та пільг у правовому стимулюванні працівників. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.15>). Така термінологія застосовується й в законодавстві.

Норма ст. 146 Кодексу законів про працю України передбачає застосування заохочень за «особливі трудові заслуги» (див.: Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 19.11.2024)).

Речення перше абз. 3 ст. 13 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України зазначає, що «заохочення має бути заслуженим» (див.: Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 511-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 19.11.2024)).

На заслугу як на підставу застосування заохочень указує ст. 6 Дисциплінарного статуту Національної поліції України (див.: Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19> (дата звернення: 19.11.2024)).

Слід наголосити, що стосовно описання специфічних ознак цивільно-правових заохочень застосування термінів «заслуга» («заслуженість» тощо) є доволі неточним, оскільки учасники цивільних правовідносин не перебувають між собою у вертикальних службово-правових зв'язках. Водночас з метою забезпечення сталості термінології, що використовується в цій публікації, зазначені терміни застосовуються і в тій його частині, де йдеться про цивільно-правові заохочення.

в нормах законодавства, актах органів влади територіальних громад, локальних нормативних актах, умовах правочинів тощо) про застосування заохочень у тих чи інших правовідносинах; б) сприйняття учасниками цих правовідносин нормативно-заохочувальної інформації та її усвідомлення; в) вільне (без правового примусу) формування ними інтересу діяти відповідно до припису заохочувальної норми; г) вчинення ними актів поведінки згідно з вимогами заохочувального припису; д) надання їм заохочувального блага. Наведений алгоритм є базовим. Він може містити й більшу кількість елементів, зокрема тоді, коли між учасниками заохочувальних відносин виникає спір щодо надання (отримання) заохочувального блага і такий спір вирішується судом.

Загальною теорією права категорія «заохочення» кваліфікується як різновид правових стимулів у вигляді так званої позитивної санкції, що застосовується до заслуженого учасника правовідносин [7, с. 7, 19, 22–24]. Заохочувальні санкції, якщо їх розглядати без прив'язки до конкретної галузі права, можуть полягати в наданні заслуженим особам майнових благ (премій, цінних подарунків, скасування чи зменшення обсягу майнової відповідальності тощо) та/або немайнових благ (оголошення подяки, визнання найкращим у певній галузі спеціальної людської діяльності, нагородження нагрудними знаками, медалями, орденами, скасування раніше накладеного немайнового стягнення тощо).

Застосування заохочень спрямоване виключно на активізацію здійснення правомірної поведінки, а саме на підвищення ініціативності (старанності, сумлінності, активності тощо) у виконанні учасниками правовідносин своїх суб'єктивних обов'язків [7, с. 6]. Маркетингові прийоми, що використовують продавці з метою привернення уваги потенційних покупців до продуктів, запропонованих до продажу (у широкому розумінні слова «продаж», тобто це можуть бути також відносини з виконання робіт чи надання послуг), не повинні оцінюватися заохоченнями в тому розумінні, в якому про них йдеться в цьому публікаційному матеріалі. Так, заклик «купуйте два товари за ціною одного», звернений до невизначеної кількості потенційних споживачів, не буде прикладом заохочення як правового засобу впорядкування суспільних відносин, оскільки подібне спонукання не переслідує мету забезпечити належне виконання вже наявних юридичних обов'язків. Це є рекламою, яку слід відрізнити від правових заохочень.

Для заохочень характерним є також те, що інформативний вплив є категоричним [7, с. 7]. Суб'єктам, на яких цей вплив націлений, ненав'язливо пропонують здійснити описану в диспозиції заохочувальної норми заслужену поведінку в обмін на певні додаткові блага (заохочувальні блага). Обрання такими суб'єктами подібного варіанту

правомірної поведінки є їхнім правом, а не обов'язком. Вони можуть виконати свої обов'язки лише згідно з мінімальними вимогами належності їх виконання, тобто без ознак заслуженості, і таке виконання оцінюватиметься як належне, але буде недостатнім для отримання заохочувальних благ.

Підставою для застосування заохочень є не просто належне виконання обов'язків, а виконання зобов'язаної поведінки з підвищеною старанністю (сумлінністю, ініціативністю, активністю, швидкістю, якістю тощо), у чому, власне, й полягає неодноразово згадана вище заслуженість суб'єктів виконання обов'язків. Надання заслуженим особам заохочувальних благ є саме відзнакою підвищеної старанності (сумлінності) у виконанні ними суб'єктивних обов'язків, а не звичайними актами зустрічного (еквівалентного) виконання своїх обов'язків їх контрчасниками в певних правовідносинах [7, с. 7; 9, с. 12–13].

Заохочувальні блага завжди є додатковими правовими можливостями заохочених учасників правовідносин, які вони не змогли б набуті, якби їхня поведінка не була б заслуженою. Зокрема, не є прикладами застосування заохочень випадки, пов'язані зі сплатою роботодавцями працівникам заробітної плати, так би мовити, у штатному режимі, тобто коли працівники належно виконують свої трудові функції, але без докладання підвищеної старанності (сумлінності, ініціативності, активності тощо). Те ж саме буде спостерігатися і в цивільних договірних правовідносинах, коли відбуватиметься ординарне передавання майна (грошей, речей, майнових прав) одним контрагентом іншому за актом передавання майна, виконання роботи чи виконання послуги, тобто там, де йдеться про звичайне виконання контрагентами своїх обов'язків у двосторонніх зобов'язаннях. І навпаки, заохоченнями будуть випадки сплати роботодавцями працівникам заробітної плати та премії як відзнаки заслуженої поведінки працівників. Так само окремим прикладом заохочення в цивільних договірних правовідносинах буде сплата кредитором боржникові преміальної суми грошей за дострокове та якісне виконання останнім своїх обов'язків.

Основною правовою функцією заохочень є регулятивна функція, що полягає в позитивному стимулюванні учасників правовідносин до найбільш сумлінного (старанного, ініціативного, активного тощо) виконання ними своїх обов'язків. Цю функцію можна назвати ще забезпечувальною, оскільки спеціальне призначення заохочень полягає саме у правовому забезпеченні виконання суб'єктивних обов'язків з ознаками заслуженості. Застосування заохочень стимулює заохочених суб'єктів до повторного здійснення заслуженої поведінки, а також викликає інтерес до подібної взірцевої поведінки в інших суб'єктів права, до яких заохочення ще не застосовувалися, що є

проявом виховної функції. Дослідниками вказується й на інші функції заохочень [7, с. 28–30].

Наведені вище загальноправові ознаки заохочень притаманні й заохоченням, що застосовуються в цивільному праві, але їм, безумовно, властиві і специфічні ознаки.

Однією з найбільш виразних особливостей цивільно-правових заохочень є те, що вони можуть встановлюватися не лише законом або локальними нормативними актами (як це відбувається у трудових правовідносинах, де заохочення закріплюються правилами внутрішнього трудового розпорядку), а й домовленістю самих учасників правовідносин та односторонніми правочинами. При цьому особливість заохочень цивільного права проявляється не так у тій обставині, що вони можуть установлюватися фактом укладення договору (вчинення одностороннього правочину), як у правових можливостях саморегулювання цивільних відносин.

Спираючись на норму ч. 3 ст. 14 ЦК України, а також на принцип свободи договору (п. 3 ч. 1 ст. 3, ст. 6, ч. 1 ст. 627, ч. 2 ст. 628 ЦК України), суб'єкти цивільного права на підставі своєї домовленості можуть визначити: в яких видах договірних правовідносин та на якому етапі динаміки їх розвитку буде проявлятися забезпечення виконання обов'язків у вигляді заохочувальних санкцій; у чому конкретно такі позитивні санкції за своїм змістом та обсягом полягатимуть; забезпечення яких конкретно обов'язків у структурі договірних правовідносин ці санкції стосуватимуться, а яких ні; чи будуть заохочувальні санкції взаємними або впливатимуть тільки на окремого учасника договірних правовідносин тощо.

Проявом свободи договору буде також можливість суб'єктів цивільного права закріпити своєю домовленістю, скажімо, правило про участь у заохочувальному правовому зв'язку третьої особи, де обов'язок надати заохочувальне майнове благо «заслуженому»¹ учасникові договірних правовідносин покладатиметься не на його контрагента, а на третю особу. Описаний конструктив реалізації заохочень не суперечить вимогам цивільного законодавства та принципам цивільного права в цілому.

На відміну від спеціальних заохочувальних норм цивільного законодавства, заохочувальні правила, що можуть формулюватися сторонами в умовах договорів, потенційно є більш ефективними при їх застосуванні. Спрямованість договірних заохочувальних правил на

---

¹ Ще раз зауважимо, що при описанні особливостей застосування заохочень у цивільних правовідносинах використання термінів, похідних від слова «заслуга», є дуже умовним, а тому з цього місця та далі за текстом подібні терміни беруться в лапки.

конкретного учасника в конкретних договірних правовідносинах дозволяє точно окреслити специфіку заохочувальної дії цих правил через урахування особливостей характеру адресата, на якого заохочувальний вплив здійснюється, його персональних потреб (уподобань), майнового стану, соціального статусу, світоглядних орієнтирів та інших обставин, що можуть визначати вибір змісту заохочень, а значить, їхню дієвість.

Специфіка цивільно-правових заохочень проявляється також і в підставах надання заохочувальних благ та в самих цих благах.

Як і в будь-якому іншому виді правовідносин, у цивільних правовідносинах юридичним фактом для надання заохочувальних благ також є старанне (сумлінне, ініціативне, активне, швидко тощо) виконання зобов'язаним учасником цивільних правовідносин своїх обов'язків. Однак диспозиції заохочувальних норм цивільного законодавства, на відміну від трудового чи службового законодавства, завжди формулюються з високим ступенем деталізації: конкретизується вид цивільних правовідносин, де застосовується заохочення; чітко визначається вид обов'язку, належне виконання якого забезпечується заохоченням; у чому саме має полягати «заслуженість» суб'єкта при виконанні ним такого обов'язку тощо (про це йтиметься нижче, коли коментуватимуться заохочувальні норми цивільного законодавства). Ще більша деталізація простежуватиметься, як згадувалося вище, в умовах договорів, що закріплюватимуть індивідуальні правила про застосування заохочень.

У трудовому та службовому законодавстві підстави надання заохочувальних благ визначаються більш абстрактно. Так, у п. 6.1 Правил внутрішнього трудового розпорядку для працівників Харківського національного університету внутрішніх справ зазначається, що певні види заохочень (оголошення подяки, нагородження грамотою, видача премії, нагородження цінним подарунком, занесення на Дощку пошани) до працівників можуть застосовуватися за «...зразкове виконання працівниками своїх обов'язків, *тривалу і бездоганну роботу, новаторство* та інші *досягнення* (курсив наш. – Ю. Ч.) в роботі...»¹. Норма абз. 2 ст. 13 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України зобов'язує кожного командира «...у межах прав, наданих йому цим Статутом, заохочувати підлеглих військовослужбовців за

---

¹ Правила внутрішнього трудового розпорядку для працівників Харківського національного університету внутрішніх справ : затв. протоколом конф. труд. кол. Харків. нац. ун-т внутр. справ від 31.08.2012 № 1 // Харківський національний університет внутрішніх справ : сайт. URL: https://univd.edu.ua/files/generaldocs/internal_regulations.pdf (дата звернення: 19.11.2024).

старанність, розумну ініціативу та сумлінне (курсив наш. – Ю. Ч.) виконання службових обов'язків»¹.

Відмінністю є й те, що переважна більшість прикладів «заслуженого» виконання цивільних обов'язків буде пов'язана з майновими правовідносинами, серед яких найчастіше ці приклади зустрічатимуться в договірних зобов'язаннях (але не тільки в них). При цьому заохочувальними благами може бути майно, немайнові блага, що не пов'язані з настанням позитивних майнових наслідків, та немайнові блага, що опосередковано пов'язані з можливістю отримання майнових чи інших благ (організаційно-правові можливості заохочених учасників цивільних правовідносин).

Положення ст. 845 ЦК України встановлює право підрядника на ощадливе ведення робіт за умови забезпечення ним належної їх якості. Добросовісна поведінка підрядника щодо цілеспрямованого зменшення витрат, пов'язаних з виконанням робіт, і є тим прикладом «заслуженої» поведінки учасника майнових договірних правовідносин. Так само заохочувальним благом для «заслуженого» підрядника в цій ситуації є його можливість отримати від замовника оплату виконаної роботи за ціною, що визначалася сторонами на момент укладення договору (ч. 2 ст. 845 ЦК України). Інакше кажучи, винагорода підрядника не буде зменшуватися через те, що він виконав менший обсяг робіт, використав при виконанні робіт меншу кількість витратних матеріалів чи здійснив інші ініціативні дії, спрямовані на здешевлення загальної технології виконання робіт, але без погіршення їхньої якості. Окрім того, за домовленістю із замовником «заслужений» підрядник може отримати ще й частину від заощадженого майна або навіть все заощаджене майно (ч. 3 ст. 845 ЦК України).

Своєрідний приклад «заслуженості» поведінки підрядника та надання йому заохочувального блага міститься в нормі ч. 3 ст. 883 ЦК України, де зазначається, що підрядникові повертаються суми неустойки (пені), сплачені ним за порушення строків виконання окремих робіт (на окремих етапах), якщо він закінчить усі роботи до встановленого договором граничного терміну.

Положення абз. 2 ст. 149 Кодексу торговельного мореплавства України передбачає можливість отримання відправником вантажу або фрахтувальником судна винагороди за дострокове закінчення навантаження (розвантаження)².

---

¹ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 511-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 19.11.2024).

² Кодекс торговельного мореплавства України : Закон України від 23.05.1995 № 76/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL:

Договорами можуть встановлюватися й інші види заохочень, відмінні від тих, що передбачені чинним цивільним законодавством України, де заохочувальні блага будуть мати майновий чи немайновий зміст. Так, надання «zasлуженому» учасникові цивільних правовідносин переважного права на переукладення (продовження) або на первісне укладення з ним певного договору, в якому він зацікавлений, безпосередньо не матиме майнового змісту, а по суті є організаційно-правовим заохоченням. Утім, у подальшому заохочений суб'єкт може отримати від участі в такому договорі як доходи, так і задоволення інших соціальних потреб, зокрема немайнового характеру (це залежить від виду соціальних відносин, що впорядковуються цим договором).

Застосування заохочень у цивільному праві можливе не лише для забезпечення виконання обов'язків у зобов'язальних правовідносинах. Загальновідомими є випадки проведення органами місцевого самоврядування конкурсів з метою визначення в населених пунктах двору зразкового порядку. Переможцям конкурсу зазвичай надаються цінні подарунки, а також пам'ятні таблички з написом «Двір зразкового порядку». Надання подібних заохочувальних благ спрямоване на забезпечення виконання абсолютних обов'язків власників щодо утримання нерухомого майна (ч. 4 ст. 319, ч. 1 ст. 322 ЦК України).

Загальною ознакою цивільно-правових заохочувальних благ є те, що їх надання не пов'язане зі зміною правового статусу заохоченого суб'єкта; такі блага, умовно кажучи, є нестатусними. У дисциплінарних правовідносинах (трудовах, службових), навпаки, застосування заохочень нерідко викликає позитивні юридичні статусні зміни. Наприклад, статті 145 та 146 Кодексу законів про працю України передбачають такі заохочення, як переваги при просуванні по роботі та присвоєння звання кращого працівника в певній професії. За систематичне зразкове виконання службових обов'язків особі може бути достроково присвоєне чергове спеціальне звання або присвоєне спеціальне звання, вище на один ступінь від звання, передбаченого займаною штатною посадою, що дозволяє цій особі розширити свої статусні юридичні можливості у службових правовідносинах (пункти 8, 9 ст. 6 Дисциплінарного статуту Національної поліції України)¹.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр> (дата звернення: 19.11.2024).

¹ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19> (дата звернення: 19.11.2024)

У приватних правовідносинах взагалі та в цивільних зокрема в цьому немає потреби, оскільки учасники вступають у такі правовідносини не задля отримання службового (професійного) чи іншого специфічного юридичного статусу¹.

Вищенаведене дозволяє зробити ще одне узагальнення. Заохочення, що застосовують у цивільному праві, вирізняються також своїм змістовно-ціннісним спрямуванням. Хоча цей аспект є очевидними, але на ньому все ж слід наголосити. На відміну від дисциплінарних правовідносин, «заслужена» поведінка учасників цивільних правовідносин спрямована насамперед на задоволення їхніх приватних інтересів². При цьому в «заслуженому» виконанні зобов'язаним суб'єктом свого обов'язку зацікавленими є всі учасники цивільного правовідношення, а не тільки суб'єкт, щодо якого застосовується заохочення. Так, якщо повернутися до прикладів із застосуванням заохочення з метою забезпечення швидкого (дострокового) виконання договірної обов'язку, то кредитор, на користь якого відбувається виконання обов'язку, отримує задоволення приватного інтересу в тому, що боржник виконує обов'язок швидко, але без втрати якості виконання, а «заслужений» боржник так само задовольняється тим, що він отримує й основну винагороду за договором, і заохочувальне благо.

Водночас у службових правовідносинах заохочення застосовуються посадовими особами щодо підлеглих не у своїх, а в публічних інтересах, а саме з метою забезпечення ефективного функціонування загальнодержавних органів влади чи органів влади іншої ланки. Про досягнення приватного інтересу в подібних правовідносинах можна говорити з деяким застереженням лише щодо заохочених службовців. Це застереження полягає в тому, що отримання заохоченими службовцями подяк чи інших службових відзнак (нагород, спеціальних звань, цінних подарунків тощо) не є прикладами задоволення приватних інтересів у чистому вигляді. Публічно-правові форми впорядкування

---

¹ Окремим винятком з цього правила можна назвати розглянутий вище приклад з проведенням конкурсу «Двір зразкового порядку». Однак переможці подібних конкурсів набувають, скоріше, загально-соціального, а не юридичного статусу, а саме вважаються серед інших членів соціуму найкращими господарями.

² Винятками знову ж таки є випадки з організацією та проведення органами місцевого самоврядування конкурсів «Двір зразкового порядку», за наслідками проведення яких досягається задоволення і приватних, і публічних інтересів. Приватні інтереси виражаються в тому, що переможці подібних конкурсів отримують майнові блага (цінні подарунки), а також набувають соціального статусу, про який йшлося вище, а публічні інтереси виражаються в покращенні зовнішнього вигляду вулиць населених пунктів, де проводяться ці конкурси.

суспільних відносин розраховані на досягнення публічних інтересів, де ініціативне (сумлінне, старанне) виконання службових обов'язків є складовою перманентного процесу вироблення публічних благ.

З наведеного вище випливає висновок, що регулятивна (забезпечувальна) та виховна функції цивільно-правових заохочень пов'язані передусім із правовим оформленням досягнення приватних інтересів.

Висновки

Цивільно-правовим заохоченням властиві як загальноправові, так і галузеві (специфічні) ознаки. Діалектичне поєднання цих ознак визначає цивільно-правовий образ категорії «заохочення», який може бути представлений такими резолютивними положеннями.

1. Заохочення в цивільному праві України є різновидом правових засобів, призначення яких полягає в позитивному забезпеченні виконання зобов'язальних та інших цивільних обов'язків.

2. Цивільно-правові заохочення можуть встановлюватися не лише законом, а й домовленістю самих учасників цивільних правовідносин, що дозволяє їм визначити та запровадити найбільш адекватний заохочувально-правовий режим забезпечення виконання відповідних обов'язків.

3. Позитивно-забезпечувальна дія цивільно-правових заохочень проявляється в тому, що вони впливають на волю виконавців обов'язків не через загрозу настання для них негативних майнових наслідків (ба більше, негативних особистих наслідків), а шляхом висловленої в нормах законодавства або в умовах договорів пропозиції здійснити «заслужене» виконання обов'язку (обов'язків) в обмін на отримання заохочувального блага.

4. На відміну від застосування заохочень у дисциплінарних правовідносинах, надання заохочувальних благ «заслуженим» виконавцям цивільних обов'язків не призводить до зміни їхнього цивільно-правового статусу; заохочувальні блага в цивільному праві пов'язані переважно з настанням для «заслужених» суб'єктів позитивних майнових наслідків (надання грошової чи іншої майнової винагороди, скасування майнової відповідальності тощо). У відносинах з організації та проведення конкурсів переможці можуть отримувати й моральне заохочення.

5. У позитивних наслідках застосування заохочень у цивільних правовідносинах зацікавленими є всі їхні учасники, а не тільки той учасник, щодо якого застосовують заохочення. Особливо яскраво це проявляється в договірних зобов'язальних правовідносинах.

Регулятивна (забезпечувальна) функція цивільно-правових заохочень пов'язана із правовим оформленням досягнення передусім приватних інтересів. Цей же висновок стосується і виховної функції цього виду правових заохочень.

На жаль, обсяги статті не дозволяють охарактеризувати заохочення саме як інститут цивільного законодавства, провести його порівняльну характеристику із суміжними інститутами, зокрема зі способами забезпечення належного виконання зобов'язань (гл. 49 ЦК України), розглянути проблеми структурної побудови норм про заохочення в цивільному законодавстві тощо. Відсутність у цивілістичній доктрині наукових висновків із цього приводу визначає перспективи подальшого розроблення доктринальних положень про цивільно-правові заохочення.

Список бібліографічних посилань: 1. Чалий Ю. І. Проблеми застосування заохочень у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3 (106). С. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.05>. 2. Ярема А. Г., Карабань В. Я., Кривенко В. В., Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 4 т. Київ : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2004. Т. 1. 928 с. 3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. 2-ге вид., змін. і допов. Київ : Істина, 2008. 992 с. 4. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Том 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с. 5. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р. : наук.-практ. комент. / за заг. ред. Є. О. Харитоновна, О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с. 6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с. 7. Калюжний Р. А., Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. Київ : Леся, 2013. 204 с. 8. Павлюков І. І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75, ч. 1. С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.6>. 9. Барабаш О. О. Заслуга як підстава для застосування заохочення у праві: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2012. Вип. 19, т. 1. С. 11–14.

Надійшла до редколегії 20.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Chalyi Yu. I. The concept of civil law incentives

Civil law incentives are characterised by both general legal and sectoral (specific) features. The dialectical combination of these features determines the civil law image of the category of “incentives”, which may be represented by the following provisions.

In Ukrainian civil law, incentives are a type of legal means intended to positively ensure the fulfilment of obligations and other civil duties.

Civil law incentives may be established not only by law, but also by agreement of the parties to civil legal relations themselves, which allows them to determine and implement the most appropriate incentive legal regime to ensure the fulfilment of the relevant obligations.

The positive enforcement effect of civil law incentives is manifested in the fact that they influence the will of duty-bearers not through the threat of negative property consequences (especially negative personal consequences), but by means of a proposal expressed in the provisions of law or in the terms of contracts to perform a “meritorious” duty (duties) in exchange for receiving an incentive benefit.

In contrast to the use of incentives in disciplinary legal relations, the provision of incentive benefits to “meritorious” performers of civil duties does not lead to a change in their civil status; incentive benefits in civil law are mainly associated with the occurrence of positive property consequences for ‘meritorious’ subjects (provision of monetary or other property rewards, cancellation of property liability, etc.) In the context of organising and conducting competitions, winners may also be awarded moral incentives.

All parties, not just the party to whom the incentive is applied, are interested in the positive consequences of the use of incentives in civil legal relations. This is especially evident in contractual relations of obligation.

The regulatory (security) function of civil law incentives is associated with the legal formalisation of achieving, first and foremost, private interests. The same conclusion applies to the educational function of this type of legal incentives.

Keywords: incentives in civil law, incentive rules of civil law, incentives as legal means of regulation of civil relations, encouragement in civil law, enforcement of civil obligations.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 351.74:343(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.08>

Михайло Михайлович Макаренко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0004-2153-5554>,

e-mail: makarenko7.ua@gmail.com

**МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ У СИСТЕМІ
ДЕРЖАВНИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ**

У статті місце Державне бюро розслідувань у системі державних правоохоронних органів України визначено шляхом надання характеристики його правового статусу як центрального органу виконавчої влади, про що свідчить специфіка його діяльності, оскільки його створено зі спеціальною метою – запобігання та протидії злочинам, учиненим особливими категоріями суб'єктів, а також військовим злочинам, що за своїм змістом узгоджується з правоохоронною функцією держави та не має нічого спільного ані з законодавчою, ані з судовою діяльністю; як правоохоронного органу з огляду на те, що його основним і, по суті, єдиним завданням є протидія кримінальним правопорушенням, віднесенням до його компетенції; як державного органу зі спеціальним статусом, про що свідчать його завдання, повноваження і той факт, що бюро здійснює свою діяльність самостійно та незалежно від інших органів виконавчої влади в організаційно-функціональному аспекті.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, правоохоронні органи, державні органи, органи державної влади, центральний орган виконавчої влади, спеціальний статус.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні держава виконує свої обов'язки перед населенням у межах основних функцій (напрямів): економічної, політичної та охоронної. Їх реалізація є одним із ключових компонентів функціонування країни, оскільки завдяки цьому створюються матеріальні та нематеріальні блага, що забезпечують прогресивний розвиток нації і країні загалом. Розглядаючи державу крізь призму філософської категорії буття, необхідно визнати її ефемерним явищем, тобто неживим організмом, який не в змозі самостійно здійснювати будь-які функції. Натомість держава є своєрідним центром, тим, що об'єднує низку державних органів, персонал яких уповноважений на виконання її

функцій. Тому будь-яка держава має власну систему органів, які від її імені забезпечують реалізацію тих чи інших її функцій у соціально важливих сферах.

Стан дослідження проблеми

У юриспруденції питання діяльності держави, її напрямів і суб'єктів її реалізації (державних органів) посідають центральне місце, а тому окремі положення, як і фундаментальні праці в окресленій тематиці, належать низці науковців. Серед них Л. В. Авраменко, О. Г. Вагонова, О. В. Горпинич, Г. О. Граціотова, В. О. Євдокимова, Л. М. Князькова, В. В. Лебедева, Л. Р. Наливайко, О. В. Петришин, А. В. Пехник, В. Ф. Погорілко, О. Ю. Польський, О. Ф. Скакун, В. М. Суботін, А. Л. Сухорукова, І. Я. Тодоров, О. В. Філонов, М. В. Цвік, В. В. Чорнобаєв, Ю. С. Шемшученко. Сьогодні в умовах дії правового режиму воєнного стану значна увага, особливо в теорії адміністративного права, приділяється правоохоронній сфері (С. Г. Братель, С. К. Гречанюк, В. В. Зайченко, К. В. Калюга, В. В. Ковальська, А. В. Лаптева, В. Г. Лукашевич, М. О. Назаренко, Т. О. Пікуля, О. Ю. Салманова, В. І. Теремецький, В. Ю. Терехов, О. В. Узунова, А. І. Фаріон-Мельник, І. Л. Чуприкова, О. М. Яремко). Проте слід наголосити, що діяльність Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) в Україні в сучасній правовій науці не отримала комплексного висвітлення, натомість наявні лише поодинокі наукові праці. Наприклад, М. С. Моїсєєв обмежився лише визначенням місця ДБР у системі органів державної влади.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в наданні вичерпної характеристики місця ДБР у системі державних органів, досягнення якої вбачається неможливим без виконання таких *завдань*: визначення змісту категорій «державні органи» та «органи державної влади»; окреслення системи державних органів, а також з'ясування специфіки правоохоронних органів.

Наукова новизна дослідження

Уперше зроблено спробу окреслити місце ДБР у системі державних органів шляхом визначення особливостей його правового статусу.

Виклад основного матеріалу

Подібно різноманіттю суб'єктів, які реалізують функції держави [1], неоднозначним у юриспруденції залишається поняття «державні органи» в частині його співвідношення з поняттям «органи державної влади», адже їх однаково використовують у законодавстві. Наприклад, у Кодексі адміністративного судочинства України одночасно вживають терміни «державні органи» (ч. 6 ст. 18, ч. 1 ст. 53) та

«органи державної влади» (п. 7 ч. 1 ст. 4, ч. 4 ст. 55, ч. 8 ст. 251)¹, що стає приводом для наукової дискусії щодо співвідношення їхнього обсягу та пояснення нашої позиції, яка може потенційно вплинути на перебіг цього дослідження. На нашу думку, суттєвої відмінності між термінами немає, оскільки всі державні органи наділені владними повноваженнями, а отже, є органами державної влади. Питання може виникати лише щодо обсягу владних повноважень, наданих тому чи іншому державному органу. Проте нам близька позиція Л. Р. Наливайко, яка у своєму монографічному дослідженні доходить висновку, що терміни «державний орган» і «орган держави» є «синонімічними і вживаються в юридичній літературі для позначення одного і того ж явища» [2, с. 475]. Тому доцільно використовувати ці терміни як рівнозначні, тотожні.

Беручи до уваги те, що терміни «державні органи» та «органи державної влади» використовують як синонімічні, зазначимо, що в юриспруденції існує велика кількість дефініцій указаних понять як у довідкових, так і в наукових джерелах, а саме:

1) складовий елемент системи органів державної влади (апарату держави), представлений одноосібно чи колективно, якому держава делегувала повноваження в обсязі, достатньому для виконання поставлених перед ним завдань, і забезпечила необхідними матеріально-технічними ресурсами [3, с. 384; 4, с. 565];

2) структурно виокремлений, внутрішньо організований колектив державних службовців, які обіймають визначені законодавством посади, наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави [5, с. 127];

3) організаційно відокремлена та відносно автономна складова державного апарату, представлена громадянином або їх групою, створена у встановленому законом порядку з метою виконання завдань і функцій держави шляхом реалізації наданих державно-владних повноважень, що втілюються у правових і організаційних формах [6, с. 243];

4) орган, пов'язаний із формуванням і реалізацією державно-управлінських впливів, який є одиничною структурою влади, формально створеною державою для здійснення закріплених за нею цілей і функцій [7, с. 73];

5) одиниця державного апарату, яка складається з однієї чи кількох осіб, з визначеним у законодавстві переліком повноважень в

---

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 17.10.2024).

обсязі, необхідному для виконання функцій держави в межах поставлених перед нею завдань [8, с. 90].

Всі наведені вище визначення хоча й відрізняються між собою порядком та кількістю характерних ознак поняття «державні органи», але при цьому не змінюють його сутність. Отже, державні органи (органи державної влади) характеризуються наявністю власних специфічних ознак, серед яких можна виокремити такі: сукупність державних органів утворюють апарат держави, тому кожен із них є одним з елементів цілісної системи державного апарату; вони створюються та діють на підставі відповідних нормативно-правових актів, в особі однієї людини (громадянина) чи групи громадян; кожна структурна одиниця (державний орган) наділений унікальними повноваженнями, що мають державно-владний характер; їх створено з метою виконання завдань і функцій держави в конкретних сферах. Зазначений перелік не є вичерпним і його можна розширити за умови проведення більш ґрунтовного дослідження змісту дефініції поняття «державні органи». Наприклад, О. Ю. Польський, досліджуючи організаційну структуру органів державної влади, виокремлює таку низку ознак: «наявність внутрішньої структури та відповідної ієрархічної системи, чітко визначеної законодавством; функціонування за принципом територіального розподілу влади; наявність у кожного територіального органу держави статусу юридичної особи, здатної бути самостійним і відповідальним суб'єктом правових відносин; виконання всіх завдань державних органів на місцях; уповноваженими на те фізичними особами – державними службовцями» [9, с. 258]. Отже, державні органи є частиною розгалуженої системи апарату держави, що свідчить про існування їх множинності та, відповідно, необхідність їх упорядкування.

Ідея про систематизацію державних органів сягає корінням теорії поділу влади на три гілки, що належить Шарлю Луї де Монтеск'є [10, с. 113], хоча подібні погляди можна знайти й у праці Джона Локка під назвою «Два трактати про правління» [11, с. 63–64]. Згідно із цією теорією влада в державі поділяється на три окремі та незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову, а також представлена різними органами. Однак незалежність цих органів не означає їхню повну відокремленість, навпаки, як слушно зауважує В. Ф. Погорілко, «без тісної і всебічної взаємодії гілок влади неможливе не лише формування, але й функціонування органів державної влади» [12, с. 87], адже вони як докорінно відмінні за своєю специфікою врівноважують один одного. А. В. Пехник акцентує увагу на тому, що поділ влади – необхідна передумова торжества ідей верховенства права і правового закону, зміцнення заснованої на них законності, захисту прав і свобод людини і громадянина [13, с. 38]. Важливим елементом

співіснування трьох незалежних гілок влади є взаємний контроль, який здійснюється з метою запобігання перевищення повноважень однієї влади щодо іншої [14, с. 73], забезпечуючи втілення системи стримувань та противаг.

Теорія про поділ влади на три гілки знайшла втілення в системах державних апаратів різних країн, зокрема й в Україні, де вона була трансформована в принцип, закріплений у ст. 6 Основного Закону, згідно з яким державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову та представлена відповідними державними органами¹.

Органом законодавчої влади є Верховна Рада України, яка уповноважена: ухвалювати закони, затверджувати інші нормативно-правові акти та вносити зміни до них; призначати референдум і вибори Президента України; ініціювати процедуру імпічменту; здійснювати контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України тощо (ст. 85 Конституції України²). Судова гілка влади представлена системою національних судів, які мають монопольне право на здійснення правосуддя (ст. 124 Конституції України³) – «особливого виду державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ» [14, с. 73]. Порівняно з указаними галузями, суттєво відрізняється виконавча гілка влади, до якої належить Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади. Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади, що реалізує державну політику у найважливіших соціальних сферах. Тому до його складу входить низка міністерств і відомств, які опікуються питаннями в абсолютно різних сферах діяльності, зокрема правоохоронній. Під останньою необхідно розуміти «безперервну, узгоджену діяльність державних і недержавних органів і організацій, спрямовану на створення максимально сприятливих умов для безперешкодної реалізації правових норм, суб'єктивних прав і свобод, профілактику та виявлення правопорушень з метою попередження, припинення, ліквідації їх наслідків, поновлення прав, відшкодування збитків, покарання винних» [15, с. 128]. Вказаний вид діяльності здійснюють спеціально створені правоохоронні органи, основне завдання яких полягає в забезпеченні законності та правопорядку [16], а також охороні прав, свобод та інтересів громадян.

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.10.2024).

² Там само.

³ Там само.

Щодо змісту поняття «правоохоронні органи», то в абз. 1 п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» законодавець обмежився лише таким їхнім переліком: «органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції»¹. Вважаємо, що відсутність закріплення в чинному законодавстві дефініції поняття «правоохоронний орган» і невичерпний їхній перелік, наданий законодавцем, стали передумовою для дискусій серед учених у галузі права щодо змісту вказаного поняття. Слід зауважити, що в сучасній юриспруденції існують як моністичні, так і дуалістичні підходи щодо визначення змісту категорії «правоохоронні органи». Прикладом першої може бути визначення, запропоноване А. І. Фаріон-Мельник та О. М. Яремко: «Правоохоронні органи – це органи державної влади, за функціональним критерієм спрямовані на факове здійснення правоохоронної діяльності з метою забезпечення верховенства права і правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань» [17, с. 69]. Проте нам імпонує саме дуалістичний підхід, адже він дозволяє розглянути цю юридичну категорію під різними кутами, залежно від визначення обсягу категорії правоохоронної діяльності та/або правоохоронної функції держави. Сутність дуалістичного підходу полягає в тому, що правоохоронні органи поділяють на дві групи залежно від пріоритетних повноважень у забезпеченні законності та правопорядку на території країни, які можуть бути опосередкованими та основними [18, с. 420]. Так, у широкому розумінні під правоохоронними органами розуміють всі державні органи, наділені широким спектром повноважень, зокрема у правоохоронній сфері (суд, прокуратура, правоохоронні органи) [19, с. 64], а у вузькому – ті, що створені з метою протидії злочинності (Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Національне антикорупційне бюро, Національна поліція тощо) [20, с. 79].

До правоохоронних органів як у широкому, так і у вузькому розуміннях необхідно відносити і ДБР, адже на цьому прямо наголошено

---

¹ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 17.10.2024).

в ст. 1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»¹. Про належність ДБР до правоохоронних органів також свідчать завдання, які вирішує цей орган, що переважно стосуються запобігання кримінальним правопорушенням і військовим злочинам, віднесеним до його підслідності згідно з приписами кримінального процесуального законодавства, а також їх виявлення та припинення (ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»², ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України³). Слід погодитись із М. С. Моїсеєвим щодо того, що віднесення ДБР до суб'єктів, які лише реалізують окремі правоохоронні функції, є помилковим, а отже, ДБР є правоохоронним органом України [21, с. 60].

Висновки

Місце Державного бюро розслідувань у системі державних органів України вбачається можливим розкрити через його правовий статус як:

– центрального органу виконавчої влади, про що свідчить специфіка його діяльності, оскільки він був утворений зі спеціальною метою – запобігання та протидії злочинам, учиненим особливими категоріями суб'єктів, а також військовим злочинам, що за своїм змістом узгоджується з правоохоронною функцією держави та не має нічого спільного ані з законодавчою, ані з судовою діяльністю;

– правоохоронного органу з огляду на те, що його основним і, по суті, єдиним завданням є протидія кримінальним правопорушенням, які віднесено до його компетенції;

– державного органу зі спеціальним статусом, про що свідчать його завдання, повноваження і той факт, що бюро здійснює свою діяльність самостійно та незалежно від інших органів виконавчої влади в організаційно-функціональному аспекті.

Безсумнівно, вагому роль у визначенні ДБР у системі державних органів має його незалежність, оскільки буквально визначає конкретне місце в ієрархії органів державної влади та впливає як на формування його компетенції, так і на реалізацію його повноважень. Тому не дивно, що незалежність – одна з головних ознак діяльності ДБР – була закріплена як засада організації та діяльності вказаного органу. Поряд з незалежністю в Законі України «Про Державне бюро

---

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 17.10.2024).

² Там само.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 17.10.2024).

розслідувань» закріплено й інші принципи його роботи, зокрема принцип законності (п. 2 ч. 1 ст. 3), від якості реалізації якого залежить ефективність роботи зазначеного органу, а тому в перспективі необхідно продовжувати наукові пошуки в розрізі значення законності в діяльності ДБР.

Список бібліографічних посилань: 1. Teremetskiy V., Hrechaniyuk S., Nalyvaiko L., Terekhov V., Salmanova O., Chuprikova I., Nazarenko M. State Policy of Ukraine in Terms of Implementing Law Enforcement Function of the Country in the Taxation Sphere. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24, Iss. 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/state-policy-of-ukraine-in-terms-of-implementing-law-enforcement-function-of-the-country-in-the-taxation-sphere.pdf> (дата звернення: 17.10.2024). 2. Наливайко А. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель. Харків : Право, 2009. 596 с. 3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 952 с. 4. Шемшученко Ю. С. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ : Юрид. думка, 2007. 990 с. 5. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, А. В. Авраменко та ін. ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. 6. Сухорукова А. Л. Трансформація сучасного поняття «державні органи влади». *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Вип. 13. С. 238–243. 7. Вагонова О. Г., Горпинич О. В., Чернобаєв В. В. Організація діяльності органів державної влади : навч. посіб. Дніпро : НТУ «ДП», 2019. 77 с. 8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. 9. Польський О. Ю. Організаційна структура державних органів виконавчої влади (на прикладі Національної поліції України). *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 257–266. 10. Суботін В. М., Філонов О. В., Князькова Л. М., Тодоров І. Я. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 327 с. 11. Філософія права : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с. 12. Погорілко В. Ф., Шемшученко Ю. С., Євдокимова В. О. Конституція незалежної України. Київ, 2000. 428 с. 13. Пехник А. В. Розподіл влади: сучасний погляд. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 60. С. 37–49. 14. Лебедева В. В., Граціотова Г. О. Поняття, ознаки, види органів держави та форми державного правління. *Економіка: реалії часу*. 2021. № 5 (57). С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.15276/ETR.05.2021.9>. 15. Ковальська В. В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 422 с. 16. Lukashevych V., Deev V., Kaliuga V., Uzunova K., Rud O. Modern Law Enforcement Agencies of Ukraine: Reform Problems and Development Prospects. *Revista Género E Interdisciplinaridade*. 2020. Vol. 1,

№ 1. Рр. 22–40. DOI: <https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.22>. **17.** Фаріон-Мельник А. І., Яремко О. М. Правоохоронні органи: питання термінології та системи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2. С. 65–70. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2020.02.065>. **18.** Зайченко В. В., Лаптева А. В. Роль і місце правоохоронних органів у правовій державі. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2013. Вип. 23. С. 419–424. **19.** Братель С. Г. Функції правоохоронної сфери. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 63–66. **20.** Пікуля Т. О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 20 с. **21.** Моїсєєв М. С. Місце Державного бюро розслідувань України у системі державних органів. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 10 (23). С. 55–60. DOI: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i10.p55>.

Надійшла до редколегії 21.10.2024

Прийнята до опублікування 01.12.2024

Makarenko M. M. The place of the State Bureau of Investigation in the system of state law enforcement agencies of Ukraine

The article describes the place of the State Bureau of Investigation in the system of state bodies of Ukraine, in particular, the content of the categories “state bodies” and “public authorities” is defined, the system of state bodies is outlined, and the specifics of law enforcement agencies are clarified. It is noted that state bodies (public authorities) are characterised by their own specific features, among which the following are distinguished: a set of state bodies form the apparatus of the State, and therefore each of them is one of the elements of the integral system of the State apparatus; they are created and operate on the basis of relevant regulations, in the person of one person (citizen) or a group of citizens; each structural unit (state body) is endowed with unique powers of state power; they are created with the aim of performing tasks and It is also emphasised that the State Bureau of Investigation is a law enforcement agency.

Therefore, the place of the State Bureau of Investigation in the system of state bodies is determined by its legal status as a central executive body, as evidenced by the specifics of its activities, since it was established for the special purpose of preventing and combating crimes committed by special categories of subjects, as well as war crimes, which is consistent with the law enforcement function of the state and has nothing to do with either legislative or judicial activities; as a law enforcement agency in view of the fact that its main and, in fact, the only task is to counteract criminal offences within its competence; as a state body with a special status, as evidenced by its tasks, powers and the fact that it carries out its activities independently and independently of other executive authorities in the organisational and functional aspect.

Keywords: State Bureau of Investigation, law enforcement agencies, state bodies, public authorities, central executive body, special status.

УДК [342.9+342.9]:340.5

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.09>

Олександр Анатолійович Присяжнюк,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0000-3178-6809>,

e-mail: AlexAnatPris@gmail.com

**НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНИХ ЗАСАД
ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ
ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНИХ
ПРАВОВІДНОСИНАХ**

Сформульовано й охарактеризовано основні шляхи вдосконалення нормативних засад застосування дискреційних повноважень правоохоронними органами в адміністративній діяльності та відповідних правовідносинах. Першочерговим завданням у процесі окресленого завдання та мінімізації несприятливих наслідків рішень, ухвалених під час адміністративного розсуду посадовцями правоохоронних органів, визначено розбудову цілеспрямованої законодавчої політики з оптимізації меж застосування дискреційних повноважень шляхом закріплення необхідних правових меж їх реалізації.

Ключові слова: розсуд, дискреція, повноваження, оцінні поняття, правоохоронні органи.

Оригінальна стаття.

Постановка проблеми

Сьогодні органи публічної влади, зокрема правоохоронні органи, наділені доволі широким спектром дискреційних повноважень, що зумовлено багатоманітністю і творчим характером їхньої виконавчорозпорядчої діяльності. Так, дискреційні повноваження вказаних вище державних інституцій мають місце при укладенні адміністративних договорів, наданні адміністративних послуг, встановленні правил ліцензування певних видів діяльності, правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки, реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, контрольно-наглядовій діяльності, охороні публічного порядку та забезпеченні безпеки, адміністративно-юрисдикційній діяльності, під час проходження служби працівниками правоохоронних органів, їх матеріального забезпечення та притягнення до юридичної відповідальності тощо.

Стан дослідження проблеми

У різні часи теоретичні аспекти адміністративної правоохоронної діяльності та можливості застосування дискреційних повноважень

під час її реалізації ставали предметом наукових розвідок таких учених, як А. Комзюк, С. Гусаров, О. Салманова, В. Чабан, О. Волох, В. Венгер, С. Резанов та ін. При цьому, попри значну кількість наукових розвідок, окреслена проблематика і досі залишається предметом жвавих дискусій учених-адміністративістів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є глибинний юридичний аналіз проблем реалізації дискреційних повноважень правоохоронних органів в адміністративних правовідносинах та встановлення дієвих шляхів удосконалення нормативних засад таких повноважень.

Для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- визначити напрями адміністративних правовідносин правоохоронних органів;
- охарактеризувати проблемні аспекти застосування законодавства під час реалізації правоохоронними органами дискреційних повноважень;
- окреслити проблеми співвідношення застосування адміністративного розсуду з дотриманням конституційного принципу верховенства права;
- сформулювати конкретні пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинних нормативних актів, які регулюють застосування дискреції правоохоронними органами під час їхньої адміністративної діяльності.

Наукова новизна дослідження

Оновлено наукові підходи до встановлення механізму застосування дискреційних повноважень правоохоронними органами під час їхньої адміністративної діяльності, вперше сформульовано конкретні пропозиції вдосконалення чинного національного законодавства у вказаній галузі.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні широка практика використання дискреційних повноважень державними правоохоронними органами часто призводить до виникнення неоднозначних ситуацій. Це зумовлює гостру потребу у створенні механізмів контролю за їх реалізацією, оскільки такі повноваження безпосередньо стосуються прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією та законами України.

Варто зауважити, що для правоохоронних органів свобода вибору варіантів рішень створює реальні передумови для зловживання розсудом. Очевидно, що дискреційні повноваження в діяльності зазначених інституцій не повинні мати безконтрольний характер і цілком залежати від суб'єкта, який їх застосовує.

Зважаючи на викладене, задля вдосконалення механізму застосування правоохоронними органами дискреційних повноважень в адміністративних правовідносинах виключно важливість набувають питання встановлення правових меж дискреційної влади, оскільки це є невід'ємною складовою принципу верховенства права, адже питання обмеження свавілля держави щодо реалізації та гарантування прав людини є ключовим елементом цього принципу.

Якщо провести ретроспективний аналіз становлення фундаментальних правових постулатів, можна констатувати, що принцип верховенства права був сформований як інструмент противаги деспотичній владі. Як зазначає В. Венгер, обмеження дискреційних (необмежених, надто широких) повноважень є однією з трьох основних підвалин, закладених А. Дайсі в доктрину верховенства права, де наголошується, що «уряди не повинні мати широких дискреційних повноважень, вони обов'язково мають бути хоча б певною мірою обмежені» [1].

Слушною є думка Н. Федіної та М. Поваленої, які зауважують, що принцип верховенства права зобов'язує органи державної влади дотримуватись законів і виключає можливість їх дій на власний розсуд. Це забезпечує передбачуваність заходів, які будуть застосовані в конкретних правовідносинах. Отже, людина має змогу планувати свої дії, передбачати наслідки та розраховувати на очікуваний результат для захисту своїх прав [2].

Інакше кажучи, принцип верховенства права сформувався як механізм стримування свавілля держави, що проявляється в діях її органів, зокрема правоохоронних. Варто погодитись із думкою Б. Таманага, який зазначав, що верховенство права вкладається в розуміння того, що верховна влада, держава та її посадові особи мають обмежуватися законом, причому у вказаному контексті треба мати на увазі публічну владу в цілому. Саме з цієї причини, характеризуючи обмеження дискреційних повноважень як складову принципу верховенства права, необхідно говорити не лише про органи виконавчої влади, а й про судові та законодавчі органи [3], що є логічним, адже їхня діяльність є взаємодоповнюючою.

Наприклад, на Верховну Раду України як на єдиний законодавчий орган держави покладено позитивний обов'язок регулювання компетенції і повноважень інших органів публічної влади, а отже, й ухвалення відповідних законів, що є реальним засобом обмеження дискреційних повноважень на законодавчому рівні.

Як визначено в Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені

Конституцією та законами України¹. Для реалізації вказаної норми важливою є наявність нормативного базису, який створює сприятливі умови вказаним державним інституціям якісно й ефективно організувати свою діяльність.

У цьому контексті доречною є думка М. Козюбри, який зазначає, що обмеження дискреційних повноважень фактично формулює одну з найсуттєвіших вимог верховенства права і правової держави – вимогу правового закону [4]. Його підтримує В. Венгер, який наголошує, що невід’ємні та невідчужувані права і свободи людини стоять на перешкоді волонтаризму, зокрема парламенту, обмежуючи свободу його розсуду під час ухвалення законів [1].

У наведеній науковій позиції важливим є саме принцип правової визначеності, ключовим завданням якого є встановлення основних критеріїв правового закону. Загальна сутність вказаного принципу полягає в чіткому та однозначному тлумаченні букви закону, відсутності суперечностей між правовими нормами та законодавчими актами різних груп, недопущення законодавчих прогалів. Закон повинен мінімізувати наявність дискреційних повноважень в органах влади, оскільки це порушує верховенство права [5].

Ще одним важливим аспектом є те, що повноваження органів державної влади мають регулюватися виключно законами України, а не підзаконними нормативно-правовими актами. Недотримання цього принципу може призвести до порушення меж повноважень органом, який здійснює владні функції.

Із цього приводу варто погодитись з М. Козюброю, який наголошує, що практика самостійного розширення повноважень парламенту, глави держави та органів виконавчої влади за межі, окреслені Конституцією та законами України, не відповідає принципам обмеження дискреційних повноважень та законності управління, які прямо випливають з принципу верховенства права [4].

Механізм обмеження дискреційних повноважень органів виконавчої влади залишається проблемним. Це зумовлено не лише недосконалістю нормативно-правової бази, яка регулює їхню діяльність, а й впливом суб’єктивних чинників, серед яких рівень професіоналізму посадових осіб, їхнє ставлення до правової культури та сукупність інших елементів дотримання належної правової поведінки як окремими представниками, так і органами загалом.

У цьому контексті фундаментальним є принцип законності, відповідно до якого органи публічного управління зобов’язані здійснювати

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.11.2024).

свої повноваження виключно в межах законодавчих норм. Надання цим інституціям необмежених повноважень суперечить принципу верховенства права.

Цю думку підтримує В. Темченко, який зазначає, що надання виконавчій владі необмежених повноважень становить пряму загрозу принципу верховенства права. Важливо, щоб закон завжди визначав чіткі межі свободи розсуду [6].

Водночас необхідно наголосити, що законодавчий базис держави не може бути всеохоплюючим за своїм змістом, ба більше, правове регулювання всіх суспільних відносин є неможливим і невиправданим. Певна міра розсуду повинна залишатись за органами державної влади, але її межа повинна бути мінімально достатньою для уникнення свавілля та корумпованості [1].

Узагальнюючи наведене, варто визнати, що обмеження дискреційних повноважень правоохоронних органів шляхом імплементації законодавчих норм, які б деталізували та встановлювали межі застосування цих повноважень, є одним із першочергових завдань для забезпечення дотримання принципу верховенства права зазначеними установами. Воно виступає ключовим лейтмотивом удосконалення нормативних засад застосування дискреційних повноважень правоохоронними органами в адміністративних правовідносинах. Отже, враховуючи вищевикладене, спробуємо сформулювати власну позицію з цього приводу.

Як неодноразово зазначалося, у діяльності правоохоронних органів, зокрема адміністративній, тривалий час спостерігаються такі негативні явища, як приховування правопорушень, корупція, хабарництво та недоброчесна поведінка посадових осіб. Подібна ситуація, спричинена часом необмеженим застосуванням дискреційних повноважень, має значний суспільний резонанс, суттєво знижує рівень довіри громадян до правоохоронної системи, дестабілізує суспільство та створює особливу загрозу в умовах воєнного часу.

Все це дає підстави стверджувати, що першочерговим завданням для вирішення окреслених проблем та мінімізації негативних наслідків адміністративного розсуду є розбудова цілеспрямованої законодавчої політики. Ця політика має передбачати оптимізацію меж застосування дискреційних повноважень шляхом закріплення чітких правових обмежень для їх реалізації.

Варто погодитись із С. Резановим, який називає оптимальними методами досягнення означеної мети конкретизацію і деталізацію правових приписів, диференціацію покарання, а також розроблення та нормативне закріплення конкретних правил для подолання прогалин і вирішення колізій у законодавстві [7, с. 158].

Для підвищення ефективності вказаних вище процесів необхідно постійно вдосконалювати техніку нормопроектування – сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проект нормативно-правового акта¹. Зокрема, під час розроблення та ухвалення нових нормативно-правових актів слід надавати максимально повні й точні визначення термінів, особливо тих, які стосуються використання дискреційних повноважень. У статті 32 Закону України «Про правотворчу діяльність» йдеться лише про можливу структуру нормативно-правового акта, зокрема про наявність загальних положень, серед яких може бути й визначення термінів.

Крім того, в разі необхідності в нормативних актах доцільно передбачати рівень органів (посадових осіб), яким надано відповідне дискреційне повноваження. Це стосується, наприклад, регулювання повноважень посадових осіб щодо здійснення дисциплінарного провадження та застосування дисциплінарних стягнень.

Слід зауважити, що найбільший обсяг дискреційних повноважень правоохоронні органи реалізують під час своєї адміністративної діяльності. Зауважимо, що тут нами було виявлено низку принципів недоліків, які потребують уточнення та вдосконалення.

Передусім необхідно звернути увагу на необхідність конкретизації низки оцінних понять в адміністративному праві.

Зауважимо, що обґрунтоване законодавче обмеження використання оцінних понять є надзвичайно важливим при застосуванні такого виду адміністративного примусу, як накладення адміністративного стягнення на особу, яка притягається до адміністративної відповідальності. У цій ситуації має бути наданий вичерпний перелік як порушень, так і заходів адміністративного примусу, і місця неокрементним поняттям і виразам бути не може [7, с. 161].

Яскравим прикладом розмитих меж адміністративної дискреції у вказаній сфері правового регулювання можна вважати порядок звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення, який передбачений положеннями ст. 22 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)².

Зокрема, згідно з указаною адміністративно-правовою нормою орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може

---

¹ Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20> (дата звернення: 10.11.2024).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 10.11.2024).

звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням. При цьому згадані посадові особи при накладенні адміністративного стягнення не завжди враховують всі обставини справи та особу правопорушника, а ознаки малозначності правопорушення і ситуації, за яких делікт може вважатися малозначним, законодавством не регламентовані.

На практиці нерідко виникають ситуації, коли значні правопорушення, передбачені КУпАП, за власним розсудом уповноваженої посадової особи органу адміністративної юрисдикції визнаються малозначними. Це призводить до звільнення від адміністративної відповідальності та застосування адміністративних стягнень. Нагадаємо, що подібна ситуація до 2022 року стосувалася навіть адміністративних деліктів, що передбачені ст. 130 КУпАП і мають один із найвищих ступенів суспільної шкідливості.

Отже, вважаємо вкрай важливим напрямом удосконалення нормативних засад застосування правоохоронними органами дискреційних повноважень в адміністративних правовідносинах конкретизацію законодавцем або Верховним Судом оцінних понять, закріплених ст. 22 КУпАП, шляхом включення до її змісту додаткових ознак, що деталізують обставини, за яких проступок може вважатися малозначним. Також пропонуємо розширити перелік винятків у ст. 22 КУпАП, додавши до вже зазначених проступків ті, що за ступенем суспільної шкідливості наближаються до кримінальних проступків і злочинів. Зокрема, це ст. 173 КУпАП («Дрібне хуліганство»), ст. 185 КУпАП («Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця»), ст. 51 («Дрібне викрадення чужого майна») тощо.

Отже, задля оптимізації застосування дискреційних повноважень правоохоронними органами в адміністративних правовідносинах нагальною необхідністю є мінімізація використання в чинному законодавстві оцінних понять. За необхідності такі поняття у відповідних законах мають бути визначені з урахуванням їх усталеного теоретичного розуміння та практики застосування. Тому пропонуємо викласти зміст ст. 22 КУпАП із конкретизацією дефініції «малозначність адміністративного проступку», зокрема шляхом визначення чітких критеріїв. Малозначними пропонується визнавати лише ті делікти, за які передбачені адміністративні стягнення у вигляді попередження або штрафу, за винятком штрафів у розмірі 10 і більше неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стабільність дискреційній правозастосувальній практиці правоохоронних органів забезпечують вузькі межі визначених та альтернативних санкцій норм адміністративного права. Водночас важливо

зберігати баланс між принципом верховенства права та дотриманням фундаментальних принципів адміністративної відповідальності: доцільності, пропорційності й справедливості обраного засобу впливу.

З іншого боку, в окремих випадках більш виправданим убачається не обмеження застосування правоохоронними органами дискреційних повноважень, а навпаки, надання їх відповідним органам. Це стосується, зокрема, застосування адміністративних стягнень, види і розміри яких мають відповідати характеру правопорушення та особі порушника. Такий підхід узгоджується зі ст. 61 Конституції України, яка закріплює принцип індивідуалізації юридичної відповідальності особи. Отже, вибір конкретного заходу адміністративного стягнення передбачає наявність дискреційних повноважень. У разі встановлення безальтернативних санкцій, коли розсуд суб'єкта адміністративної юрисдикції виключається, цей принцип реалізувати неможливо.

У цьому контексті доцільно передбачити, що під час законодавчого закріплення дискреційних повноважень із використанням термінів «може», «має право», «встановлює», «визначає», «з власної ініціативи», «на власний розсуд» тощо уповноважений суб'єкт адміністративної юрисдикції зобов'язаний максимально обґрунтовувати можливість обрання конкретного варіанта рішення або дії. Крім того, слід встановити обов'язок відповідного правоохоронного органу чи посадової особи пояснювати у прийнятому рішенні причини свого вибору. Наприклад, у ст. 283 КупАП закріплено обов'язок суб'єкта адміністративної юрисдикції вказати, які обставини, передбачені ст. 33 КупАП, ним враховано при виборі конкретного заходу стягнення.

Висновки

Підбиваючи підсумки дослідження, необхідно констатувати, що основними напрямками вдосконалення нормативних засад реалізації дискреційних повноважень правоохоронними органами в адміністративних відносинах убачається звуження меж застосування оцінних понять і налагодження процесу формування системи критеріїв об'єктивного застосування правоохоронними органами дискреційних повноважень. Такими критеріями можна вважати публічний інтерес, економічну зацікавленість посадових осіб правоохоронних органів в об'єктивному застосуванні дискреційних повноважень і справедливість їх застосування. Перші два критерії доцільно класифікувати як правові, тоді як справедливість слід вважати моральним критерієм. І саме моральний критерій залежить від рівня загальної культури та професіоналізму конкретної посадової особи правоохоронного органу, він є основою добросовісного застосування дискреційних повноважень та унеможливлення зловживання ними в діяльності правоохоронних органів, що є вкрай важливим, особливо у воєнний час.

Список бібліографічних посилань: 1. Венгер В. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144. С. 49–54. 2. Федіна Н. В., Пovala-лена М. В. Дотримання принципу верховенства права, як важливої складової захисту прав людини, при застосуванні правових норм органами державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 58–62. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.9>. 3. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с. 4. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64. С. 3–9. 5. Марчук Р. Принцип правової визначеності у діяльності Конституційного Суду України. *Вибори та демократія*. 2008. № 4 (18). С. 35–42. 6. Темченко В. І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64. С. 15–20. 7. Резанов С. А. Адміністративний розсуд в діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2011. 192 с.

Надійшла до редколегії 11.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Prysiashniuk O. A. Directions for improving the regulatory framework for the use of discretionary powers by law enforcement agencies in administrative legal relations

The article notes that limiting the discretionary powers of law enforcement agencies through the implementation of legislative provisions which would detail and set the limits for the application of these powers is seen as one of the primary tasks for these institutions to comply with the rule of law and is considered to be the main leitmotif of the process of improving the regulatory framework for the use of discretionary powers by law enforcement agencies in administrative legal relations.

The emphasis is placed on the fact that recently, in the activities of law enforcement agencies, including administrative law enforcement, there have been such negative trends as concealment of offences, corruption, bribery, and dishonest behaviour of officials. Such a situation, which is the result of sometimes unlimited use of discretionary powers by these entities, creates a huge public outcry, reduces the level of public confidence in the law enforcement system of the State as a whole, and destabilises society, which is especially dangerous in wartime. It is noted that the primary task in the process of solving the described problems and minimising the adverse effects of decisions made by law enforcement officials in the course of administrative discretion is to develop a targeted legislative policy aimed at optimising the limits of discretionary powers by establishing the necessary legal framework for their exercise.

It is also emphasised that in order to implement these initiatives, it is necessary to increase the effectiveness of measures to improve the rulemaking technique, i.e., the set of technical and legal means, methods, techniques and methods by which a draft legal act is created. The paper

proposes that when developing and adopting new acts, it is mandatory to introduce the most complete and accurate definition of the terms (concepts) used, especially those involving the use of discretionary powers. It is concluded that it is advisable to provide for the level of bodies (officials) which are granted the relevant discretionary powers in the regulations.

Keywords: discretion, discretion, powers, evaluative concepts, law enforcement agencies.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.9:355.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.10>

Ігор Сергійович Поляков,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ

(докторант);

 <https://orcid.org/0000-0001-9329-1705>,

e-mail: nyutabird@gmail.com

**КРИМІНОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ
АКТІВ І ЇХНІХ ПРОЄКТІВ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ
КОРУПЦІЙНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ
ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ**

Статтю присвячено дослідженню сутності й призначення кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів як інструменту протидії корупційній злочинності в секторі безпеки та оборони України. Запропоновано вузьке і широкі тлумачення цієї експертизи. Встановлено доктринальне співвідношення між кримінологічною та антикорупційною експертизами. Визначено основні завдання кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів як засобу протидії корупційній злочинності у секторі безпеки та оборони України.

Ключові слова: корупція, злочинність, правові фактори злочинності, протидія злочинності, кримінологічна експертиза, нормативно-правовий акт, проєкт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу¹. Розв'язана росією повномасштабна війна радикально змінила цю ціннісно-орієнтаційну установку – декларативний принцип суспільного договору українства, підпорядкувавши його потребам практичної діяльності. Це змусило розгортати системи

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.11.2024).

соціальної взаємодії, центральною метою яких став захист суверенітету і територіальної цілісності України. Полем концентрації відповідних практик є сектор безпеки та оборони України, під яким відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» слід розуміти систему органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України¹.

Нормальне функціонування сектору безпеки та оборони в єдності його апаратного й смислового компонентів є однією з базових умов забезпечення спроможностей держави та суспільства у відсічі збройній агресії російської федерації, збереження національної державності загалом. Водночас саме цей сектор найбільше потерпає від як зовнішніх, так і внутрішніх факторів обструкції. Серед них одним із найбільш деструктивних є корупція. Її традиційні, інституціоналізовані форми відтворення поєдналися з новітніми можливостями, пов'язаними зі значним збільшенням обсягів матеріальних ресурсів, спрямованих на потреби Збройних Сил України, оборонно-промислового комплексу України, правоохоронних органів та інших суб'єктів вказаного сектору. Тож одним із важливих напрямів посилення спроможностей держави у протистоянні злочинно-агресивній російській експансії є вдосконалення механізмів протидії корупції в секторі безпеки та оборони. Серед інноваційних інструментів реалізації цього завдання – запровадження інституту кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проектів.

Стан дослідження проблеми

Проблеми протидії корупційній злочинності від самого початку незалежності України залишалися у фокусі уваги дослідників-кримінологів і криміналістів та досі не втрачають своєї актуальності. Відомими є праці В. С. Батиргарєєвої, О. Ю. Бусол, В. В. Голіни, О. М. Джужи, М. Г. Колодяжного, О. Г. Кулика, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, В. М. Поповича, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна, О. Ю. Шостко

---

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 17.11.2024).

та інших дослідників, які сформуваали загальнотеоретичний фундамент розуміння феномена корупції, корупційної злочинності, особливостей функціонування корупційних схем тощо. Водночас наявні напрацювання, як свідчить чинна антикорупційна практика, по-перше, не досягли бажаного результату у зниженні рівня корупціоналізації державного апарату (у кримінологічному розумінні), по-друге, не враховують змінених умов відтворення корупції під час війни. Реагування на ці виклики вимагає пошуку нових підходів і нетрадиційних методів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення можливостей, напрямів застосування кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів як засобу протидії корупційній злочинності в секторі безпеки та оборони України.

Завданнями дослідження є:

- визначення поняття кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів;
- встановлення співвідношення між кримінологічною й антикорупційною експертизою нормативно-правових актів і їхніх проєктів;
- з'ясування та опис основних завдань кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів на предмет встановлення корупційних ризиків у діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони України.

Наукова новизна дослідження

Дістали подальшого розвитку поняття та зміст кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів; удосконалено наукове розуміння завдань цієї експертизи з метою протидії корупційній злочинності в секторі безпеки та оборони України, а також окремих її науково-методичних засад.

Виклад основного матеріалу

Корупційна злочинність у секторі безпеки та оборони України має розлоге детермінаційне підґрунтя. У його структурі виняткове значення мають так звані правові чинники. У їх структурі у кримінології зазвичай виокремлюють нормативно-правові детермінанти, під якими в науці розуміють «такі положення нормативно-правового акта чи його проєкту, які детермінують чи здатні детермінувати вчинення кримінальних правопорушень або ж блокують дію антикримінальних заходів, що вживаються суспільством і державою» [1, с. 102–105]. Водночас нормативно-правові чинники злочинності загалом та корупційної злочинності в досліджуваній сфері зокрема є не виключними об'єктами кримінологічної уваги в межах вивчення правової детермінації злочинності. Як слушно наголошує Д. М. Миронюк,

«кримінологічно неефективним є таке правове регулювання, у структурі механізму якого в наявності такі елементи (норми права, правореалізація, правозастосування, правовідносини), які набувають самостійного криміногенного значення та/або негативно впливають на функціонування системи протидії злочинності» [2, с. 62]. Отже, не лише нормативно-правові, а й інші чинники зі складу механізму правового регулювання варто піддавати аналізу, коли йдеться про повноцінне експертне дослідження нормативно-правових актів не лише як текстів, а і як юридико-семантичних нормативних моделей поведінки, діяльності. Такий діяльнісний зріз відповідає інституціональному підходу до розуміння сутності самої злочинності, який розвивається у працях одеської кримінологічної школи (В. М. Дрьомін). Тож варто бути свідомим тієї обставини, що індикатори правової детермінації корупційної злочинності у секторі безпеки та оборони формалізуються через критерії кримінологічної ефективності правового регулювання у цій сфері в цілому, а не обмежуються виключно положеннями спеціалізованих нормативно-правових актів безвідносно практики їх застосування. Такий підхід дозволяє охопити увагою експертно-кримінологічного дослідження доволі широкий спектр об'єктів, включно з корупційними схемами як особливими алгоритмізованими формами діяльності в полі правового регулювання з використанням його елементів як інструментів для вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

Проведення такого експертного аналізу, безумовно, не може й не повинно відбуватися хаотично чи інтуїтивно. Воно вимагає виваженої методики та, зрештою, інституціоналізованої платформи, роль якої виконує інститут кримінологічної експертизи. Вона є давно затребуваним інструментом кримінологічної практики, який, утім, досі не був реалізований у практичному житті.

Водночас примітним є те, що 11 травня 2023 р. Президентом України було схвалено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки. Одним із пріоритетних напрямів реформування як елемент забезпечення послідовності кримінальної політики в запобіганні злочинності, захисті суспільства та держави від кримінальних правопорушень визначено обов'язкове проведення кримінологічної експертизи проєктів законів про внесення змін до кримінального, кримінального процесуального та суміжного законодавства України (п. 2.8 розд. II Плану)¹. Цим самим на офіційному рівні визначено завдання,

---

¹ Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 // БД «Законодавство

яке давно артикульоване у вітчизняній кримінологічній науці та вже отримало значний ступінь наукового розроблення в межах спеціально-кримінологічного інструментарію протидії злочинності.

Вважається, що ідея запровадження кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів у структури антикримінальної практики належала академіку А. П. Закалюку. Ще в 1991 р. за його ініціативи та під його керівництвом було розпочате дослідження концептуальних і методологічних проблем кримінологічної експертизи [3, с. 189]. У результаті до наукового обігу було запроваджено категорії кримінологічної ефективності як «різновиду соціальної ефективності закону, а також засобів науково-кримінологічного забезпечення законотворення» [4, с. 70], серед яких кримінологічна експертиза посідає центральне місце. За первинним задумом вона мала проводитись щодо виявлення умов усунення кримінологічної невідповідності (неефективності) законопроєкту, запобігання його негативним наслідкам у вигляді створення сприятливих умов для вчинення злочинів [3, с. 189].

Важливо наголосити, що А. П. Закалюк у своїй концепції заклав комплексне розуміння меж предметного наукового експертно-кримінологічного оцінювання, що охоплює дослідження як криміногенних властивостей, так і антикриміногенного потенціалу відповідного нормативно-правового акта чи його проєкту. Зокрема, він стверджував, що відповідність закону об'єктивній реальності у кримінологічному аспекті можлива за умов, коли в законі враховано як реально наявні, так і прогнозовані чинники у регульованій сфері. Ці чинники можуть мати як антикриміногенний характер, так і детермінувати злочинність. Водночас реалізація закону має передбачати стимулювання перших та усунення або нейтралізацію других [3, с. 193; 5, с. 102]. Схожу думку висловлює й академік О. М. Костенко, який визначає кримінологічну експертизу як «процес встановлення шляхом відповідного дослідження криміногенних і антикриміногенних властивостей тих чи інших соціальних феноменів» [6, с. 189].

Функціональний підхід до визначення кримінологічної експертизи сформував у вітчизняній правничій науці уявлення про її зміст не лише як дослідження поточного стану явищ і процесів із кримінологічним значенням, а й як інструменту прогнозування та наукового передбачення змін у кримінологічній ситуації в окремих сферах суспільних відносин. Це пов'язано з правовими інноваціями та новими умовами, що, залежно від підходів і об'єктів, дозволяє розглядати експертизу у вузькому та широкому розуміннях [3, с. 196; 7, с. 126; 8, с. 70].

На наш погляд, найбільш вдалою є вузько-предметна інтерпретація кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів Ю. В. Орлова, який визначає її як «спеціальне, здійснюване на основі науково обґрунтованої методики кримінологічне дослідження нормативно-правових актів і їх проєктів, спрямоване на виявлення, усунення або мінімізацію впливу таких їх положень, що детермінують або ж можуть детермінувати злочинність чи блокують або можуть блокувати дію антикримінальних заходів (засобів), що вживаються суспільством і державою» [1, с. 64].

О. М. Джужа та А. В. Кирилюк презентують широке наукове бачення кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів. Вони розглядають її як частину функціональної дефініції влади, спосіб бачення, наукову платформу для вибору цілей, стратегії та тактики протидії злочинності. Законодавче оформлення експертизи, на їхню думку, є одним з елементів прикладної завершеності кримінології – її правотворчості та правозастосування. Це сприяє формуванню комплексного правового напрямку, який перебуває у зоні тяжіння численних нормативно-правових інтересів, що перетинаються у сфері боротьби з кримінальними явищами. Водночас таке утворення поки що не існує в чистому вигляді [7, с. 136]. У зв'язку із цим закономірною та в цілому послідовною виглядає позиція Ю. В. Орлова щодо представлення в широкому розумінні кримінологічної експертизи як «форми кримінологічного контролю, що реалізується у вигляді наукового забезпечення процесу правотворчості і здійснюється в межах кримінологічної політики держави» [1, с. 72].

Пов'язування кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів з інструментами кримінологічної політики та формами кримінологічного контролю є виправданим й обґрунтованим з огляду на призначення самого експертно-кримінологічного дослідження та його бар'єрні функції в механізмі правотворчості й забезпечення кримінологічної ефективності правового регулювання, зниження його криміногенної ризикованості та підвищення спроможностей у сфері протидії злочинності. Проте, враховуючи зазначені властивості кримінологічної експертизи, зведення її лише до форм кримінологічного контролю виглядає певним спрощенням, навіть якщо ці форми мають інструментальну приналежність до кримінологічної політики.

Справа в тому, що сутність контролю (як функції управління) полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу на об'єкти управління, який передбачає систематичний нагляд, спостереження за їхньою діяльністю для виявлення відхилень від встановлених норм, правил, вимог чи завдань у процесі їх виконання [9, с. 25; 10, с. 99]. Зрозуміло, що для нагляду та контролю всього механізму правового регулювання,

включаючи правотворчість, принаймні у форматі функціонування правової, демократичної держави, немає жодних можливостей. Саме тому навряд чи можливо зводити кримінологічну експертизу до форми контролю за правотворчістю, правозастосуванням або правовідносинами. Так, елементи контрольної діяльності мають функціонал експертно-кримінологічних досліджень, і проявлятися вони можуть здебільшого тоді, коли йдеться про використання кримінологічного моніторингу за результатами ухвалення нормативно-правового акта (можливо як складової кримінологічного експерименту), який вмонтований у пролонгований механізм кримінологічної експертизи. Це передбачає проведення повторного експертного дослідження за результатами моніторингу дії нормативно-правового акта через деякий, заздалегідь визначений або оперативно (ситуаційно) зафіксований проміжок часу. Окрім того, контрольні функції кримінологічної експертизи можуть проявлятися й поза моделлю моніторингової пролонгації, коли необхідність у проведенні такої експертизи (*de lege ferenda*) обґрунтовується наявністю реальних і доволі серйозних підстав вважати, що чинний нормативно-правовий акт або окремі його положення мають криміногенні властивості. Кримінологічний контроль у цьому разі зводиться до двоактної діяльності: 1) порівняння супутніх криміногенних ефектів (щодо нормативно-правового акта загальносоціальної регулятивної спрямованості) або недостатньої ефективності (щодо спеціалізованого нормативно-правового акта у сфері протидії злочинності, так званого кримінологічного закону чи іншого нормативно-правового акта) закону, підзаконного нормативно-правового акта з результатом їхньої дії та метою ухвалення, яка заявлена розробником, ініціатором та зафіксована зазвичай (щодо закону) у пояснювальній записці до законопроекту; 2) складання та надсилання висновку експертизи суб'єкта правотворчості з метою внесення відповідних змін і доповнень та/або суб'єктам управлінської діяльності у відповідних сферах правового регулювання з метою вдосконалення правореалізаційних, контрольних, наглядових процедур.

Водночас кримінологічна експертиза, враховуючи перспективу законодавчого припущення, має проводитись не тільки і не стільки щодо чинних нормативно-правових актів, скільки щодо їхніх проєктів. Ця обставина майже повністю елімінує контрольну функцію експертизи та натомість презентує її правотворчий потенціал. Виходячи з цього, у вузькому значенні під кримінологічною експертизою нормативно-правових актів і їхніх проєктів пропонуємо розуміти спеціальне, здійснюване на основі розробленої методики наукове експертне дослідження в галузі права, що має на меті виявлення правових факторів злочинності або правових криміногенних ризиків у зв'язку з ухваленням чи дією нормативно-правових актів. У широкому ж значенні досліджуваний

вид кримінологічних експертиз можливо розуміти як форму наукового, кримінологічного супроводу правотворчості та дії права, реалізація якої забезпечує зниження криміногенності правового регулювання та/або підвищення його кримінально-превентивного потенціалу, кримінологічної ефективності.

Принагідно зауважимо, що в Україні вже тривалий час функціонує один із різновидів кримінологічної експертизи – антикорупційна експертиза. Кримінологічною доктриною її визначення сформульоване як спеціальне експертно-кримінологічне дослідження нормативно-правових актів і їхніх проєктів, спрямоване на виявлення, усунення або мінімізацію впливу таких їхніх положень, що детермінують або ж можуть детермінувати корупційні правопорушення чи блокують або можуть блокувати дію антикорупційних заходів (засобів), що вживаються суспільством і державою [11, с. 698]. Це урегульована нормами права діяльність державних і суспільних суб'єктів з виявлення в проєктах та чинних нормативно-правових актах певних чинників, що сприяють чи можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень чи правопорушень, пов'язаних з корупцією, розроблення рекомендацій щодо усунення цих чинників та врахування цих рекомендацій у відповідних актах, що підлягають обов'язковому оприлюдненню [12, с. 150–151]. Антикорупційна експертиза – це спеціальна правова діяльність, яка повинна відповідати певним критеріям, що дозволять належним чином оцінити ефективність здійснення експертизи спеціально уповноваженими на таку діяльність суб'єктами [13, с. 236]. У проведенні антикорупційної експертизи беруть участь різні суб'єкти, які відрізняються один від одного своїм правовим статусом [14, с. 366].

Відповідно до частин 1–3 ст. 55 Закону України «Про запобігання корупції» з метою виявлення в чинних нормативно-правових актах та проєктах нормативно-правових актів факторів, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, розроблення рекомендацій щодо їх усунення проводиться антикорупційна експертиза. Обов'язкова антикорупційна експертиза здійснюється Міністерством юстиції України, крім антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів, внесених на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України, яка здійснюється комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належить питання боротьби з корупцією. Обов'язковій антикорупційній експертизі, яка проводиться Міністерством юстиції України, підлягають усі проєкти нормативно-правових актів, що вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України¹.

---

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 17.11.2024).

Згідно з ч. 4 ст. 55 вказаного Закону, антикорупційна експертиза нормативно-правових актів здійснюється Міністерством юстиції України згідно із затвердженим ним щорічним планом. Така експертиза здійснюється щодо законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України в таких сферах: 1) прав та свобод людини і громадянина; 2) повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 3) надання адміністративних послуг; 4) розподілу та витрачання коштів державного бюджету та місцевих бюджетів; 5) конкурсних (тендерних) процедур. Антикорупційна експертиза нормативно-правових актів державних органів, нормативно-правові акти яких підлягають державній реєстрації, здійснюється під час такої реєстрації¹. На нормативному рівні визначено також і порядок проведення такої експертизи².

Кримінологічний аналіз викладених положень Закону України «Про запобігання корупції», їх оцінювання на предмет відповідності спектру завдань кримінології та експертно-кримінологічного дослідження дозволяють дійти висновку про те, що антикорупційна експертиза, хоча і є важливим інструментом виявлення корупціогенних ризиків у проєктах нормативно-правових актів, проте має обмежений потенціал. Корупційну злочинність у реальному соціально-діяльностному вимірі не можна ізолювати або вивчати як автономну систему кримінальних практик. Вона є відкритою системою, що відчуває на собі ефекти дифузії, функціонально інтегрується з іншими інституціоналізованими, позакорупційними, міжгалузевими практиками, зокрема в секторі безпеки та оборони. Тому антикорупційну експертизу варто розглядати як різновид кримінологічної. Водночас остання є ширшою за предметом, функціями, завданнями, прикладною значущістю. Отже, нормативно-правові акти і їхні проєкти, що регулюють суспільні відносини як безпосередньо у сфері діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони України, так і дотичних до неї суб'єктів (наприклад, медико-соціальних експертних комісій, які вмонтовані в механізм реалізації мобілізаційних заходів та впливають на кадровий потенціал Збройних Сил України), мають піддаватися і антикорупційній, і кримінологічній експертизі.

Основними завданнями кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів як засобу протидії корупційній

---

¹ Там само.

² Деякі питання проведення антикорупційної експертизи : наказ М-ва юстиції України від 18.03.2015 № 383/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0303-15> (дата звернення: 17.11.2024).

злочинності у секторі безпеки та оборони України, на нашу думку, є виявлення:

- дефектів у правовому регулюванні контрольних механізмів за реалізацією повноважень суб'єктів сектору безпеки та оборони;

- нормативних передумов для вчинення корупційних кримінальних правопорушень з використанням дискреційних повноважень;

- недоліків (невдало визначених понять, протиріч, дублювання повноважень, дискреційних положень) у регулюванні здійснення контролю-наглядових процедур, надходження, постановки на облік, обігу, списання майна у сфері діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони України;

- невідповідності між реальними потребами суб'єктів правовідносин та наявними законними механізмами їх задоволення, реалізації, що детермінує запит існування компенсаторних корупційних практик. Це, зокрема, стосується питань комплектування підрозділів Збройних Сил України, переміщення по службі, матеріально-речового забезпечення тощо;

- правових корупційних чинників у механізмах здійснення оборонних закупівель та їх нейтралізація. Зокрема, особливу увагу слід приділити закупівлям, що здійснюються поза тендерним процедурами. Важливо унормувати й створити ефективну систему антикорупційного контролю, яка охоплюватиме всі етапи: розміщення, виконання та прийом результатів виконання оборонного замовлення, проведення ремонтних, відновлювальних робіт військової техніки, систем озброєння тощо.

Окреслені завдання не є вичерпними, а їхній опис має на меті виконання лише первинної та орієнтовної функції. Подальша її реалізація передбачає: а) розроблення сучасної матриці нормативно-правових криміногенно-корупційних ризиків у секторі безпеки та оборони України; б) деталізацію цілей, завдань, напрямів, об'єктів експертно-кримінологічного дослідження; в) формалізацію інституту кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів, для чого необхідним є розроблення та ухвалення відповідного спеціального закону, положення, методики проведення, визначення кола суб'єктів, їхніх повноважень, відповідальності. Здійснення цих кроків – справа подальших наукових досліджень.

Висновки

Підсумовуючи, зауважимо, що кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їхніх проєктів може стати ефективним засобом у протидії корупційній злочинності в секторі безпеки та оборони України. Її запровадження – це вимога часу та один із компонентів Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки.

У вузькому значенні під кримінологічною експертизою нормативно-правових актів і їхніх проєктів запропоновано розуміти спеціальне, здійснюване на основі розробленої методики наукове експертне дослідження в галузі права, що має на меті виявлення правових факторів злочинності або правових криміногенних ризиків у зв'язку з ухваленням чи дією нормативно-правових актів. У широкому ж значенні досліджуваний вид кримінологічних експертиз можливо розуміти як форму наукового, кримінологічного супроводу правотворчості та дії права, реалізація якої забезпечує зниження криміногенності правового регулювання та/або підвищення його кримінально-превентивного потенціалу, кримінологічної ефективності.

Кримінологічна та антикорупційна експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів співвідносяться як рід і клас експертиз у галузі права. Антикорупційна експертиза є різновидом кримінологічної та має доповнювати її у практиці протидії корупційній злочинності, зокрема в секторі безпеки та оборони. Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення науково-методичних, організаційно-правових засад провадження кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їхніх проєктів, що регулюють відносини у сфері безпеки та оборони України. Крім того, ця експертиза має стати одним із важливих елементів інституціональних реформ у механізмі перехідного правосуддя.

Список бібліографічних посилань: 1. Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проєктів: науково-методичне забезпечення : монографія. Сімферополь : КРП «Видавництво Кримнавчпеддержвидав», 2010. 266 с. 2. Миронюк Д. М. Кримінологічний моніторинг ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 227 с. 3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с. 4. Закалюк А. П. Методологічні проблеми підвищення якості законотворення в Україні засобами науково-кримінологічної експертизи. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 7. С. 68–77. 5. Закалюк А. П. Про запровадження в Україні кримінологічної експертизи. *Право України*. 1999. № 7. С. 100–104. 6. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с. 7. Джужа О. М., Кирилюк А. В. Кримінологічна експертиза як засіб удосконалення законотворчого процесу. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією*. 2003. № 8. С. 125–137. 8. Джужа О. М., Кирилюк А. В. Кримінологічна експертиза як один з напрямків кримінологічної практики. *Право України*. 2003. № 10. С. 68–74. 9. Гуцаленко А. В., Коцупатий М. М. Державний фінансовий контроль. Київ : Центр учб. літ., 2009. 424 с. 10. Кузнецов А. А. Управлінський контроль: сутність, місце та призначення. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2015. № 2 (19). С. 97–106. 11. Орлов Ю. В.

Антикорупційна експертиза проєктів нормативно-правових актів як різновид кримінологічної практики: характеристика та шляхи удосконалення. *Форум права*. 2012. № 1. С. 697–703. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_109.pdf (дата звернення: 17.11.2024). **12.** Олійник А. Ю., Оніщик Ю. В. Поняття та види антикорупційної експертизи нормативно-правових актів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 148–151. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/32>. **13.** Луговий І. О., Ярошенко Ю. В. Поняття та види антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та їх проєктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 236–241. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.1.41>. **14.** Діордіца І. В., Дасюк В. В. Антикорупційна експертиза в публічному адмініструванні та перспективи її впровадження органами місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 364–368. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/82>.

Надійшла до редколегії 20.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Polyakov I. S. Criminological examination of law acts and their drafts in the system of measures to combat corruption crime in the security and defense sector of Ukraine

The article is devoted to the study of the essence, purpose of criminological examination of regulatory legal acts and their drafts as a tool for combating corruption crime in the security and defense sector of Ukraine. A narrow and broad understanding of the specified examination is proposed. It is established that criminological examination as such is broader in subject matter, functions, objectives, and applied significance than anti-corruption. The latter is one of the types of criminological. The position is substantiated, according to which regulatory legal acts and their drafts, which regulate social relations both directly in the sphere of activity of entities of the security and defense sector of Ukraine, and of entities related to it (for example, medical and social expert commissions, which are built into the mechanism for implementing mobilization measures and affect the personnel potential of the Armed Forces of Ukraine) should be subjected to both anti-corruption and criminological examination.

The main tasks of criminological examination of regulatory legal acts and their drafts as a means of combating corruption crime in the security and defense sector of Ukraine are identified, which include: identifying defects in the legal regulation of control mechanisms for the implementation of the powers of security and defense sector entities; identifying regulatory prerequisites for committing corruption criminal offenses using discretionary powers; identifying shortcomings (poorly defined concepts, contradictions, duplication of powers, discretionary provisions) in regulating the implementation of control and supervisory procedures, receipt, registration, circulation, write-off of property in the field of activity of security and defense sector entities of Ukraine; identifying discrepancies between the real needs of legal entities and the existing legal mechanisms for their satisfaction and implementation, which determines the request for the existence of compensatory corruption practices; identification

and neutralization of legal corruption factors in the mechanisms of defense procurement, in particular through non-tender procedures, as well as at the stages of placement, execution and acceptance of the results of the defense order for repair and restoration work on military equipment and weapons systems.

Keywords: corruption, crime, legal factors of crime, combating crime, criminological examination, regulatory legal act, project.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.982:3(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.11>

Рустам Ельчин огли Велієв,

Науково-дослідний інститут публічного права (м. Київ), аспірант;

 <https://orcid.org/0000-0002-6095-5277>,
e-mail: vel.rustam@ukr.net

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ
НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ, УЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ
ГРУПАМИ ТА ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ**

У статті визначено, які склади кримінальних правопорушень належать до категорії, пов'язаних із незаконним обігом зброї та є найбільш поширеними в облікованій питомій вазі кримінальних правопорушень, учинюваних організованими групами та злочинними організаціями. До елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу зброї, до яких причетні організовані групи та злочинні організації, що мають вагомe криміналістичне значення, віднесено: спосіб учинення, предмет злочину, обстановку вчинення, сліди, характеристику лідера та інших учасників злочинного уgrupовання. Описано та проаналізовано окреслені елементи.

Ключові слова: злочин, криміналістична методика, криміналістична характеристика, незаконний обіг, вогнепальна зброя, організована група, злочинна організація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Протидія злочинам у сфері незаконного обігу зброї – надважливе завдання, вирішення якого покладено на весь сектор безпеки та оборони. Кожен орган і підрозділ сектору безпеки та оборони у своїй професійній діяльності приділяє важливу увагу цьому завданню, що зумовлено суттєвим збільшенням питомої ваги цих кримінальних правопорушень від початку повномасштабного вторгнення країни-агресора на територію України.

Неабияку роль у протидії злочинам досліджуваної нами групи, а також кримінальним правопорушенням, типовим знаряддям учинення яких є вогнепальна зброя, відіграють органи Національної поліції України, слідчим підрозділам яких підслідна переважна кількість таких злочинів. Упродовж 2023 р. було вилучено понад 5 тис. одиниць

вогнепальної зброї та 1,8 млн боєприпасів і набоїв¹. Така ситуація актуалізує потребу вдосконалення науково обґрунтованих рекомендацій розслідування злочинів у сфері незаконного обігу зброї. Нашу увагу привертають найбільш кваліфіковані діяння цієї групи, які, зокрема, вчинено організованими групами, злочинними організаціями з корисливою метою. Рекомендації щодо розслідування цих злочинів необхідно розроблювати виключно на підставі системного та комплексного вивчення матеріалів правозастосовної практики, результати узагальнення якої стають інформаційним підґрунтям і набувають в окремих криміналістичних методиках вигляду криміналістичної характеристики. Погоджуємося з О. В. Одерієм, що криміналістична характеристика є суто науковим поняттям, проте ґрунтується на дослідженні конкретних злочинів, а тому сприяє їх успішному розслідуванню [1, с. 95]. Саме тому нині вона є невід’ємним початковим елементом окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

Вивченням і розробленням криміналістичної характеристики займалися, зокрема, А. Ф. Волобуєв, І. В. Гора, В. О. Гусєва, В. А. Журавель, І. І. Когутич, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, Р. А. Степанюк, В. В. Тіщенко, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, Ю. М. Черноус, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько та ін. Напрацювання згаданих учених стали підґрунтям для сучасних наукових розвідок.

Останнім часом змістовні складові криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов’язаних із незаконним обігом зброї, вивчають Д. В. Андрєєв [2], В. В. Ковальов [3], С. В. Козаченко [4], С. П. Мельниченко [5], О. С. Тарасенко [6] та ін. Проте увага до криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, поки що є недостатньою. Це, на нашу думку, засвідчує необхідність визначити її як самостійний предмет дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення сутності та змістовних складових криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями.

---

¹ Богданюк О. Незаконний обіг зброї: Нацполіція повідомила, скільки зброї та боєприпасів вилучили 2023 року // Суспільне новини : сайт. 15.01.2024. URL: <https://suspilne.media/661630-nezakonnij-obig-zbroi-nacpolicia-povidomila-silkki-zbroi-ta-boeprispasiv-vilucili-2023-roku/> (дата звернення: 10.11.2024).

Визначену мету конкретизовано в таких *завданнях*: 1) з'ясувати, які злочини слід відносити до категорії тих, що пов'язані з незаконним обігом зброї; 2) провести аналіз матеріалів правозастосовної практики та теоретичних напрацювань задля вироблення уніфікованого підходу до змістовних складових криміналістичної характеристики злочинів досліджуваного виду; 3) розкрити зміст виокремлених складових.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу теоретичних підходів українських учених, з урахуванням статистичних відомостей офісу Генерального прокурора України визначено, що найбільш поширеними у групі злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, є злочини, передбачені статтями 201, 262, 263, 263-1, 264, 410, 411 Кримінального кодексу України (далі – КК України). З'ясовано, що до цієї категорії також належать ті, що передбачені статтями 269, 440 КК України, проте з огляду на поодинокий характер їх учинення спростовано необхідність їх поглибленого дослідження в межах виокремленої групи.

Визначено, що елементами криміналістичної характеристики досліджуваної групи злочинів є: спосіб учинення, предмет злочину, обстановка вчинення, зокрема обстановка місця події, сліди, характеристика лідера та інших учасників злочинного угруповання.

Виклад основного матеріалу

Наукові підходи до визначення сутності злочинів у сфері незаконного обігу зброї дещо відрізняються. У широкому розумінні незаконним обігом зброї, зокрема вогнепальної, є процес, під час якого відбувається виробництво зброї, її подальший рух від виробника (державного або кримінального) до споживача (легального або нелегального), користування зброєю, підтримання її у справному стані, перехід від одного власника до іншого, її знищення [7, с. 251].

У контексті визначення конкретних складів кримінальних правопорушень, що можуть бути віднесені до групи правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї, слід зауважити, що тут існує певний плюралізм думок. Наприклад, В. М. Кучер пропонує до таких відносити факти розкрадання вогнепальної зброї, що вчиняються шляхом крадіжки, розбою, грабежу, привласнення, розтрата, шахрайства [8, с. 309–310].

Також серед форм незаконного обігу зброї вітчизняні вчені виокремлюють протиправне носіння, зберігання, придбання, виготовлення, протиправну передачу, протиправний збут [9].

Д. В. Андреев зауважує, що злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї, характеризуються суттєвими загальними рисами, зокрема:

належать до протиправних діянь, об'єднані спільними кримінально-правовими ознаками, зокрема підвищеною суспільною небезпекою, предметом їх злочинного посягання є зброя будь-якого виду. Окреслений підхід покладено в основу розробленої науковцем класифікації кримінальних правопорушень цієї групи, яка базується на кримінально-правових та криміналістичних ознаках. Так, вченим виокремлено групу умисних злочинів, які вчинено:

1) шляхом незаконного заволодіння (збуту): а) привласнення, викрадення (частини 1, 2 ст. 262, ст. 410 КК України); б) розбій (ч. 3 ст. 262, ч. 4 ст. 410 КК України); в) вимагання (частини 1, 3 ст. 262, ст. 410 КК України); г) зловживання службовим становищем та його використання (ч. 2 ст. 201, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 410 КК України); д) шахрайство (ч. 1 ст. 262, ст. 410 КК України); е) придбання, передача, збут (статті 263, 440 КК України);

2) способами незаконного виготовлення, зміни: а) виготовлення, переробка, ремонт, розроблення, виробництво (ч. 2 ст. 263, ст. 263-1, ст. 265-1, ст. 440 КК України); б) фальсифікація, видалення чи зміна маркування (ст. 263-1 КК України); в) умисне знищення або пошкодження (ст. 411 КК України);

3) способами незаконного зберігання (ч. 1 ст. 263, ст. 440 КК України);

4) формами незаконного переміщення: носіння, транспортування, перевезення, пересилання, передача, переміщення (статті 201, 263, 269, 333, 440 КК України).

До злочинів з необережною формою вини, на думку Д. В. Андреева, належать:

- недбале зберігання (ст. 264 КК України);
- порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення (ст. 267 КК України);
- необережне знищення або пошкодження (ст. 412 КК України);
- втрата або псування (ст. 413 КК України);
- порушення правил поведіння (ст. 414 КК України) [2, с. 43–44].

Колектив авторів Міжнародної академії управління персоналом у підручнику «Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів» визначив такі злочини у сфері незаконного обігу вогнепальної зброї або боєприпасів: «1) незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146 КК України); 2) бандитизм (ст. 257 КК України); 3) терористичний акт (ст. 258 КК України); 4) сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4 КК України); 5) створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ч. 3 ст. 260 КК України); 6) масові заворушення (ст. 294 КК України); 7) хуліганство (ч. 4 ст. 296 КК України); 8) перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного

органу (ст. 365 КК України); 9) опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ч. 2 ст. 404 КК України); 10) погроза або насильство щодо начальника (ч. 4 ст. 405 КК України); 11) порушення статутних правил взаємовідносин між військово-службовцями за відсутності відносин підлеглості (ч. 3 ст. 406 КК України); 12) перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426-1 КК України); 13) найманство (ст. 447 КК України); 14) контрабанда (ст. 201 КК України); 15) створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ч. 2 ст. 260 КК України); 16) викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України); 17) втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 КК України); 18) дезертирство (ч. 2 ст. 408 КК України); 19) викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК України); 20) умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК України); 21) необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК України); 22) втрата військового майна (ст. 413 КК України); 23) порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК України) тощо» [10, с. 69–71]. З огляду на викладене існують підстави узагальнити, що авторами визначено всі кримінальні правопорушення, знярядям учинення або предметом яких є вогнепальна зброя та боеприпаси. Очевидно, що такий підхід є доволі широким і не відповідає цілям нашого дослідження.

На підставі узагальнення вищевикладеного зауважимо, що нам імпонує підхід Д. В. Андрєєва і ми вважаємо його абсолютно вдалим у контексті використання під час вивчення злочинів досліджуваної нами групи. Водночас зауважимо, що вони, безумовно, відрізнятимуться власне притаманною їм специфікою з огляду на той факт, що до сфери нашого наукового інтересу увійшли лише ті, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями. Отже, на основі матеріалів статистичної звітності правоохоронних органів, ураховуючи проведене анкетування представників органів Національної поліції України, зауважимо, що найбільш поширеними у групі злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, є кримінальні правопорушення, передбачені статтями 201, 262, 263, 263-1, 264, 410, 411 КК

України. Також сюди ж належать ті, що передбачені статтями 269, 440 КК України, проте вони не є поширеними в облікованій кількості злочинів і кримінальних проступків. Зауважимо, що всі вони з огляду на приписи ст. 12 КК України належать до категорії злочинів, адже передбачають покарання, пов'язане з позбавленням волі.

Визначившись із переліком типових злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, можемо перейти до з'ясування складових їхньої криміналістичної характеристики. Значення криміналістичної характеристики полягає в можливості її використання як інформаційного базису для забезпечення розслідування кримінальних правопорушень. Водночас у контексті злочинів досліджуваної нами групи слід зважати на необхідність використання поняття «криміналістична характеристика організованої злочинної діяльності» [11, с. 21], уведене в обіг доволі давно, і поняття «криміналістична характеристика злочинів». Загалом нам імпонує позиція вчених, які вважають доцільним розгляд криміналістичної характеристики організованої злочинної діяльності і криміналістичної характеристики певних видів злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами [12, с. 54].

Як доречно зазначає В. М. Варцаба, який займався розробкою тактико-психологічних основ розслідування злочинів організованих злочинних груп, таким групам притаманні ретельна підготовка та продуктивність дій, а також низка інших ознак, саме тому можна стверджувати про можливість визначення їхньої криміналістичної характеристики [12, с. 59]. Так, щодо способів учинення злочинів, то їм притаманні: тривалість, серійність, складність, використання корумпованих зв'язків, поєднання з різними формами протидії тощо.

Учений зауважує, що обстановка, в якій злочинні угруповання вчиняють кримінальні правопорушення, представлена: 1) фінансово-кредитною сферою; 2) господарсько-виробничою сферою; 3) зовнішньоекономічною сферою; 4) торгово-комерційною сферою; 5) сферою приватизації; 6) владно-управлінською сферою. Особа злочинця в цій групі злочинів є або колективним суб'єктом злочинної діяльності (як одне ціле), або представлена лідерами та членами злочинного угруповання (уособлена їхніми типовими та індивідуальними ознаками). Слідовій картині злочинів, учинених організованими злочинними групами, притаманні чисельність і неоднорідність [12, с. 65–66].

Узагальнюючи напрацювання вчених, які розробляли суміжні проблеми, слід погодитися з Д. В. Андреевим. Дослідник визначив, що криміналістична характеристика незаконного обігу зброї є системним описом криміналістично значущих типових ознак групи злочинів, предметом яких є зброя. На думку вченого, вона включає відомості про види зброї, обстановку її незаконного обігу, в якій виявлено

джерела її початкового походження у кримінальній обіг; особу злочинців (стать, вік, соціальне та службове становище, освіту, наявність співучасників та ступінь їх організації, причетність до військової служби, мотив учинення кримінального правопорушення); способи скоєння злочинів (охоплюють дії щодо підготовки, безпосереднього вчинення та приховування результатів кримінально протиправної діяльності); сліди [2, с. 80].

О. С. Тарасенко при дослідженні криміналістичної характеристики незаконного поводження з вогнепальною зброєю, вчиненого злочинними угрупованнями, зауважив, що її структурними складовими є інформаційні дані про спосіб учинення, предмет злочину, типові сліди, лідера та інших учасників злочинних угруповань [6, с. 83]. Щодо способів учинення досліджуваних науковцем кримінальних правопорушень, то тут він вказав, що здебільшого їм властива повноструктурність, тобто окрім безпосереднього учинення також притаманні способи підготовки та приховування. Способи підготовки характеризуються такими діями, як-от: створення та забезпечення функціонування злочинного угруповання; збирання інформації про зброю; обрання способів конспірації; відшукання джерел придбання (збуту) вогнепальної зброї; підготовка вогнепальної зброї до реалізації тощо. Найчастіше предметом незаконного поводження з вогнепальною зброєю, учиненого злочинними угрупованнями, є: пістолети, автомати, снайперські гвинтівки, гранатомети тощо. Традиційно дослідником класифіковано сліди злочину на матеріальні (сліди-відображення, сліди-предмети, сліди-речовини) та ідеальні (сліди-відображення в пам'яті потерпілих, свідків, підозрюваних). Серед характеристик злочинних угруповань та їхніх членів ним виокремлено: тривалість функціонування виявлених злочинних угруповань, кількісний склад, який зазвичай представлено від чотирьох до десяти осіб, також визначено вікові характеристики, освітній рівень, піддано аналізу наявність попереднього злочинного досвіду [6, с. 83–85].

З огляду на вищевикладене зауважимо, що елементами криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, що мають вагоме криміналістичне значення, є: спосіб учинення, предмет злочину, обстановка вчинення, сліди, характеристика лідера та інших учасників злочинного угруповання.

Спосіб учинення злочинів організованими групами та злочинними організаціями у сфері незаконного обігу вогнепальної зброї є повноструктурним, тобто включає дії щодо підготовки, безпосереднього вчинення та приховування. Обстановка вчинення цих злочинів охоплює відомості про місце та час їх підготовки, а також обстановку місця вчинення та приховування. Слідова картина не завжди

характеризується низкою матеріальних слідів, проте їй притаманні переважно ідеальні сліди-відображення в пам'яті людей. Щодо характеристик персоналій складу злочинних угруповань, то це питання є доволі складним, а тому потребує подальших досліджень.

Висновки

На підставі аналізу теоретичних підходів українських учених, з урахуванням статистичних відомостей офісу Генерального прокурора України визначено, що найпоширенішими у групі злочинів у сфері незаконного обігу зброї, учинених організованими групами та злочинними організаціями, є злочини, передбачені статтями 201, 262, 263, 263-1, 264, 410, 411 КК України. З'ясовано, що до цієї категорії також належать ті, що передбачені статтями 269, 440 КК України, проте з огляду на поодинокий характер їх учинення спростовано необхідність їх поглибленого дослідження у межах досліджуваної групи.

Визначено, що елементами криміналістичної характеристики досліджуваної групи злочинів є: спосіб учинення, предмет злочину, обстановка вчинення, зокрема обстановка місця події, сліди, характеристика лідера та інших учасників злочинного угруповання. Вважаємо, що перспективи подальших досліджень мають полягати у вивченні індивідуальних характеристик членів організованих груп і злочинних угруповань, які вчиняють злочини у сфері незаконного обігу зброї.

Список бібліографічних посилань: **1.** Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Лісаплюс, 2015. 528 с. **2.** Андреев Д. В. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконного обігу зброї : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2020. 272 с. **3.** Ковальов В. В. Криміналістична характеристика типових способів учинення незаконного поведіння зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 5 (1). С. 55–59. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-10>. **4.** Козаченко С. В. Доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних із незаконним обігом вогнепальної зброї або боеприпасів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2023. 234 с. **5.** Мельниченко С. П. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконного переміщення вогнепальної зброї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2016. 223 с. **6.** Тарасенко О. С. Розслідування незаконного поведіння з вогнепальною зброєю, що вчиняється злочинними об'єднаннями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 283 с. **7.** Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2008. 464 с. **8.** Кучер В. М. Деякі кримінологічні аспекти злочинності у сфері незаконного обігу зброї. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 308–311. **9.** Кримінальна відповідальність за

незаконний обіг зброї / Ю. М. Береза, М. М. Єфімов, В. П. Кононець та ін. ; за заг. ред. С. А. Шалгунової. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 364 с. **10.** Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 512 с. **11.** Шепитько В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 2000. 63 с. **12.** Варцаба В. М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 181 с.

Надійшла до редколегії 18.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Veliiev R. E. Criminalistics characteristics of arms trafficking offences committed by organised groups and criminal organisations

The article identifies which criminal offences fall into the category of those related to illicit arms trafficking and are the most common in the recorded proportion of criminal offences committed by organised groups and criminal organisations. These include, in particular, criminal offences under Articles 201, 262, 263, 263-1, 264, 410, 411 of the Criminal Code of Ukraine. The author also emphasises the need to include here also those crimes provided for in Articles 269 and 440 of the Criminal Code of Ukraine, but given that they are not common in the recorded number of crimes and criminal offences, it is justified that it is inexpedient to study them in depth.

The elements of the forensic characterisation of crimes in the field of illegal arms trafficking committed by organised groups and criminal organisations which have significant forensic significance include: the method of committing the crime, the object of the crime, the circumstances of the crime (including the situation at the scene), traces, characteristics of the leader and other members of the criminal association.

It is established that the method of committing crimes in the field of firearms trafficking involving organised groups and criminal organisations is a full-structured one. It is also found that in most cases it includes actions of preparation, direct commission and concealment. Moreover, it is determined that the setting of these crimes includes information about the place and time of preparation for the commission of a criminal offence, as well as the setting of the place of commission and concealment. However, it is emphasised that the trace picture is not always characterised by a significant number of material traces, but it is characterised mainly by ideal traces-reflections preserved in people's memory. With regard to the characteristics of the personalities of criminal groups, the author emphasises that this issue is quite complex and therefore requires further research.

Keywords: crime, forensic methodology, forensic characteristics, illegal trafficking, firearms, organised group, criminal organisation.

УДК 343.135(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.12>

Анатолій Федотович Волобуєв,

доктор юридичних наук, професор,

Дніпровський державний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінально-правових дисциплін (професор);

<https://orcid.org/0000-0001-9419-7446>,

e-mail: vaf26@ukr.net

**УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ**

Проаналізовано концептуальний підхід, використаний законодавцем для класифікації учасників кримінального провадження. Звернено увагу, що чинна класифікація на учасників кримінального провадження та учасників судового провадження виглядає доволі нелогічною, оскільки поняття кримінального провадження включає й судове провадження як окрему його стадію. Окрім того, у зазначених класифікаційних групах відсутні суд і слідчий суддя, але присутні секретар судового засідання та судовий розпорядник. Запропоновано класифікацію учасників кримінального провадження, побудовану на основі використання двох підстав – стадій кримінального провадження та характеру функцій, що виконуються учасниками кримінального провадження. Це має сенс з кількох точок зору: 1) чіткості визначення нормативно-правового статусу учасників кримінального провадження; 2) використання системного підходу в наукових дослідженнях; 3) виконання дидактичних завдань під час викладання навчального курсу з кримінального процесу.

Ключові слова: учасники кримінального провадження, класифікація, стадія кримінального провадження, функції учасників кримінального провадження, статус учасників кримінального провадження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) учасники кримінального провадження розподілені на учасників кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3) та учасників судового провадження (п. 26 ч. 1 ст. 3), що виглядає доволі нелогічним, адже поняття кримінального провадження включає й судове провадження як окрему його стадію. Окрім того, в зазначених переліках відсутні суд і слідчий суддя, але присутні секретар судового засідання та судовий розпорядник. Звертає на себе увагу й те, що законодавець, перелічивши учасників у вказаних нормах, розподілив їх за виконуваними функціями на чотири групи: 1) учасники сторони обвинувачення (статті 36–41 КПК України); 2) учасники

сторони захисту (статті 42–54 КПК України); 3) потерпілий і його представник (статті 55–59 КПК України); 4) інші учасники кримінального провадження (статті 60–74 КПК України). Однак при цьому не було визначено учасників, які виконують функцію правосуддя.

Очевидним є той факт, що законодавець як підставу для класифікації використав функцію, яку виконують учасники у кримінальному провадженні, але зробив це доволі непослідовно. Зокрема, акцент було зроблено тільки на функції обвинувачення (виконують державні уповноважені органи) і функції захисту прав підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого (виконують адвокати – представники незалежної відокремленої від держави професійної спільноти, створеної для захисту особи, її прав і свобод). Виключно до вказаних учасників було застосовано поняття «сторони кримінального провадження». Законодавець не взяв до уваги, що у змагальному процесі беруть участь й інші учасники, які захищають свої власні права та законні інтереси, не менш важливі для них, ніж права підозрюваного (обвинуваченого). Однак вони (потерпілий, цивільний позивач, володілець тимчасово вилученого майна та ін.) не удостоєні йменуватися стороною кримінального провадження, хоча вони мають право на відшкодування матеріальних та інших втрат унаслідок учиненого кримінального правопорушення.

Велику групу учасників, які виконують допоміжну функцію на різних стадіях кримінального провадження, було віднесено до категорії «інші». Видається, що це не може вважатися вдалим рішенням у нормативно-правовому акті, оскільки характер допоміжної функції може бути різним, що зумовлює й різний статус виконавців цієї функції. Очевидним є те, що учасники кримінального провадження, віднесені до категорії «інші», виконують різні та доволі важливі функції, які було б варто чітко визначити. Вирішення цієї проблеми є актуальним як з теоретичного, так і з практичного боку. Зокрема, це впливає із зіставлення наведеної класифікації учасників кримінального провадження з наданням права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування, прокурора під час досудового розслідування (статті 303–308 КПК України).

Стан дослідження проблеми

З оновленням кримінального процесуального законодавства України в 2012 р. виникла низка проблемних питань щодо інституту учасників кримінального провадження, а також визначення функцій і статусу окремих його представників. Вони стали предметом аналізу в дослідженнях науковців, зокрема С. Є. Абламського [1], Ю. І. Азарова [2], О. Р. Балацької [3], Л. М. Гуртієвої [4], В. В. Короля і В. Д. Юрчишина [5], О. П. Кучинської та Ю. В. Циганюк [6; 7], Є. Д. Лук'янчикова і В. Є. Лук'янчикова [8], Г. В. Мудрецької [9], Т. В. Садової

[10], О. Є. Соловійової [11] та ін. Однак для проведених досліджень характерним було слідування завданям законодавцем курсом, коли за визначенням статусу окремих учасників кримінального провадження не помічалися недоліки у використаному концептуальному підході. Проблема ускладнювалася ще й у зв'язку з перманентним унесенням не завжди збалансованих змін і доповнень до законодавства. Отже, наразі інститут учасників кримінального провадження в чинному КПК України є незбалансованим і потребує суттєвого уточнення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є формулювання пропозицій щодо вдосконалення класифікації учасників кримінального провадження на основі уточнення виконуваних ними функцій і з урахуванням наданих їм прав та покладених обов'язків. *Для досягнення поставленої мети* вирішувалися такі основні наукові завдання: проаналізувати норми КПК України щодо визначення статусу та класифікації учасників кримінального провадження; проаналізувати наукові публікації, присвячені учасникам кримінального провадження, після набрання чинності КПК України 2012 р.; з використанням системного підходу визначити зв'язки між учасниками кримінального провадження з поділом їх за стадіями кримінального провадження та функціями, що вони виконують.

Наукова новизна дослідження

Враховуючи, що інститут учасників кримінального провадження з поділом їх на сторони провадження та інших учасників є новелою у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, стаття є однією з перших спроб розглянути проблему їх класифікації на основі застосування системного підходу. Сформульовані пропозиції мають новизну і можуть сприяти оптимізації вирішення цієї проблеми в законодавчому, науковому і дидактичних аспектах.

Виклад основного матеріалу

Оптимальним шляхом вирішення проблемних питань, пов'язаних з інститутом учасників кримінального провадження, є використання підходу, заснованого на формулі «від загального до окремого»: спочатку потрібно вирішити загальні проблеми, а потім переходити до окремих питань. В іншому разі під час вирішення окремих питань дослідник стикатиметься з невирішеними загальними питаннями. Відповідно до цього підходу насамперед необхідно визначитися з кількістю учасників та їхнім поділом за стадіями кримінального провадження – досудового розслідування і судового провадження (судового розгляду).

Учасники досудового розслідування

За логікою починати треба з учасників першої стадії – досудового розслідування, до яких віднести: заявника; потерпілого та його

представника; цивільного позивача та його представника; орган, на який покладено обов'язок досудового розслідування; підозрюваного, його захисника і законного представника; цивільного відповідача та його представника; представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження; третю особу, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування; свідка та його адвоката; перекладача; спеціаліста; експерта; понятого.

Оскільки учасники досудового розслідування виконують різні функції, а отже, мають різний процесуальний статус, постає проблема їх класифікації, вирішення якої є доволі актуальним не лише з теоретичного, а й з практичного боку, зокрема при викладанні навчального курсу з кримінального процесу. Підставою для класифікації учасників, на нашу думку, повинна бути функція, що ґрунтується на виконанні певних публічних завдань або відстоюванні власних прав чи законних інтересів. З урахуванням цього можна виокремити: 1) учасників, яким завдано певної шкоди кримінальним правопорушенням і які захищають свої права та законні інтереси (потерпіла сторона); 2) учасників, які виконують публічну функцію щодо встановлення винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності (сторона обвинувачення); 3) учасників, які виконують функцію захисту осіб, котрі притягаються до кримінальної відповідальності (сторона захисту); 4) учасників, які зобов'язані надавати сприяння державним органам (стороні обвинувачення) у встановленні істини у кримінальному провадженні.

1. Потерпіла сторона. До потерпілої сторони потрібно віднести учасників, яким завдано фізичної, матеріальної чи моральної шкоди кримінальним правопорушенням (фізична або юридична особа). Права та обов'язки потерпілої особи виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Відповідно до чинного законодавства до потерпілої сторони належать потерпілий і його представник (статті 55–59 КПК України) та цивільний позивач і його представник (статті 61, 63 КПК України). Статус потерпілого і цивільного позивача зазвичай збігаються у кримінальному провадженні і відмежовуються тільки поданням чи неподанням позовної заяви органу досудового розслідування (частини 2, 3 ст. 61 КПК України).

Видається, що ці учасники повинні бути визнані першою (головною) стороною, оскільки саме вони найчастіше виступають заявниками і мають особистий інтерес у встановленні істини у кримінальному провадженні. Водночас як представниками соціуму вони ініціюють і захист публічних інтересів, пов'язаних із превенцією кримінальних правопорушень. Подання особою заяви про вчинення

щодо неї кримінального правопорушення є зверненням до держави з вимогою захисту її порушених прав, їх відновлення та відшкодування заподіяної шкоди. Адже обов'язок держави полягає не лише в попередженні та припиненні в установленому законом порядку будь-яких посягань, а й у забезпеченні потерпілому від кримінального правопорушення можливості відстоювати свої права і законні інтереси [12, с. 305]. Таким чином, потерпіла сторона виступає ініціатором початку досудового розслідування, має право збирати і подавати докази, тобто бути активним учасником кримінального провадження. Для реалізації своїх прав і законних інтересів потерпіла особа має право залучити кваліфікованого юриста (адвоката) як свого представника.

2. Сторона обвинувачення. Сторона обвинувачення представлена низкою уповноважених державою службових осіб, які можуть бути об'єднані узагальнювальним поняттям «орган досудового розслідування» (прокурор, дізнавач, керівник органу дізнання, слідчий, керівник слідчого підрозділу, співробітник оперативного підрозділу, наділений повноваженнями слідчого). На учасників сторони обвинувачення покладається виконання завдань кримінального провадження в повному обсязі (ст. 2 КПК України), зокрема встановлення осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, та всіх його обставин, що мають юридичне значення. Сторона обвинувачення уповноважена на встановлення істини в кожному конкретному випадку шляхом збирання і подання до суду доказів, для чого наділена виключним правом проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 93 КПК України). Таким чином, стороні обвинувачення делеговано право виступати від імені держави і застосовувати при збиранні доказів примус для виконання покладених завдань щодо захисту кожної особи, суспільства і самої держави від кримінальних правопорушень. Виходячи із цього, можна цілком погодитися з думкою В. В. Вапнярчука, що учасники сторони обвинувачення, на відміну від інших учасників, є суб'єктами досудового розслідування [13, с. 406].

3. Сторона захисту. Учасники сторони захисту під час досудового розслідування представлені підозрюваним (ст. 42 КПК України), його законним представником (ст. 44 КПК України) та захисником (ст. 45 КПК України). Провідна роль у здійсненні захисту підозрюваного належить захиснику, яким виступає кваліфікований юрист (адвокат), що залучається до кримінального провадження за договором із захисником, ордером або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги. Для реалізації функції захисту адвокат наділений правом брати участь у проведенні допиту та в інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, мати з ним зустріч до його першого допиту без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту мати такі

зустрічі без обмеження в часі та кількості. Окрім того, сторона захисту наділена правом самостійного збирання доказів, але тільки шляхом витребування і отримання від державних органів, фізичних та юридичних осіб речей і документів (ч. 3 ст. 93 КПК України). Абзацом 2 ч. 1 ст. 243 КПК України стороні захисту надано право самостійно задувати експертів на договірних умовах для проведення експертизи (зокрема, обов'язкової). Однак сторона захисту не може розглядатися як суб'єкт досудового розслідування, попри проголошення рівності зі стороною обвинувачення у збиранні і поданні до суду доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України), оскільки на неї не покладається обов'язок встановлення істини – обставин кримінального правопорушення. Обов'язки адвоката підозрюваного (ст. 47 КПК України) полягають у наданні юридичної допомоги своєму підзахисному у відстоюванні своїх прав і законних інтересів, здійсненні адвокатського контролю за дотриманням належної правової процедури органом досудового розслідування. Із цього приводу в адвокатському середовищі існує крилатий вислів: «Мене не цікавить, чи скоїв мій клієнт інкримінований йому злочин, але я доведу, що звинувачення не відповідає букві закону». У контексті цього вислову особливо важливим визнається вміння адвоката скористатися помилками досудового слідства, підштовхнути слідчого, прокурора до помилок і використати їх для визнання доказів, зібраних стороною обвинувачення, недопустимими й очевидно недопустимими [14, с. 5].

Видається, що крім указаних учасників є підстави віднести до сторони захисту й таких учасників досудового розслідування, як цивільний відповідач та його представник, яким може виступати сам підозрюваний або фізична чи юридична особа, котра за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння (ч. 1 ст. 128 КПК України), а також представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ст. 64-1 КПК України), третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (ст. 64-2 КПК України).

4. Учасники, які зобов'язані надавати сприяння стороні обвинувачення у встановленні істини у кримінальному провадженні. Характер такого сприяння може бути різним і тому видається доцільним на цій підставі виокремити такі категорії учасників:

а) учасники, які не мають особистого інтересу у кримінальному провадженні, але мають громадянський інтерес та обов'язок сприяти державі у боротьбі з кримінальними правопорушеннями шляхом надання відомостей або засвідчення процесуальних дій:

– заявник (згідно з ч. 1 ст. 60 КПК України це фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про

кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, не є потерпілим і яка, згідно зі ст. 383 Кримінального кодексу України (далі – КК України), підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення);

– свідок (згідно з ч. 1 ст. 65 КПК України це фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, яка викликана для давання показань і яка, згідно зі ст. 384 КК України, підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдиве показання);

– понятій (особа, яка залучена бути присутньою при проведенні процесуальної дії і засвідчити своїм підписом відповідність записів у процесуальних документах виконаним діям);

б) учасники, які не мають особистого інтересу у кримінальному провадженні, але володіють певними спеціальними знаннями і навичкам та залучаються для вирішення спеціальних завдань:

– перекладач (згідно з ч. 1 ст. 68 КПК України це особа, яка володіє певною іноземною мовою або мовою глухонімих, залучається для перекладу (сурдоперекладу) пояснень, показань або документів і яка, згідно зі ст. 384 КК України, підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдивий переклад);

– експерт (згідно з ч. 1 ст. 69 КПК України це особа, яка володіє спеціальними знаннями, має право на проведення експертизи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і надати висновок з питань, що виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань, і яка, згідно зі ст. 384 КК України, підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдивий висновок);

– спеціаліст (згідно з ч. 1 ст. 71 КПК України це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, може надавати консультації, пояснення, довідки, висновки та інші документи під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок, і яка, згідно зі ст. 384 КК України, підлягає кримінальній відповідальності за завідомо неправдивий висновок).

Учасники судового провадження

Судове провадження – це передбачена кримінальним процесуальним законодавством форма здійснення правосуддя, яке є видом державної діяльності суду. Змістом цієї діяльності є розгляд і вирішення у встановленій законом процесуальній формі соціальних та правових конфліктів для відновлення порушених прав на принципах справедливості. Правосуддя здійснюється виключно судом, а в

окремих випадках, визначених законом, – за участю присяжних (судом присяжних) (статті 124, 127 Конституції України; статті 383–391 КПК України). Водночас до процедури формування обґрунтованого і справедливого судового рішення залучаються й інші суб'єкти, які виступають учасниками судового провадження. Залежно від характеру виконуваних функцій під час судового провадження є підстави для виокремлення таких категорій його учасників.

1. Учасники, які здійснюють функцію правосуддя. Як зазначалося, таким учасником є суд, який складається із суддів. Порядок утворення суду, організації його роботи та статус суддів визначається, зокрема, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон)¹. Відповідно до чинного законодавства до складу суду входять:

– судді, які призначені на штатну суддівську посаду в одному із судів і здійснюють правосуддя на професійній основі (ст. 52 Закону);

– слідчі судді – судді місцевого загального суду, на яких покладено обов'язок здійснення повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом (частини 5–8 ст. 21 Закону);

– присяжні – особи, які у випадках, визначених процесуальним законом, та за їхньою згодою вирішують справи у складі суду разом із суддею або залучаються до здійснення правосуддя (статті 63–68 Закону).

2. Учасники, які мають право на збирання і подання до суду доказів. Такими учасниками є сторони кримінального провадження, які були учасниками досудового розслідування (потерпіла сторона, сторона обвинувачення, сторона захисту). Вони беруть участь у процедурі дослідження доказів, поданих до суду, відстоюючи свої права і законні інтереси перед судом (ставлять питання, роблять заяви, подають клопотання, виступають у дебатах тощо). Таким чином, вказані учасники мають можливість впливати на прийняття судового рішення, наводячи відповідні аргументи.

3. Учасники, які залучаються за клопотаннями сторін або за ініціативою суду для сприяння в дослідженні певних доказів у суді. Ці учасники не мають особистого інтересу у кримінальному провадженні, але мають обов'язок сприяти державі в боротьбі з кримінальними правопорушеннями, їх залучення визнано необхідним для встановлення істини і ухвалення обґрунтованого та справедливого судового рішення. Це суб'єкти, які могли брати участь у досудовому

---

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 16.11.2024).

розслідуванні і створювати підґрунтя для отримання доказів (свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник персоналу органу пробації). Отже, може бути визнано необхідним перевірити та оцінити це підґрунтя у судовому засіданні за їхньої участі. Таким чином, вказані учасники виконують функцію сприяння кримінальному судочинству.

4. Учасники, які виконують організаційно-технічну роботу щодо підготовки і проведення судового засідання. До таких учасників належать секретар судового засідання (ст. 73 КПК України), судовий розпорядник (ст. 74 КПК України).

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що класифікація учасників кримінального провадження потребує уточнення. Пропонується класифікація, побудована на основі двох підстав: стадій кримінального провадження та характеру функцій, які виконують учасники кримінального провадження. На нашу думку, це має сенс з кількох точок зору: 1) чіткості визначення нормативно-правового статусу учасників кримінального провадження; 2) використання системного підходу у наукових дослідженнях; 3) виконання дидактичних завдань під час викладання навчального курсу з кримінального процесу.

Стаття не претендує на вирішення всіх проблемних питань, пов'язаних із визначенням статусу учасників кримінального провадження та їхньою класифікацією. Проблемними залишаються, зокрема, питання визначення статусу понятих та їхніх функцій у кримінальному провадженні, а головне – практична реалізація цього інституту. Дискусійним є також статус слідчого судді та його роль у досудовому розслідуванні й судовому провадженні. Безумовно, ці та деякі інші питання, пов'язані з учасниками кримінального провадження, потребують окремих досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Абламський С. До питання класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 263–267. 2. Азаров Ю. І. Класифікація учасників кримінального процесу. *Митна справа*. 2014. Спец. вип. С. 111–114. 3. Балацька О. Р. Поняття й класифікація суб'єктів захисту в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. 1, т. 3. С. 89–93. 4. Гуртієва Л. М. Учасники кримінального провадження з боку обвинувачення на стадії досудового розслідування: окремі позиції Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 541–545. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/130>. 5. Король В. В., Юрчишин В. Д. Сутність категорії «учасник кримінального провадження» в науці кримінального

процесуального права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 2 (5). С. 245–253. **6.** Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Щодо окремих питань удосконалення правового регулювання участі захисника у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 344–347. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/85>. **7.** Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Проблемні питання правового регулювання участі адвоката у кримінальному провадженні для надання професійної правничої допомоги учасникам такого провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 598–603. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.105>. **8.** Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков В. Є. Інститут понять в системі кримінальних процесуальних гарантій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63 (1). С. 125–134. **9.** Мудрецька Г. В. Реалізація учасниками кримінального провадження права на доступ до матеріалів досудового розслідування. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 2 (6). С. 29–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2023-2-6-5>. **10.** Садова Т. В. Учасники кримінального провадження, що здійснюють функцію обвинувачення в кримінальному провадженні України і Польщі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 2. С. 104–108. **11.** Соловйова О. Є. Процесуальний статус учасників кримінального провадження як засіб забезпечення прав і законних інтересів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Вип. 2 (101), ч. 2. С. 249–256. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.54>. **12.** Туманянц А. Р. Забезпечення прав потерпілого при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 304–309. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.48>. **13.** Вапнярчук В. В. Щодо особливостей окремих способів збирання доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70. С. 405–410. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.65>. **14.** Зейкан Я. П. Про недопустими докази. Харків : Фактор, 2019. 128 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Volobuyev A. F. Participants in criminal proceedings: problematic issues of classification

The article analyzes the conceptual approach that was used by the legislator to classify participants in criminal proceedings. It is noted that the current classification into participants in criminal proceedings and participants in judicial proceedings looks very illogical, since the concept of criminal proceedings also includes judicial proceedings as a separate stage. In addition, the specified classification groups do not include a court and an investigating judge, but the secretary of the court session and the court administrator are present. The

purpose of the article is to formulate proposals for improving the classification of participants in criminal proceedings on the basis of clarifying the functions they perform and taking into account the rights granted to them and the duties assigned to them. To achieve the set goal, the following main scientific tasks were solved: to analyze the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine regarding the determination of the status and classification of participants in criminal proceedings; to analyze scientific publications after the adoption of the Code of Criminal Procedure of Ukraine in 2012, devoted to participants in criminal proceedings; using a systemic approach to determine the connections between participants in criminal proceedings with their distribution by stages of criminal proceedings and functions performed.

Taking into account the fact that the institute of participants in criminal proceedings with their distribution into parties and other participants is a novelty in domestic criminal procedural legislation, it is proposed to consider the problem of their classification based on the application of a systemic approach. In particular, a classification of participants in criminal proceedings is proposed, built on the basis of the use of two bases – stages of criminal proceedings and the nature of the functions performed by participants in criminal proceedings. In the author's view, this makes sense from several points of view: 1) clarity in determining the regulatory and legal status of participants in criminal proceedings; 2) use of a systemic approach in scientific research; 3) performance of didactic tasks when teaching a training course on criminal proceedings.

Keywords: participants in criminal proceedings, classification, stage of criminal proceedings, functions of participants in criminal proceedings, status of participants in criminal proceedings.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.13>

Ярослав Олександрович Головач,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів, сектор фізико-хімічних досліджень (головний судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0009-8860-4864>,

e-mail: jaro.slav.holovach@gmail.com

ВИБУХОВІ РЕЧОВИНИ ТА ЇХНІ КОМПОЗИЦІЇ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

У статті проаналізовано вибухові речовини, що застосовуються в російсько-українській війні з 2014 року та після повномасштабного вторгнення 2022 року. Описано їхні хімічні властивості, методи виготовлення та використання. Вивчено фото- та відеоматеріали для виявлення нових маркувань і типів вибухових речовин. Проведено порівняння з іншими вибуховими речовинами, що дозволяє краще зрозуміти їхню ефективність та ризики.

Ключові слова: російсько-українська війна, вибухи на арсеналах, хімічна промисловість, вибухові речовини, нові композиції, спрощення виробництва, дефіцит сировини.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Починаючи з весни 2014 року, наша країна відчула на собі агресію з боку російської федерації, а з 24 лютого 2022 року – її повномасштабну фазу. Для детальної фіксації воєнних злочинів потрібні знання щодо типу застосованих ворогом боєприпасів та видів вибухових речовин, якими ці боєприпаси споряджаються.

Війна дала друге дихання оборонним індустріям багатьох країн світу, які з перших годин вторгнення почали допомагати Україні. І у нас, і в нашого противника за цей час з'явилася значна кількість нових засобів ураження, боєприпасів, які споряджаються як уже відомими видами вибухових речовин, так і новими, розробленими після початку війни.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання розвитку вибухових речовин та їхніх композицій вивчали Дж. Ахаван [1], С. Мейєрс та Е. С. Шанлі [2]. Автори посібника «Вибухові боєприпаси» Р. Еванс, Б. Седдон та Й. Чарапіч [3] аналізували номенклатуру боєприпасів, що використовуються під час

бойових дій на території України. Однак особливості спорядження деяких типів боеприпасів після повномасштабного вторгнення армії російської федерації не були розглянуті окремо.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розширенні знань щодо номенклатури вибухових речовин та їхніх композицій, які використовуються як спорядження боеприпасів різних категорій як нашого виробництва, так і виробництва російської федерації.

Завданням статті є аналіз літературних джерел, інтернет-джерел, а також фото- та відеоматеріалів у соціальних мережах щодо вибухових речовин, які використовуються під час збройної агресії російської федерації проти України.

Наукова новизна дослідження

Проведено аналіз фото- та відеоматеріалів використання боеприпасів під час бойових дій на території України та виявлено маркування на боеприпасах, що свідчать про спорядження їх новими або нехарактерними для цих типів боеприпасів вибуховими речовинами.

Виклад основного матеріалу

Вибухові речовини – хімічні сполуки або їхні суміші, здатні під впливом зовнішнього імпульсу (удару, тертя, нагрівання тощо) вибухнути. Характеризуються швидкістю вибухового перетворення, теплою вибуху, складом й обсягом газоподібних продуктів, їх максимальною температурою, чутливістю до механічного і теплового впливу й іншими ознаками, а також бризантністю. За складом вибухові речовини поділяють на вибухові хімічні сполуки й вибухові суміші; за призначенням – на ініціюючі (первинні) і бризантні (вторинні) [4].

Україна і російська федерація успадкували значні запаси боеприпасів радянського виробництва. На початок 2014 року ситуація із запасами боеприпасів в Україні була доволі складною. Після десятиліть недофінансування та занепаду оборонної промисловості Україна мала обмежені можливості для виробництва нових боеприпасів. Завод із виробництва пороху в Шостці збанкрутував і припинив роботу, інші підприємства також не функціонували належним чином або випускали вузьку номенклатуру боеприпасів, яка не могла задовольнити всі потреби армії¹.

Основні запаси боеприпасів становили артилерійські снаряди калібру 122 та 152 мм, які використовувалися для гаубиць та інших

---

¹ Ukraine Should've Made "Mountains of Ammunition", Ben Hodges Says, But Was It Physically Possible? // Defense Express : сайт. URL: https://en.defence-ua.com/analysis/ukraine_shouldve_made_mountains_of_ammunition_ben_hodges_says_but_was_it_physically_possible-8769.html (дата звернення: 10.10.2024).

артилерійських систем, а також мінометні міни та реактивні снаряди до систем залпового вогню. Термін зберігання більшості боєприпасів закінчився або залишковий термін придатності був незначний. Боєприпаси зберігалися на складах, багато з яких були в поганому стані через відсутність належного обслуговування¹. Існувала проблема утилізації непридатних боєприпасів, у яких закінчився термін зберігання.

На початку збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році одне з головних підприємств із виготовлення вибухових речовин та утилізації боєприпасів – Донецький казенний завод хімічних виробів – було захоплене незаконними збройними формуваннями, а 20 вересня 2014 року підприємство було серйозно пошкоджене внаслідок детонації боєприпасів на його території². Це значно зменшило можливості України для виготовлення власних вибухових речовин та боєприпасів.

Активні бойові дії в Донецькій та Луганській областях поступово вичерпували запаси боєприпасів, а серія вибухів на арсеналах спровокувала ще більший дефіцит боєприпасів та вибухових речовин для потреб Збройних Сил України.

Під час бойових дій як Україною, так і незаконними збройними формуваннями за підтримки збройних сил російської федерації застосовувалися штатні боєприпаси радянського виробництва, споряджені загальновідомими вибуховими речовинами. Так, тротилом споряджались: ручні гранати Ф-1, РГ-42 та РГД-5, 100-мм уламково-фугасні снаряди ОФ15, 125-мм танкові уламково-фугасні снаряди ОФ19, 122-мм уламково-фугасні артилерійські снаряди ОФ-462, 152-мм уламково-фугасні артилерійські снаряди ОФ-540, 120-мм мінометні міни ОФ-843, 240-мм мінометні міни О-864, авіаційні бомби ФАБ-500 М62, некеровані авіаційні ракети С-24 та С-25, протитанкові міни ТМ-62 та ПТМ-3, протипіхотні міни МОН-100, МОН-200, ОЗМ-72 та ПОМ-2С, заряди розмінування УЗ-67 комплексу УР-77. Перевагами тротилу є зручність спорядження боєприпасів методом гарячого лиття, низька чутливість до зовнішніх впливів (удар, нагрівання, тертя)³. Литий тротил не чутливий навіть до капсулів-детонаторів, тому для його ініціації необхідним є проміжний детонатор⁴.

---

¹ Там само.

² Потужність вибуху на Донецькому хімзаводі сягнула трьох кілотонн // УКРІНФОРМ : сайт. 22.09.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1710085-potugnist_vibuhu_na_donetskomu_himzavod_syagnula_troh_kilotonn_1974703.html (дата звернення: 10.10.2024).

³ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024).

⁴ Там само.

Що стосується гексогену, то на його основі було створено значну кількість композицій як у Радянському Союзі, так і в країнах заходу. На відміну від тротилу, гексоген не споряджається в боеприпаси в чистому вигляді через його фізико-хімічні властивості, а саме низьку стабільність та високу чутливість до механічних впливів [5]. Тому широкого застосування отримали суміші потужних бризантних вибухових речовин із флегматизаторами – речовинами, які зменшують чутливість, збільшують стабільність та експлуатаційні характеристики, що дозволяє розширити сферу їх застосування і підвищити експлуатаційні характеристики [6]. З 2014 року під час бойових дій у боеприпасах використовувалися композиції на основі гексогену (див. табл. 1) без урахування пластичних вибухових речовин типу ПБВ.

Таблиця 1

Основні композиції на основі гексогену

№	Назва композиції	Склад	Боеприпаси, у яких використовується
1	2	3	4
1.	A-IX-1	Гексоген – 95–93,5 %, флегматизатор – 5–6,5 % ¹	Протипіхотні міни ПОМ-3 та ПМН-3, 30-мм осколкові гранати ВОГ-17М, 40-мм осколкові гранати ВОГ-25, ручні гранати РГО/РГН, кумулятивні 100-мм снаряди ЗБКЗ, кумулятивні 122-мм артилерійські снаряди БК-13, кумулятивні 125-мм танкові снаряди БК-12, осколкові реактивні гранати ОГ-7В, кумулятивні реактивні гранати ПГ-7М/В, ПГ-9В та ПГ-15, некеровані авіаційні ракети С-5 КО ²

¹ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024); Пластид-4 чи ПБВ-4 // Sappers : сайт. URL: <https://sappers.com.ua/dovidnyk/vybuchovi-rechovyny/bryzantni-normalnoyi-potuzhnosti/pvv-4> (дата звернення: 10.10.2024).

² Посібник з базової ідентифікації боеприпасів в Україні // BULLETPICKER : сайт. URL: <https://ukr.bulletpicker.com/pdf/Посібник%20з%20базової%20ідентифікації%20боеприпасів%20в%20Україні%20В.%206%202016.06.2024.pdf> (дата звернення: 10.10.2024).

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
2.	A-IX-2 (гексал)	A-IX-1 – 80 + 2 %, алюмінієва пудра марок ПП-1 і ПП-2 – 20 + 2 % ¹	Уламково-фугасні суббосприпаси 9Н24, 120-мм мінометні міни ОФ34 та ОФ49, уламково-фугасні запалювальні 23-мм снаряди, уламково-фугасні танкові снаряди ОФ26, уламково-фугасні артилерійські снаряди ОФ22, ОФ25, ОФ29, ОФ45, ОФ43, ОФ39 «Краснополь» та ОФ64, 122-мм реактивні снаряди 9М22У ²
3.	A-IX-10 (гекфол-5)	Гексоген – 95–93,5 %, флегматизатор – 5–6,5 % ³	Уламково-фугасні суббосприпаси 9Н210, некеровані авіаційні ракети С-8 КО, протитанкова керована ракета 9М114 ⁴

Більш потужною індивідуальною бризантною вибуховою речовиною є октоген. Заміна гексогену на октоген в аналогічних зарядах збільшувала ефективність вибуху на 10–15 %. Проте такого широкого поширення, як тротил та гексоген, октоген не отримав через економічні аспекти виробництва. Попри те, що для синтезу октогену використовувалися ідентичні для синтезу гексогену реагенти, кінцеву вартість продукту підвищував процес розділення гексогену та октогену в реакційному середовищі. Сьогодні промисловість використовує більш оптимальні схеми синтезу октогену, зменшуючи його кінцеву вартість, проте він все одно залишається дорогою індивідуальною бризантною

¹ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024).

² Посібник з базової ідентифікації боеприпасів в Україні // BULLETPICKER : сайт. URL: <https://ukr.bulletpicker.com/pdf/Посібник%20з%20базової%20ідентифікації%20боеприпасів%20в%20Україні%20В.%206.0%2016.06.2024.pdf> (дата звернення: 10.10.2024)

³ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024).

⁴ Посібник з базової ідентифікації боеприпасів в Україні // BULLETPICKER : сайт. URL: <https://ukr.bulletpicker.com/pdf/Посібник%20з%20базової%20ідентифікації%20боеприпасів%20в%20Україні%20В.%206.0%2016.06.2024.pdf> (дата звернення: 10.10.2024).

вибуховою речовиною¹. Як і у випадку з гексогеном, октоген потребує стабілізації за допомогою флегматизаторів. Основними композиціями на основі октогену є окфол та окфал, які завдяки більшій потужності та стабільності, ніж у гексогену, отримали застосування в кумулятивних боєприпасах та ракетах (див. табл. 2).

Таблиця 2

Основні композиції на основі октогену

№	Назва композиції	Склад	Боєприпаси, у яких використовується
1.	Окфол	Октоген – 96–97 %, флегматизатор, у якому 99 % оксигену та 1 % жиророзчинного червоного фарбника С ²	Кумулятивні 100-мм снаряди ЗБК16М, 125-мм танкові снаряди БК-14, реактивні гранати ПГ-7ВР/ВА, ПГ-18, ПГ-22, ПГ-26 та ПГ-27, протитанкові керовані ракети 9М111, 9М113, 9М112, 9М119, 9М114, 9М116 та 9М133 ³
2.	Окфал	Окфол, алюмінієва пудра марок ПП-1, ПП-2 та ПП-3 в різних пропорціях ⁴	Зенітні керовані ракети 9М39, 9М342 [3]

Змішуючи декілька індивідуальних вибухових речовин з різними фізичними властивостями, можна досягти певних позитивних

¹ Пластид-4 чи ПВВ-4 // Sappers : сайт. URL: <https://sappers.com.ua/dovidnyk/vybuchovi-rechovyny/bryzantni-normalnoyi-potuzhnosti/pvv-4> (дата звернення: 10.10.2024).

² Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024); Пластид-4 чи ПВВ-4 // Sappers : сайт. URL: <https://sappers.com.ua/dovidnyk/vybuchovi-rechovyny/bryzantni-normalnoyi-potuzhnosti/pvv-4> (дата звернення: 10.10.2024).

³ Посібник з базової ідентифікації боєприпасів в Україні // BULLETPICKER : сайт. URL: <https://ukr.bulletpicker.com/pdf/Посібник%20з%20базової%20ідентифікації%20боєприпасів%20в%20Україні%20В.%206.%202016.06.2024.pdf> (дата звернення: 10.10.2024).

⁴ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024); Пластид-4 чи ПВВ-4 // Sappers : сайт. URL: <https://sappers.com.ua/dovidnyk/vybuchovi-rechovyny/bryzantni-normalnoyi-potuzhnosti/pvv-4> (дата звернення: 10.10.2024).

механічних характеристик заряду без втрати вихідних характеристик кожної вибухової речовини окремо. Для створення сумішевих бризантних вибухових речовин найбільш зручним є тротил завдяки його низькій чутливості до механічних впливів, високій механічній стійкості готових відливок, температурі плавлення (80 °C), що дозволяє зручно та безпечно створювати суміші на його основі методом заливки. Використання потужних і водночас чутливих вибухових речовин, таких як гексоген та октоген, у суміші з розплавом тротилу дозволяє суттєво підвищити потужність суміші, у порівнянні з чистим тротилом, і зберегти задовільну чутливість до механічних впливів [6]. Суміші різних індивідуальних бризантних вибухових речовин з тротилом застосовують в усьому світі. Не стали винятком ані Радянський Союз, ані російська федерація. Основні композиції на основі тротилу та інших індивідуальних бризантних речовин наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Основні композиції на основі тротилу та інших індивідуальних бризантних речовин

№	Назва композиції	Склад	Боєприпаси, у яких використовується
1	2	3	4
1.	ТГ-20/40/45	Тротил – 20 %, гексоген – 80 % ¹	Оперативно-тактичні ракети 9М79/9М79-1 [3]
2.	ТГ-40	Тротил – 40 %, гексоген – 60 % ²	Протипіхотні міни ПМН-2, ПМН-4, протитанкові міни ПТМ-3, ТМ-72 ³
3.	ТГ-45	Тротил – 45 %, гексоген – 55 % ⁴	Ручні протитанкові гранати РКГ-3Е [3]

¹ Пластид-4 чи ПБВ-4 // Sappers : сайт. URL: <https://sappers.com.ua/dovidnyk/vybuchovi-rechovyny/bryzantni-normalnoyi-potuzhnosti/pvv-4> (дата звернення: 10.10.2024).

² Там само.

³ Справочник сапёра. Книга ворога ворожою мовою. Київ : Сварог, 2023. 102 с.

⁴ Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024).

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
4.	ТГАФ-5М	Тротил – 18 + 5 %, гексоген – 60 + 3 %, алюмінієвий порошок марки ПА-4 – 17 + 3 %, церезин – 5 % ¹	220-мм реактивні снаряди 9М27Ф, 240-мм активно-реактивна уламково-фугасна міна 3Ф2, авіаційні бомби ФАБ-500 М62 ²
5.	ТГАФ-13М	Тротил, гексоген, алюмінієвий порошок, флегматизатор. Точні пропорції невідомі ³	300-мм реактивні снаряди 9М55Ф ⁴

З початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України в лютому 2022 року бойові дії набули інтенсивності, яку можна порівняти з бойовими діями Другої світової війни. Армія російської федерації застосувала по території України зразки озброєння, які раніше не використовувались під час бойових дій, зокрема: крилаті ракети Х-555, Х-101, 3М14 «Калібр», П-800 «Онікс», 9М727/728/729 «Іскандер-К», Х-22/32, Х-35, тактичні авіаційні ракети Х-25/29/31/35/58/59, балістичні ракети 9М723 «Іскандер-М», зенітні ракети комплексів С-300/С-400 як балістичні ракети⁵. Також агресор не хештував застосовувати некеровані (вільного падіння) авіабомби різних типів, переважно це були бомби вагою 250 та 500 кг (рисунки 1, 2). Сьогодні агресор продовжує терор українських міст цими смертоносними боеприпасами.

¹ Там само.

² Посібник з базової ідентифікації боеприпасів в Україні // BULLETPICKER : сайт. URL: <https://ukr.bulletpicker.com/pdf/Посібник%20з%20базової%20ідентифікації%20боеприпасів%20в%20Україні%20В.%206.0%2016.06.2024.pdf> (дата звернення: 10.10.2024); Справочник сапєра. Книга ворога ворожою мовою. Київ : Сварог, 2023. 102 с.

³ Справочник сапєра. Книга ворога ворожою мовою. Київ : Сварог, 2023. 102 с.

⁴ Там само.

⁵ Сирський оприлюднив скільки загалом ворог використав ракет та дронів, скільки перехопили й скільки об'єктів уражено // Defense Express : сайт. 20.08.2024. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/sirskij_oprijudniv_skilki_zagalom_vorog_vikoristav_raket_ta_droniv_skilki_perehopili_j_skilki_objektiv_urazhenno-16370.html (дата звернення: 10.10.2024); Іскандер-М vs Іскандер-К // Truth Hounds : сайт. 15.12.2023. URL: <https://truthhounds.org/cases/iskander-m-vs-iskander-k/> (дата звернення: 10.10.2024).

Рис. 1. Авіабомба ОФAB-250-270, що не вибухнула у м. Торецьк, з маркуванням ОФAB-250-270 Т

Рис. 2. Авіабомба FAB-500 M62, що не вибухнула у Донецькій області, з маркуванням FAB-500 M62 ТГАФ-5М

Судячи з маркування на корпусах бомб, ОФAB-250-270 була споряджена тротилом, а FAB-500 M62 – сумішшю ТГАФ-5М. Активні бойові дії поступово вичерпували запаси боеприпасів як України, так і російської федерації, навіть попри колосальну перевагу російських запасів над українськими. Тому вже згодом на полі бою з російської сторони почали з'являтися нові боеприпаси, а також старі, але споряджені новими композиціями вибухових речовин. Так, наприкінці червня 2024 року російські бомбардувальники завдали бомбового удару по м. Харкову, застосувавши доволі рідкісні авіабомби FAB-500Т (рисунки 3, 4) з універсальними модулями планерування та корекції¹. Цікавою особливістю цих бомб є те, що на відміну від штатного спорядження сумішшю ТОКАФ (тротил – $18 \pm 2\%$, октоген – $60 \pm 3\%$, алюмінієвий порошок марки АСД-1 – $17 \pm 3\%$, церезин – $5 \pm 1\%$ ²), вони були споряджені сумішшю ТА-23, що, вірогідно, свідчить про те, що суміш має такий склад: тротил – 77 %, алюмінієвий порошок – 23 %, за аналогією з уже відомими сумішами ТА-16, ТА-20, ТА-77 та ТА-80. Цей тип сумішей не є новим та був запропонований американцями ще в 1897 році. Експериментально було доведено, що додавання порошку алюмінію до тротилу збільшувало теплоту вибуху та відповідно

¹ РФ ударила по Харківщині рідкісними FAB-500Т, які створювали взагалі під МиГ-25РБ // Defense Express : сайт. 30.06.2024. URL: https://defence-ua.com/news/rf_udarila_po_harkivschini_ridkisnimi_fab_500t_jaki_stvorjuvali_vzagalі_pid_mig_25rb-15839.html (дата звернення: 10.10.2024).

² Методика ВТЕ. Додаток В // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/arm/arm_bmb_exp/idb/dod_v.html (дата звернення: 10.10.2024).

фугасну дію вибухової речовини, а з економічної точки зору додавання алюмінію до індивідуальних бризантних вибухових речовин зменшувало вартість виробництва [6]. Суміші тротилу з алюмінієм отримали загальну назву алюмотоли. Цей тип суміші в США отримав назву тритонал.

Рис. 3. Авіабомба ФАБ-500Т зі штатним спорядженням сумішшю ТОКАФ, маркування ФАБ-500Т ТОКАФ

Рис. 4. Авіабомба ФАБ-500Т, що не вибухнула у м. Харкові, з маркуванням ФАБ-500Т ТА-23

Зміна наповнювача цих авіабомб, ймовірно, пов'язана з кількома причинами. Перша – це проблеми з виготовленням складних сумішевих вибухових речовин у кількостях, які могли б задовольнити потреби. Друга – це економічний аспект. Заміна дорогої суміші ТОКАФ більш дешевою сумішшю тротилу з алюмінієвим порошком у цьому разі стала очікуваною. Розвинені нафтодобувна та нафтопереробна галузі в російській федерації роблять виробництво тротилу дешевим, а додавання алюмінію до тротилу в певних пропорціях не зменшує, а навпаки збільшує вибухові характеристики суміші, що допомагає економити тротил, але водночас зберігати потрібні характеристики вибухової суміші [6].

Російські боеприпаси, споряджені сумішшю ТА, все частіше з'являються в об'єктивах камер. Наприклад, було помічено нові 122-мм уламково-фугасні снаряди ОФ56ИМ з маркуванням ТА-20, а також 152-мм уламково-фугасні снаряди ОФ29, ОФ59, ОФ64, що не є характерним для цих типів боеприпасів (рисунки 5–8).

Рис. 5. Російський 122-мм уламково-фугасний снаряд ОФ56ИИМ з маркуванням ТА-20 ОФ56ИИМ

Рис. 6. Російські 152-мм уламково-фугасні снаряди ОФ29 з маркуванням ТА-20 ОФ29

Рис. 7. Російські 152-мм уламково-фугасні снаряди ОФ59 з маркуванням ТА-20 ОФ59

Рис. 8. Російські 152-мм уламково-фугасні снаряди ОФ64 з маркуванням ТА-20 ОФ64

Водночас ситуація з боєприпасами у Збройних Силах України дещо відрізняється від ситуації в армії російської федерації. Україна вже з початку повномасштабного вторгнення почала отримувати від партнерів широку номенклатуру боєприпасів до піхотного озброєння, бронетехніки, артилерійських систем, авіації як радянського зразка, так і зразка НАТО. На відміну від СРСР та російської

федерації, країни НАТО мають значно ширший перелік вибухових речовин, що використовуються для спорядження боєприпасів.

Також паралельно з використанням боєприпасів від партнерів український оборонно-промисловий комплекс почав налагоджувати випуск власних боєприпасів до наявних систем. У соціальних мережах починають з'являтися фото боєприпасів українського виробництва. Увагу привертає доволі різноманітне спорядження вибуховими речовинами. Наприклад, було помічено 125-мм уламково-фугасні снаряди ОФ26Т (рис. 9), споряджені тротилом, на відміну від радянського аналога ОФ26, які споряджалися композицією А-ІХ-2. Це, як і у випадку з російськими боєприпасами, можна пояснити здешевленням та спрощенням виробництва.

Рис. 9. Українські 125-мм уламково-фугасні снаряди ОФ26Т з маркуванням ТНТ ОФ-26Т

Водночас українським оборонно-промисловим комплексом випускаються 122-мм уламково-фугасні артилерійські снаряди ОФ-462, які споряджаються композицією ТГАФ-5 замість тротилу/амотолу, які використовуються в радянських аналогах (рисунки 10, 11).

Висновки

Проаналізовано використання вибухових речовин та їхніх композицій під час російсько-української війни, починаючи з 2014 року. Затяжні бойові дії, які тривають уже понад 10 років, значно зменшили запаси боєприпасів обох сторін конфлікту, змусивши робити кроки в напрямі мобілізації оборонно-промислового комплексу та здешевлення виробництва вибухових речовин, надаючи перевагу більш дешевим і простим індивідуальним вибуховим речовинам та їхнім композиціям. Цей напрям постійно розвивається, з'являються нові рішення, що вимагає подальшого вивчення та аналізу.

Рис. 10. Радянські 122-мм уламково-фугасні снаряди ОФ-462 зі штатним спорядженням тротилу, маркування Т ОФ-462

Рис. 11. Українські 122-мм уламково-фугасні снаряди ОФ-462 з маркуванням ТГАФ-5 122

Список бібліографічних посилань: 1. Akhavan J. The Chemistry of Explosives. 4th ed. London, UK : The Royal Society of Chemistry, 2022. 194 p. DOI: <https://doi.org/10.1039/9781839168802>. 2. Meyers S., Shanley E. S. Industrial explosives – a brief history of their development and use. *Journal of Hazardous Materials*. 1990. Vol. 23, No. 2. Pp. 183–201. DOI: [https://doi.org/10.1016/0304-3894\(90\)85027-z](https://doi.org/10.1016/0304-3894(90)85027-z). 3. Еванс Р., Седдон Б., Чарапіч Й. Вибухові боеприпаси. Посібник для України. 2-ге вид. Київ : Професіонал, 2023. 224 с. 4. Приходько Ю. П., Юсупов В. В., Саковський А. А., Філіпов Ю. Є. Криміналістична вибухотехніка: словник термінів. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 95 с. 5. Rudolf M. Explosives. 5th ed. Weinheim : Wiley-VCH, 2002. 424 p. 6. Urbanski T. Chemistry and technology of explosives. Oxford : Pergamon, 1967. 717 p.

Надійшла до редколегії 14.10.2024

Прийнята до опублікування 18.11.2024

Holovach Ya. O. Explosives and their compositions in the Russian-Ukrainian war

The article investigates modern explosives and their compositions used in the Russian-Ukrainian war since the spring of 2014, taking into account new means of destruction that appeared after the full-scale invasion of 2022. The main object of the study is explosives fitted to ammunition of the armed forces of Russia and Ukraine according to the markings on the cases. The purpose of the study is to expand knowledge about the nomenclature of explosives and their compositions used during the Russian-Ukrainian war.

The purpose of the article is to analyse the scientific literature, Internet sources, photos and videos posted on social media regarding explosives in the Russian-Ukrainian war. The scientific novelty of the article lies in the identification of new labels and characteristics of explosives used in the conflict and their comparison with already known explosives. The author analyses the technical characteristics, economic factors and availability of explosive components. The latest explosives have advantages in terms of production speed and availability, which makes them important in the context of a shortage of raw materials, reduced production capacity and scientific and technical base. A comparison of modern explosives with those used in the past to better understand their effectiveness and potential risks is detected.

The conducted analysis of photo and video materials with the use of ammunition in the course of hostilities on the territory of Ukraine revealed new markings of equipment with explosive ammunition. The economic aspects of the explosives production are considered, taking into account the issues of reducing the cost of production and using cheaper materials. It is concluded that the technological development of the defence industry and its adaptation to the conditions of long-term combat operations are of great importance.

Keywords: Russian-Ukrainian war, explosions at arsenals, chemical industry, explosives, new compositions, simplification of production, shortage of raw materials.

Володимир Володимирович Гриценко,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0002-5355-5408>,

e-mail: grytsenko_2019@meta.ua

**ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ**

У статті обґрунтовано тезу, що висновок експерта є одним із джерел доказів у кримінальних правопорушеннях проти правосуддя. Встановлено, що можливості експертних досліджень у цій категорії справ здебільшого спрямовані на доказування окремих обставин, які мали місце в минулому і засвідчення яких стає достатньою підставою для констатації факту, що особа посягає на нормальну (законну) діяльність органів правосуддя, перешкоджає провадженню судочинства, тобто експертні завдання здебільшого спрямовані на дослідження способу протиправної поведінки. Типовим під час їх розслідування є проведення судових експертиз, спрямованих на ідентифікацію особи злочинця, адже переважно така особа є достовірно відомою. На підставі узагальнення матеріалів судової практики визначено, що для цієї категорії справ типовим є призначення таких експертиз, як судово-психіатрична, почеркознавча, технічна експертиза документа тощо, окреслено їхні об'єкти, предмет, типові завдання та деякі проблемні аспекти призначення.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне правопорушення, правосуддя, судова експертиза, залучення експерта, слідча (розшукова) дія, почеркознавча експертиза, судово-психіатрична експертиза.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У кримінальному процесуальному законодавстві визначено, що експерт залучається для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження¹. Спеціаліст як носій спеціальних знань також сприяє вирішенню низки завдань, розв'язання яких потребує спеціальних знань і навичок. Тому вчені слушно вказують, що

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 18.10.2024).

використання таких знань у кримінальному судочинстві сприяє вирішенню завдань, які виходять за межі професійної компетенції сторони обвинувачення. Реалізація кожної форми використання спеціальних знань передбачає дотримання визначених законом правових засад, а також урахування вироблених у правозастосуванні організаційних принципів.

Однією з перспективних і найпоширеніших форм використання спеціальних знань є судова експертиза, або, як її ще називають, «залучення експерта для проведення експертизи», «забезпечення проведення експертизи» тощо. Слушним є зауваження А. В. Коваленка про те, що процедура ініціювання судової експертизи у кримінальному процесуальному законодавстві має низку різних назв (близько дев'яти), хоча в сутнісному контексті це завжди певний алгоритм, що розпочинається у зв'язку з розумінням уповноваженим суб'єктом потреби проведення судової експертизи, після чого визначаються її вид та експерт або експертна установа, яким доручається її проведення, готуються відповідні матеріали, складається передбачений законом процесуальний документ, що передається разом із матеріалами відповідному виконавцеві [1, с. 178–179].

Судова експертиза є одним з апробованих шляхів збирання доказів у кримінальному провадженні, адже висновок експерта, складений за результатами її проведення, належить до процесуальних джерел доказів. Водночас залежно від низки обставин діяльність щодо залучення експерта відрізняється низкою специфічних особливостей, які слід урахувати, адже це може вплинути на можливість вирішення завдань, покладених на експерта. Зокрема, як слушно вказує М. Г. Щербаковський, «встановлення відсутності/наявності порушень процесуального закону при проведенні експертного дослідження має суттєве значення для визначення допустимості висновку експерта. Крім того, допустимість є процесуальною умовою достовірності висновку експерта. Встановлення допустимості висновку експерта – це перший й обов'язковий етап оцінки, який суттєво впливає на достовірність результатів експертного дослідження. Поєднання допустимості як формально-юридичної властивості та достовірності як змістовної властивості експертного висновку надає відомостям про шукані обставини доказове значення й зумовлює можливість їх використання як основу процесуальних рішень» [2, с. 28]. Отже, проблематика залучення експерта для проведення експертизи характеризується низкою специфічних аспектів, зумовлених об'єктивними чинниками, наприклад особливостями кримінального процесуального закону, а також суб'єктивними, що й актуалізує потребу її ґрунтовного дослідження з урахуванням специфіки кримінальних правопорушень конкретної групи.

Стан дослідження проблеми

Питання використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя ще не були предметом комплексних досліджень, водночас деякі аспекти цього криміналістичного вчення вже висвітлювалися в юридичній літературі. Неодноразово на важливості проведення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень цього виду наголошувала С. О. Книженко [3; 4]. Так, проблеми призначення судових експертиз під час розслідування надання неправдивих показань свідком і потерпілим визначила К. А. Романаускас. Вчена наголосила, що типовим у досліджуваних нею кримінальних правопорушеннях є проведення почеркознавчої експертизи, судово-психіатричної експертизи, психологічної експертизи, телекомунікаційної експертизи тощо [5, с. 169]. Д. Д. Русанівська розглянула правові засади використання спеціальних знань під час розслідування втручання в діяльність захисника чи представника особи. Вчена також звернулася до аналізу особливостей призначення почеркознавчої експертизи, технічної експертизи документів, експертизи матеріалів і засобів відео- та звукозапису [6]. Водночас низка кримінальних правопорушень досліджуваної нами групи досі залишається невивченою у контексті як визначення теоретичних основ, так і праксеологічних засад їх розслідування, а тим більше – проблемних питань використання спеціальних знань, зокрема призначення експертиз, використання висновків експертів у процесі доказування.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей залучення експерта для проведення експертизи у кримінальних правопорушеннях проти правосуддя.

Реалізація поставленої мети забезпечена завдяки вирішенню таких *завдань*: 1) на підставі узагальнення судової практики визначити типовий перелік експертиз, що проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя; 2) з'ясувати, які складнощі виникають у практичній діяльності органів досудового розслідування на етапах підготовки до призначення та безпосереднього призначення цих експертиз; 3) узагальнити типовий перелік тактичних завдань, задля вирішення яких проводяться ці експертні дослідження.

Наукова новизна дослідження

На підставі узагальнення матеріалів судової практики, сформованої за результатами розгляду кримінальних правопорушень проти правосуддя, визначено, що для цієї категорії справ типовим є призначення таких експертиз, як судово-психіатрична, почеркознавча,

технічна експертиза документа тощо. Наголошено, що правозастосовна практика потребує свого вдосконалення в контексті вироблення уніфікованих підстав, достатніх для призначення щодо особи судово-психіатричної експертизи, адже натепер законодавчий підхід детально не визначає їх, а з огляду на презумпцію психічного здоров'я актуалізоване завдання щодо забезпечення їх однозначного тлумачення у правозастосовній практиці.

Визначено, що типовим є призначення почеркознавчих досліджень, об'єктами яких стають протоколи проведення процесуальних дій, а також офіційні документи, в яких містяться підроблені підписи чи до змісту яких внесено неправдивий текст. З'ясовано, що типовим під час розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя є також призначення технічної експертизи документа, головним завданням якої є засвідчення/спростування факту його підроблення.

Встановлено, що можливості експертних досліджень у цій категорії справ здебільшого спрямовані на доказування окремих фактів, які мали місце в минулому та засвідчення яких стає достатньою підставою для констатації факту того, що особа посягає на нормальну (законну) діяльність органів правосуддя, перешкоджає провадженню судочинства. Нетиповим під час їх розслідування є проведення судових експертиз, спрямованих на ідентифікацію особи злочинця, адже здебільшого така особа є достовірно відомою, експертні завдання переважно спрямовані на дослідження способу її протиправної поведінки.

Виклад основного матеріалу

У спеціальному Законі визначено, що «судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду»¹. Її проведення доручається виключно суб'єктам судово-експертної діяльності, а результатом такої діяльності стає процесуальне джерело доказу – висновок експерта. Під цим висновком законодавець розуміє «докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи»².

---

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 18.10.2024).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 18.10.2024).

Спеціальні знання судових експертів використовують зазвичай з метою доказування, тобто в напрямках збирання (формування) доказів, їх дослідження, оцінки та перевірки. Сам же висновок експерта у сфері кримінального судочинства наділений:

1) кримінально-правовим значенням, тобто враховується і впливає на кваліфікацію злочинних дій;

2) кримінальним процесуальним змістом, адже забезпечує збирання нових доказів, перевірку інших фактів та обставин, формування комплексу доказів, покладається в обґрунтування процесуальних рішень;

3) криміналістичним значенням, оскільки сприяє формуванню та перевірці слідчих версій, моделюванню механізму кримінально протиправної діяльності, подоланню протидії розслідуванню, обґрунтуванню тактичних рішень слідчого, ідентифікації осіб і предметів;

4) кримінологічним значенням, оскільки дозволяє встановити обставини, які сприяли вчиненню злочинів [7, с. 422–423].

Отже, призначення експертизи під час дослідження, безсумнівно, сприяє вирішенню низки завдань, але обґрунтованим є її проведення лише для вирішення таких, які виходять за межі професійної компетенції органів досудового розслідування.

Проведений аналіз матеріалів судової практики, що сформувалася під час розгляду кримінальних правопорушень проти правосуддя, дозволяє узагальнити, що окремі з них є доволі поширеними у структурі облікованої злочинності, а щодо інших – упродовж останніх п'яти років узагалі не здійснювався судовий розгляд. Так, станом на 1 листопада 2024 р. в Єдиному державному реєстрі судових рішень обліковувалася така кількість вироків, ухвалених у період з 1 січня 2019 р. по теперішній час за результатами розгляду кримінальних правопорушень проти правосуддя: за ст. 371 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою» – 2 вирокі; за ст. 372 КК України «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності» – 3; за ст. 376 КК України «Втручання в діяльність судових органів» – 1; за ст. 376-1 КК України «Незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя» – 4; за ст. 377 КК України «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного» – 9; за ст. 379 КК України «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя» – 1; за ст. 382 КК України «Невиконання судового рішення» – 947; за ст. 383 КК України «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення» – 292; за ст. 384 КК України «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» –

137; за ст. 385 КК України «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта, спеціаліста чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» – 13; за ст. 386 КК України «Перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку» – 3; за ст. 388 КК України «Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації» – 49; за ст. 389 КК України «Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі» – 333; за ст. 389-1 КК України «Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості» – 15; за ст. 389-2 КК України «Злісне ухилення особи від відбування адміністративного стягнення у виді суспільно корисних робіт» – 327; за ст. 390 КК України «Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі» – 96; за ст. 390-1 КК України «Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників» – 607; за ст. 391 КК України «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань» – 512; за ст. 392 КК України «Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань» – 7; за ст. 393 КК України «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти» – 57; за ст. 394 КК України «Втеча із спеціалізованого лікувального закладу» – 5; за ст. 395 КК України «Порушення правил адміністративного нагляду» – 1 476; за ст. 396 КК України «Приховування злочину» – 79; за ст. 398 КК України «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи» – 9; за ст. 399 КК України «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи» – 1¹.

Текстуальний аналіз окремих вироків дозволяє узагальнити, що лише деяким із кримінальних правопорушень досліджуваної групи притаманне використання висновку експерта під час доказування обставин, визначених ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України. Процес доказування низки кримінальних правопорушень проти правосуддя не пов'язаний із вирішенням спеціальних завдань, що виходять за межі професійної компетенції сторони обвинувачення. Водночас у злочинах і кримінальних проступках, де механізм кримінально протиправної діяльності є складним і нетиповим, апробованим є залучення експерта для проведення експертизи.

Найбільш типовим є призначення експертиз під час розслідування завідомо неправдивого повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, введення в оману суду або іншого уповноваженого органу тощо. Погоджуємося, що найпоширенішими серед

---

¹ Див.: Єдиний державний реєстр судових рішень : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 01.11.2024).

них є почеркознавча експертиза, судово-психіатрична експертиза, психологічна експертиза [5, с. 148].

Такою, що має наскрізне значення під час розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя, незалежно від способу та обставин їх скоєння, є судово-психіатрична експертиза. Предметом цього дослідження є психіка людини, а головним завданням – з'ясування психічного стану підозрюваного в певні юридично значущі проміжки часу, тому що це впливає на можливість притягнення його до кримінальної відповідальності, з'ясування виду та розміру покарання або доцільності призначення інших примусових заходів для особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, тощо [8, с. 189].

Судово-психіатричні експертизи призначаються у справах, де існують сумніви в ментальному здоров'ї підозрюваного, а тому постало завдання щодо з'ясування таких обставин: 1) чи страждав підозрюваний на момент учинення інкримінованого йому діяння на хронічне психічне захворювання; 2) чи перебував підозрюваний поза будь-яким хворобливим розладом психічної діяльності; 3) чи міг підозрюваний усвідомлювати свої дії та керувати ними; 4) чи може підозрюваний усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними; 5) чи потребує підозрюваний застосування примусових заходів медичного характеру тощо.

Під час аналізу текстів судових рішень у кримінальних правопорушеннях проти правосуддя з'ясовано, що типовим є призначення судово-психіатричної експертизи, а також такого різновиду комплексного дослідження, як судова психолого-психіатрична експертиза, у справах за фактами:

- втечі зі спеціалізованого лікувального закладу (ст. 394 КК України);
- порушення правил адміністративного нагляду (ст. 395 КК України);
- посягання на життя захисника, представника особи, судді, народного засідателя, присяжного (статті 379 та 400 КК України) тощо.

При цьому слід констатувати неоднозначний підхід органів досудового розслідування до призначення цих експертиз. Так, у деяких ситуаціях вони призначаються навіть за відсутності відомостей про хворобливий стан психіки підозрюваного, а в інших – тільки за наявності документального підтвердження про це. Наприклад, у справі щодо вчинення умисного вбивства судді у зв'язку з його діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, було достовірно з'ясовано, що підозрюваний на обліку в лікарів нарколог та психіатра не перебував, до цього був неодноразово засуджений, відбував покарання в місцях позбавлення волі. Проте попри це представники слідчого управління Головного управління Національної поліції в Івано-Франківській області вирішили призначити щодо підозрюваного судово-

психіатричну експертизу. Відповідно до отриманого висновку під експертний на період, що належить до інкримінованих йому протиправних дій, на психічні розлади не страждав, перебував у стані, за якого здатний повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, застосування примусових заходів медичного характеру не потребував¹.

При цьому у справі за фактом уведення в оману суду, що розглядалася Жовтневим районним судом м. Харкова, навіть факт перебування підозрюваного на лікуванні в Медичному центрі «Благо» ТОВ ЦГЗ «Сильні люди», де він отримував курс замісної підтримувальної терапії для лікування порушень, пов'язаних із вживанням наркотичних засобів, не став достатньою підставою для призначення судово-психіатричної експертизи щодо нього². У цьому контексті вважаємо за потрібне зауважити, що будь-який факт, який свідчить про можливість учинення особою кримінального правопорушення у стані зміненої свідомості, розладу поведінки, зумовленого вживанням алкогольних або наркотичних засобів, як слушно вказують вчені, має визнаватися достатньою підставою для призначення щодо неї психіатричної експертизи [9, с. 115–116]. Отже, правозастосовна практика потребує свого вдосконалення в контексті вироблення уніфікованих підходів до обставин, які вважатимуться достатніми для призначення щодо особи судово-психіатричної експертизи, адже на тепер законодавчий підхід детально не визначає їх.

Почеркова експертиза – ще одне дослідження, яке доволі часто призначається під час розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя. Об'єктами цієї експертизи в досліджуваних нами категоріях справ найчастіше є: заява про вчинення кримінального правопорушення, матеріали кримінальних проваджень, зокрема протоколи допитів потерпілих і свідків, інші офіційні документи, в яких міститься підпис особи або складений нею рукописний текст тощо. Зокрема, у справі, яка розглядалася Могилів-Подільським міськрайонним судом Вінницької області, об'єктами почеркової експертизи стали письмова згода від імені обвинуваченої на укладення договору про відчуження майна, що є об'єктом права

---

¹ Вирок Долинського районного суду Івано-Франківської області від 23.10.2023 : справа № 352/247/22, провадження № 1-кп/0343/8/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114346432> (дата звернення: 28.10.2024).

² Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 24.07.2020 : справа № 639/2369/20, провадження № 1-кп/639/330/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90579227> (дата звернення: 28.10.2024).

спільної сумісної власності, від 15 жовтня 2007 р., яка зареєстрована в реєстрі за № 1709 та посвідчена приватним нотаріусом Могилів-Подільського нотаріального округу Вінницької області, а також технічна копія цієї згоди. Потреба в їх дослідженні була зумовлена тим, що обвинувачена, яка була попереджена про кримінальну відповідальність за ст. 383 КК України та достовірно знала, що факт кримінального правопорушення не мав місця, і розуміла, що чинить протиправно, здійснила завідомо неправдиве повідомлення про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, яке начебто полягало в незаконному отриманні права власності на її частку спільної сумісної власності шляхом підроблення офіційних документів. Тому, спростувавши факт підроблення документів, слідчі під час досудового розслідування фактично засвідчили наявність факту неправдивого повідомлення про вчинення щодо заявниці кримінального правопорушення¹. Отже, у цьому контексті органи досудового розслідування спростували наявність фактів, на які посилялася обвинувачена як на обставини скоєння щодо неї кримінального правопорушення.

За умов, коли свідок відмовляється від раніше наданих ним показань, повідомлених під час проведення інших слідчих (розшукових) дій, обставин і фактів або повністю змінює їх, або вказує про те, що він не підписував будь-які документи, на почеркознавчу експертизу направляються протоколи процесуальних дій, проведених за його участю. Наприклад, у справі, що розглядалася Тернопільським міськрайонним судом Тернопільської області встановлено, що допитаний у залі судового засідання свідок (який у подальшому набув статусу обвинуваченого) на стадії досудового розслідування піддавався тиску з боку працівників правоохоронних органів та підписав чисті аркуші паперу. При цьому на суді він у подальшому надав начебто правдиві показання. Попри невизнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 384 КК України, вона все ж таки була повністю доведена зібраними під час досудового розслідування й оголошеними документами, показаннями свідка сторони обвинувачення². Отже, з метою спростування факту підробки підпису учасника слідчої (розшукової) дії у

---

¹ Вирок Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області від 24.06.2021 : справа № 138/3032/20, провадження № 1-кп/138/52/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97877603> (дата звернення: 18.10.2024).

² Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 11.12.2023 : справа № 607/9210/22, провадження № 1-кп/607/161/2023 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115538825> (дата звернення: 01.11.2024).

процесуальних документах, засвідчення факту обізнаності про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок (на підставі аналізу відповідного підпису у графі повідомлення про кримінальну відповідність за ст. 384 КК України)¹ та вирішення інших завдань призначається почеркознавче дослідження.

У зв'язку з тим, що група кримінальних правопорушень проти правосуддя включає суспільно небезпечні діяння, пов'язані з піддробкою документів, зокрема задля розтрата та відчуження майна, на яке накладено арешт, під час розслідування виникає потреба у проведенні технічної експертизи документа. Так, у справі, що розглядалася Жовківським районним судом Львівської області, було встановлено, що обвинувачений як особа, якій було ввірено майно, на яке накладено арешт, підробив свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, а також видалив механічним способом номерний майданчик з номером кузова автомобіля Audi A6, після чого, реалізуючи корисливий мотив, продав цей транспортний засіб². У цій справі об'єктом технічної експертизи документа стало свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, який став об'єктом корисливого умислу обвинуваченого. Отриманий висновок експерта став доказом того, що обвинувачений з метою реалізації свого корисливого умислу вчинив низку дій, зокрема підробив свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, для забезпечення продажу майна, на яке було накладено арешт і ввірено йому на відповідальне зберігання.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що кримінальні правопорушення проти правосуддя є складними для розслідування, більшість із них спрямовані на перешкоджання здійсненню об'єктивного та справедливого правосуддя, а тому дії, до яких вдаються злочинці, не є односкладними та найчастіше пов'язані з реалізацією цілого комплексу протиправних діянь. Залучення експерта для проведення експертиз у цій категорії справ найчастіше пов'язане не з вирішенням тактичних завдань щодо ідентифікації особи підозрюваного, дослідженням його біологічних слідів тощо. Зазвичай отримані висновки пов'язані з дослідженням окремих фактів, які опосередковано вказують на причетність особи до скоєння кримінального

---

¹ Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 30.11.2022 : справа № 201/13064/21, провадження № 1-кп/201/473/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107591040> (дата звернення: 01.11.2024).

² Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 23.06.2022 : справа № 444/1092/22, провадження № 1-кп/444/208/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104907260> (дата звернення: 01.11.2024).

правопорушення проти правосуддя. Виняток становлять судово-психіатричні експертизи та психологічні експертизи, об'єктом дослідження яких є особа, а предметом – психіка або особливості психологічної діяльності особи відповідно. Проведений аналіз матеріалів судової практики також засвідчує, що в низці випадків об'єктами експертних досліджень стають документи, у яких підроблено або окремі реквізити, або окремі їх частини у вигляді рукописних підписів і відтвореного особою тексту.

Висновки

Отже, висновок експерта є типовим процесуальним джерелом доказів у категорії кримінальних правопорушень проти правосуддя, що сприяє доказуванню факту протиправної поведінки окремих громадян, здебільшого саме способом кримінально протиправної діяльності, наслідком якої стало посягання на нормальну (законну) діяльність органів правосуддя, перешкодження провадженню судочинства. Нетиповим під час їх розслідування є проведення судових експертиз, спрямованих на ідентифікацію особи злочинця, адже в більшості випадків така особа є достовірно відомою.

На підставі узагальнення матеріалів судової практики, сформованої за результатами розгляду кримінальних правопорушень проти правосуддя, визначено, що для цієї категорії справ типовим є призначення таких експертиз, як судово-психіатрична, почеркознавча, технічна експертиза документа тощо.

Наголошено, що правозастосовна практика потребує свого вдосконалення в контексті вироблення уніфікованих підходів до підстав, достатніх для призначення щодо особи судово-психіатричної експертизи, адже натепер законодавчий підхід детально не визначає їх, а з огляду на презумпцію психічного здоров'я це актуалізує завдання щодо забезпечення їх однозначного тлумачення у правозастосовній практиці. Визначено, що об'єктами почеркознавчої експертизи передусім стають протоколи проведення процесуальних дій, офіційні документи, в яких містяться підроблені підписи чи внесено неправдивий текст. З'ясовано, що головним завданням технічної експертизи документа є засвідчення/спростування факту його підроблення. Вважаємо, що подальші дослідження в контексті окресленої проблематики мають бути спрямовані на визначення типових помилок органів дізнання та слідства, які позначаються на можливостях вирішення експертних завдань у цій категорії кримінальних правопорушень.

Список бібліографічних посилань: 1. Коваленко А. В. Проблеми понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 1 (104), ч. 1.

С. 176–187. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.15>. **2.** Щербаковський М. Г. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 21–39. DOI: <https://doi.org/10.32353/chrife.3.2021.03>. **3.** Книженко С. О. Особливості розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються свідками, потерпілими або іншими особами шляхом перешкоджання встановленню істини у справі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3 (45). С. 61–65. **4.** Книженко С. О. Розслідування злочинів, що вчиняються службовими особами правоохоронних органів шляхом порушення порядку здійснення або забезпечення правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 30, т. 2. С. 94–97. **5.** Романаускас К. А. Основи методики розслідування надання завідомо неправдивих показань свідком і потерпілим : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків : Факт, 2024. 203 с. **6.** Русанівська Д. Д. Розслідування втручання в діяльність захисника чи представника особи : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2023. 260 с. **7.** Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : У справі, 2015. 560 с. **8.** Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 297 с. **9.** Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, Iss. 46. Pp. 109–117. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.10>.

Надійшла до редколегії 03.11.2024

Прийнята до опублікування 05.12.2024

Grytsenko V. V. Application of expert opinion in investigation and proof of criminal offences against justice

The article substantiates the thesis that an expert opinion is one of the sources of proof in criminal offences against justice. It is established that the possibilities of expert research in this category of cases are mainly aimed at proving certain circumstances which occurred in the past, and the confirmation of which is a sufficient basis for establishing the fact that a person encroaches on the normal (lawful) activities of justice authorities and obstructs the conduct of legal proceedings, i.e., expert tasks are mainly aimed at investigating the method of unlawful conduct.

Forensic examinations aimed at identifying the perpetrator are atypical in their investigation, since in most cases the identity of the latter is reliably known. Based on the generalisation of case law materials, the author determines that for this category of cases, it is typical to appoint the following examinations: forensic psychiatric examination, handwriting examination, technical examination of a document, etc.

The author emphasises that law enforcement practice needs to be improved in the context of developing unified approaches to the grounds sufficient for a person to undergo a forensic

psychiatric examination. Since the existing legislative approach does not define such grounds in detail, and given the presumption of mental health, the task of ensuring their unambiguous interpretation in law enforcement practice is urgent.

In addition, it is determined that typical examinations also include handwriting examination, the objects of which are primarily protocols of procedural actions, official documents containing forged signatures or false text. Another typical method used in the investigation of criminal offences against justice is the technical examination of a document, which is aimed at confirming/refuting the fact of its forgery. The author believes that further research on the issues raised should be aimed at identifying typical mistakes made by the inquiry and investigation authorities which affect the ability to solve expert tasks in this category of criminal offences.

Keywords: pre-trial investigation, criminal offence, justice, forensic examination, expert involvement, investigative (search) action, handwriting examination, forensic psychiatric examination.

Іван Олександрович Ємець,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокариуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0003-9056-5346>,

e-mail: ivan.iemets@ukr.net

**ПРЕДСТАВНИЦТВО ПОТЕРПІЛОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ,
ЯКІЙ ЗАВДАНО ШКОДУ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ,
НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ**

У статті визначено поняття та сутність представництва юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння. Визначено, що сутність діяльності представника юридичної особи відповідає діяльності потерпілого у кримінальному провадженні, адже залучений представник користується правами й обов'язками, гарантованими законом потерпілому. Встановлено, що для представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні необхідним є наявність двох підстав: фактичної, що передбачає факт скоєння щодо юридичної особи кримінального правопорушення, яким завдано майнову шкоду, та юридичної, що передбачає наявність відповідного документа, визначеного в ч. 3 ст. 58 Кримінального процесуального кодексу України, яким конкретну особу уповноважено вчиняти дії, спрямовані на реалізацію прав та законних інтересів юридичної особи. Проаналізовано положення ч. 1 ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України. На підставі аналізу матеріалів слідчої та судової практики узагальнено типові помилки, яких припускаються особи, залучені до представництва юридичної особи.

Ключові слова: кримінальний процес, потерпілий, юридична особа, представник потерпілого, доказування, адвокат.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Юридичними особами є організації, що створені та зареєстровані у встановленому законом порядку¹. Вони є такими ж учасниками правових відносин, як і фізичні особи, а в разі порушення їхніх майнових прав через скоєння кримінального правопорушення можуть бути визнані потерпілими у кримінальному провадженні.

---

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.11.2024).

Участь у проведенні процесуальних дій, які є невід'ємним етапом кримінальної процесуальної діяльності, від імені юридичної особи бере її представник. Під представництвом юридичних осіб у кримінальному провадженні пропонують розуміти правовідносини, врегульовані нормами кримінального процесуального законодавства, що полягають у здійсненні представником юридичної особи від її імені та в її інтересах процесуальних дій, спрямованих на захист її прав і законних інтересів, реалізацію процесуальних обов'язків у межах кримінального провадження [1, с. 18–19]. Представництвом юридичних осіб, якими завдано шкоду кримінальним правопорушенням, має на меті забезпечити реалізацію завдань кримінального провадження та реалізувати порушені права конкретного учасника суспільних відносин.

Процедура представництва юридичної особи у кримінальному провадженні характеризується низкою специфічних особливостей, які на практиці часто складно реалізувати. Це пов'язано з тим, що окремі аспекти недостатньо регламентовані законодавцем, а деякі положення правозастосовні органи тлумачать по-різному, що призводить до формування неоднозначної практики. Наприклад, ми погоджуємося з думкою М. І. Тлепової, що потребує свого вдосконалення дефініція поняття «потерпілий», адже законодавцем визначено, що юридична особа може бути визнана потерпілою, якщо їй завдано майнову шкоду кримінальним правопорушенням. Проте несправедливо поза увагою законодавця залишено ті випадки, коли особа, яка не є суб'єктом кримінального правопорушення, зокрема через неосудність, вчиняє суспільно небезпечне діяння і тим самим завдає майнову шкоду юридичній особі. Подібний факт стає достатньо підставою для проведення досудового розслідування, однак за умови буквального тлумачення положень ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹ може не вбачатися достатніх підстав визнання юридичної особи потерпілою [2, с. 57–58]. Отже, окреслена проблематика не позбавлена дискусійних положень, а тому потребує подальших досліджень.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розробку інституту представництва потерпілих осіб у кримінальному провадженні здійснили В. І. Галаган, І. В. Гловюк, В. К. Гришук, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, Є. Д. Лук'яничков, В. Т. Нор, В. О. Попелюшко, Л. Д. Удалова та багато інших. Серед останніх досліджень, що мають характер концептуальних, присвячених

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2024).

аналізу доктринальних положень участі представника юридичної особи у кримінальному провадженні, слід згадати монографічні дослідження С. Є. Абламського [3], Р. О. Ємельянова [4], В. Г. Пожара [5], Є. В. Щербань [6], О. В. Якимчук [1] та ін. Також окремі питання представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування розкрито в наукових працях К. В. Дрішляук [7], В. Є. Канюки та Р. П. Олійничука [8], А. С. Метіль і Т. О. Часової [9], М. І. Демури [10] та ін. Дослідниками розкрито та проаналізовано низку положень, що є доктринальними, однак поза увагою залишено практичні проблеми.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення специфіки представництва юридичної особи, якій завдано шкоду кримінальним правопорушенням, на стадії досудового розслідування та проблемних аспектів, що виникають під час реалізації такої діяльності.

Окреслена мета знайшла конкретизацію в таких *завданнях*: 1) з'ясувати сутнісні аспекти представництва юридичної особи; 2) на основі аналізу матеріалів слідчої та судової практики визначити практичні проблеми реалізації прав та обов'язків потерпілого, що здійснює особа, яка представляє юридичну особу на стадії досудового розслідування.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано під представництвом юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, розуміти вид процесуальної діяльності уповноваженого законом суб'єкта, повноваження якого засвідчені в належний спосіб і полягають у забезпеченні реалізації прав та обов'язків цієї юридичної особи. Визначено, що сутність діяльності представника юридичної особи відповідає діяльності потерпілого у кримінальному провадженні, адже залучений представник користується правами й обов'язками, гарантованими потерпілому законом, тобто на стадії досудового розслідування він уповноважений звертатися із заявами та скаргами, подавати докази, брати участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях, отримувати копії матеріалів кримінального провадження та процесуальні рішення тощо.

Встановлено, що для представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні необхідним є наявність двох підстав: фактичної, що передбачає факт скоєння щодо юридичної особи кримінального правопорушення, яким завдано майнову шкоду, та юридичної, що передбачає наявність відповідного документа, визначеного в ч. 3 ст. 58 КПК України, яким конкретну особу уповноважено вчиняти дії, спрямовані на реалізацію прав та законних інтересів юридичної особи.

Текстуальний аналіз положень ч. 1 ст. 303 КПК України дозволяє визначити формулювання, використане законодавцем у пункті 1, як некоректне, зокрема щодо можливості оскарження бездіяльності слідчого, дізнавача чи прокурора, яка полягає в нездійсненні інших процесуальних дій, котрі він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк. Наголошено, що таке формулювання, урахуванням законів формальної логіки, може підлягати розширеному тлумаченню, а тому є підставою для неоднозначної судової практики.

Проведений аналіз матеріалів слідчої та судової практики засвідчив, що типовими помилками, яких припускаються особи, залучені до представництва юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, є: ненадання документів, які є підставою для представництва інтересів цього учасника правових відносин; оскарження дій представників сторони обвинувачення, що не підлягають оскарженню. Такі помилки також властиві представникам юридичної особи, залученим з-поміж її керівників і працівників, та адвокатам.

Виклад основного матеріалу

Положеннями кримінального процесуального законодавства визначено, що за загальним правилом представником юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення, може бути:

1) особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні на підставі свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю або ордеру чи договору про надання правничої допомоги. Важливо, що між адвокатом та юридичною особою, інтереси якої він представлятиме у кримінальному провадженні, відносини будуються на договірних засадах, а надання правничої допомоги юридичній особі на безоплатних засадах законодавчими положеннями наразі не передбачено;

2) керівник юридичної особи або інша особа, уповноважена законом чи установчими документами, повноваження яких засвідчуються копією установчих документів юридичної особи;

3) працівник юридичної особи, яка є потерпілою, котрий діє на підставі довіреності.

Кожен суб'єкт, залучений як представник юридичної особи, безумовно, має відповідати певним критеріям, зокрема бути фізичною особою, яка досягла повноліття та є дієздатною.

У виняткових випадках представляти юридичну особу у кримінальному провадженні може: 1) ліквідатор юридичної особи та арбітражний керуючий – у разі відновлення її платоспроможності або визнання банкрутом; 2) прокурор, у випадках встановлених КПК України та Законом України «Про прокуратуру». Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні здійснюється прокурором, якщо є

підстави, які свідчать про порушення чи загрозу порушення інтересів держави та нездійснення або представництво неналежним чином інтересів держави органом державної влади, органом місцевого самоврядування, іншим суб'єктом владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, чи за умови відсутності такого органу, який би представляв інтереси держави в такому випадку.

Правовий статус представника потерпілої юридичної особи полягає в тому, що він правомочний користуватися «процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику»¹.

Процесуальний порядок залучення представника юридичної особи зазвичай зводиться до прийняття процесуального рішення стороною обвинувачення, в обґрунтування якого покладаються відповідна заява та надані представником юридичної особи документи.

У справах, де щодо активів юридичної особи вчинено посягання на матеріальні цінності, наприклад крадіжки чи розтрата, а особу, яка його вчинила, встановлено, представництво юридичної особи здебільшого полягає в:

- наданні документів, що засвідчують повноваження особи на представництво інтересів юридичної особи;

- участі в допиті як потерпілого, під час якого представник юридичної особи повідомляє про свою приналежність до конкретної установи, наприклад вказує про перебування у трудових відносинах, викладає зміст відомих йому обставин учинення кримінального правопорушення, вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або суспільно небезпечним діянням;

- укладенні угоди про примирення;

- ознайомленні з матеріалами кримінального провадження після їх відкриття сторонам у порядку ст. 290 КПК України;

- участі в підготовчому судовому засіданні та судовому розгляді. Проте не всі справи є простими й очевидними, що впливає на строки їх розслідування та специфіку необхідних процесуальних дій і заходів.

У юридичній літературі вказують про загальні та спеціальні передумови, наявність і дотримання яких є важливими у представництві юридичних осіб у кримінальному провадженні. До загальних передумов, притаманних усім учасникам кримінального провадження, які мають право на залучення представника, належать: 1) відкриті

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2024).

кримінальне провадження; 2) набуття відповідного процесуального статусу особою, яку представляють, та наділення її відповідними процесуальними правами; 3) законність передачі процесуальних прав та обов'язків представнику; 4) волевиявлення; 5) відповідність особи представника вимогам, передбаченим законом; 6) наявність законодавчих положень, що передбачають право на представництво. До спеціальних передумов, притаманних власне представництву юридичних осіб, належать: 1) правосуб'єктність юридичної особи; 2) завдання шкоди юридичній особі або наявність положень законодавства, відповідно до яких юридична особа є відповідальною за відшкодування завданої кримінальним правопорушення шкоди; 3) наявність відкритого провадження щодо юридичної особи поряд із кримінальним провадженням щодо фізичної особи [1, с. 162–163]. У цілому, погоджуючись з таким підходом, зауважимо, що передумова про наявність відкритого провадження не може бути покладена в основу таких обставин, адже нерідко кримінальне провадження розпочинається на підставі заяви представника юридичної особи про вчинення кримінального правопорушення. У такому разі представник доводить ще й наявність обставин, які свідчать про завдання майнової шкоди юридичній особі.

Тому вважаємо, що передумовами для представництва юридичних осіб, щодо яких учинено кримінальне правопорушення, у кримінальному провадженні є наявність фактичної підстави, що полягає в завданні майнової шкоди кримінальним правопорушенням або суспільно небезпечним діянням. Юридичною підставою для представництва юридичної особи є наявність відповідного документа, передбаченого ч. 3 ст. 58 КПК України, яким уповноважено конкретну особу вчиняти дії, спрямовані на реалізацію прав та законних інтересів юридичної особи.

У практичній діяльності правоохоронних органів на стадії досудового розслідування доволі часто представники юридичних осіб звертаються зі скаргами на рішення, дії або бездіяльність представників органів досудового розслідування. На підставі текстуального аналізу положень ч. 1 ст. 303 КПК України доходимо висновку, що на стадії досудового розслідування представником юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення, можуть оскаржуватися:

- 1) рішення про:
  - зупинення досудового розслідування;
  - закриття кримінального провадження;
  - закриття кримінального провадження та/або провадження щодо юридичної особи;
  - відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій;

– відмову у визнанні потерпілою особою, якій відмовлено у визнанні потерпілою;

– зміну порядку досудового розслідування та продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України;

– відмову в задоволенні скарги щодо недотримання розумних строків слідчим, дізнавачем, прокурором під час досудового розслідування;

– відмову слідчого, дізнавача, прокурора в задоволенні клопотання про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених п. 9-1 ч. 1 ст. 284 КПК України;

2) дії та бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, що полягають у:

– невнесенні відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

– неповерненні тимчасово вилученого майна відповідно до вимог ст. 169 КПК України;

– нездійсненні процесуальних дій, які він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк¹.

Таким чином, перелік обставин, що підлягають оскарженню, є нормативно визначеним і закріпленим. Усі скарги представників потерпілих, зокрема і юридичних осіб, зміст яких не охоплюється положеннями ч. 1 ст. 303 КПК України, мають бути відхилені. Наприклад, керуючись такою підставою, слідчий суддя Голосіївського районного суду м. Києва відмовив у задоволенні скарги про надання інформації щодо результатів проведеного розслідування у кримінальному провадженні № 12020100010000412 та вимоги щодо надання копії постанови про закриття кримінального провадження².

Водночас певній критиці, на нашу думку, може піддаватися бездіяльність у вигляді нездійснення процесуальних дій, які зобов'язаний вчинити представник сторони обвинувачення у визначений кримінальним процесуальним законодавством строк. З огляду на це відмова в наданні копії постанови про закриття кримінального провадження може визнаватися необґрунтованою, адже ч. 6 ст. 284 КПК України передбачає, що копія постанови слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження надсилається заявнику, потерпілому, прокурору. Ця нормативна засада закріплює обов'язок

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2024).

² Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 19.10.2020 : справа № 752/20118/20, провадження № 1-кц/752/8167/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95474270> (дата звернення: 10.11.2024).

слідчого, дізнавача проінформувати заявника, потерпілого та прокурора у визначений законодавством строк, а тому відповідає формулюванню, викладеному у п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України. Примітно, що і в резолютивній частині слідчий суддя використав таке формулювання, як «відмовити у відкритті провадження за скаргою адвоката... на бездіяльність слідчого СВ Голосіївського УП ГУ Національної поліції м. Києва..., що полягає у ненаданні інформації щодо проведеного розслідування у кримінальному провадженні № 12020100010000412»¹. Таким чином, вимогу про надання копії постанови про закриття кримінального провадження слідчим суддею залишено без уваги.

Окрім цього, на практиці не завжди представники юридичних осіб обізнані стосовно окремих процесуальних нюансів участі у провадженні в цілому та в контексті оскарження дій, рішень чи бездіяльності сторони обвинувачення. Так, наприклад, Вінницьким міським судом Вінницької області розглядалася скарга Генерального директора фірми «ІВО+КГ» на бездіяльність представників Вінницької окружної прокуратури, подана в порядку ст. 303 КПК України. Проте скаргу не було розглянуто по суті та було повернено особі, котра її подала, через те що представником юридичної особи в матеріалах скарги не надано документів, які б підтверджували, що особа, яка подала скаргу, має право її подавати, тобто документів, що засвідчують її статус представника². Таке рішення не поодиноке³, що, на нашу думку, пояснюється недостатньою обізнаністю представників юридичних осіб, якими стають їхні керівники або працівники, у тонкощах правничої сфери в цілому та процесуальному законодавстві зокрема.

Підставами щодо припинення представництва юридичної особи, стосовно якої вчинено кримінальне правопорушення, є: 1) втрата

---

¹ Там само.

² Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 14.10.2024 : справа № 127/33762/24, провадження № 1-кс/127/14547/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122295783> (дата звернення: 23.10.2024).

³ Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 08.07.2024 : справа № 308/11392/24, провадження № 1-кс/308/4003/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120260127> (дата звернення: 23.10.2024); Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 24.12.2020 : справа № 758/3709/20, провадження № 1-кс-38753/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93803789> (дата звернення: 23.10.2024); Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 29.06.2021 : справа № 761/23339/21, провадження № 1-кс/761/13744/2021 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97986018> (дата звернення: 23.10.2024).

цією особою дієздатності; 2) закриття кримінального провадження. Також допустимо вказати про припинення повноважень конкретної фізичної особи щодо представництва юридичної особи у кримінальному провадженні. До таких підстав належать втрата статусу представника юридичної особи у кримінальному провадженні, зокрема:

- розірвання договору про надання правничої допомоги;
- звільнення представника, який перебував з юридичною особою у трудових відносинах;
- зупинення чи припинення права на зайняття адвокатською діяльністю;
- скасування (відкликання) довіреності юридичною особою, яка її видала;
- сплив терміну видачі відповідної довіреності.

Якщо представництво інтересів особи здійснював прокурор, то до підстав втрати ним статусу представника держави слід відносити такі обставини: 1) звільнення його з посади; 2) заміна прокурора у кримінальному провадженні; 3) відсторонення від виконання службових повноважень¹.

Висновки

Узагальнюючи викладене, зауважимо, що під представництвом юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, на нашу думку, слід розуміти вид процесуальної діяльності уповноваженого законом суб'єкта, повноваження якого засвідчені в належний спосіб і полягають у забезпеченні реалізації прав та обов'язків цієї юридичної особи.

Сутність діяльності представника юридичної особи відповідає діяльності потерпілого у кримінальному провадженні, адже залучений представник користується правами й обов'язками, гарантованими потерпілому законом. Таким чином, на стадії досудового розслідування він уповноважений звертатися із заявами та скаргами, подавати докази, брати участь у слідчих (розшукових) і процесуальних діях, отримувати копії матеріалів кримінального провадження та процесуальні рішення тощо.

Для представництва юридичних осіб у кримінальному провадженні необхідним є наявність двох підстав: фактичної, що передбачає факт скоєння щодо юридичної особи кримінального правопорушення, яким завдано майнову шкоду, та юридичної, що передбачає наявність відповідного документа, визначеного в ч. 3 ст. 58 КПК України, яким конкретну особу уповноважено вчиняти дії,

---

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 10.11.2024).

спрямовані на реалізацію прав та законних інтересів юридичної особи.

Текстуальний аналіз положень ч. 1 ст. 303 КПК України дозволяє визначити формулювання, використане законодавцем у пункті 1, як некоректне, зокрема щодо можливості оскарження бездіяльності слідчого, дізнавача чи прокурора, яка полягає в нездійсненні інших процесуальних дій, котрі він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк. Наголошено, що таке формулювання, враховуючи закони формальної логіки, може підлягати розширеному тлумаченню, а тому є підставою для неоднозначної судової практики.

Проведений аналіз матеріалів слідчої та судової практики засвідчив, що типовими помилками, яких припускаються особи, залучені до представництва юридичної особи, щодо якої вчинено кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, є: ненадання документів, які є підставою для представництва інтересів цього учасника правових відносин; оскарження дій представників сторони обвинувачення, що не підлягають оскарженню. Такі помилки властиві також представникам юридичної особи, залученим з-поміж її керівників і працівників, і адвокатам.

Список бібліографічних посилань: 1. Якимчук О. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 253 с. 2. Тлепова М. І. Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 221 с. 3. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с. 4. Ємельянов Р. О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2023. 233 с. 5. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 22 с. 6. Щербань Є. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 22 с. 7. Дрішляк К. В. Повноваження представника юридичної особи, потерпілої від кримінального правопорушення, в кримінальному провадженні // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юрид. літ., 2016. Т. 2. С. 300–301. 8. Канюка В. Є., Олійничук Р. П. Загальна характеристика представництва у кримінальному провадженні: поняття та види. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. № 14. С. 178–182. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-14-178-182>. 9. Метіль А. С., Часова Т. О. Представники юридичних осіб у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 666–668. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/161>. 10. Демура М. І.

Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування :
монографія / наук. ред. В. І. Маринів. Харків : Право, 2018. 224 с.

Надійшла до редколегії 13.11.2024

Прийнята до опублікування 15.12.2024

Iemets I. O. Representation of an aggrieved legal entity that has suffered damage as a result of a criminal offence at the stage of pre-trial investigation

The article defines the concept and essence of representation of a legal entity in respect of which a criminal offence or a socially dangerous act has been committed. It is proposed that representation of a legal entity in respect of which a criminal offence or a socially dangerous act has been committed should be understood as a type of procedural activity of a legally authorized entity whose powers are duly certified and consist in ensuring the exercise of rights and obligations of this legal entity. It is determined that the essence of the activities of a legal entity's representative corresponds to the activities of a victim in criminal proceedings, since the involved representative enjoys the rights and obligations guaranteed by law to the victim. That is, at the stage of pre-trial investigation, he or she is authorised to file statements and complaints, submit evidence, participate in investigative (search) and procedural actions, receive copies of criminal proceedings and procedural decisions, etc.

This article establishes that representation of legal entities in criminal proceedings requires two grounds: factual, which implies that a criminal offence has been committed against a legal entity which caused property damage, and legal, which implies the existence of a relevant document provided for in Part 3 of Article 58 of the CPC of Ukraine, by which a specific person is authorised to take actions aimed at exercising the rights and legitimate interests of a legal entity.

The textual analysis of the provisions of Part 1 of Art. 303 of the CPC of Ukraine provided the basis for stating that the wording used by the legislator in paragraph 1, in particular, regarding the possibility of appealing against the inaction of an investigator, detective, or prosecutor, which consists in the failure to perform other procedural actions which he or she is obliged to perform within the time limit specified by the CPC of Ukraine, is incorrect. The emphasis is placed on the fact that, given the laws of formal logic, it may be subject to an extended interpretation, and therefore is the basis for the formation of ambiguous case law. In addition, the typical mistakes made by persons involved in representation of a legal entity are summarised.

Keywords: criminal procedure, victim, legal entity, victim's representative, proof, lawyer.

УДК 343.13:343.296(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.16>

Микола Миколайович Коломойцев,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0005-8957-5509>,

e-mail: kolomoitsev.mykola@ukr.net

ПРЕДСТАВНИЦТВО ЦИВІЛЬНОГО ВІДПОВІДАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

На підставі узагальнення положень кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства визначено напрями діяльності й функції, які покладаються на представника цивільного відповідача в разі його залучення. Визначено, що головні напрями діяльності представника цивільного відповідача полягають у подачі заперечення проти позову, оцінці сутності та розміру претензій, викладених у позові, визначенні їхньої об'єктивності та відповідності обставинам справи, достовірності і достатності доказів, наданих на їх підтвердження, тощо. Встановлено, що загалом цей учасник кримінального провадження реалізує інформаційну, забезпечувальну та захисну функції.

Ключові слова: кримінальне провадження, представництво, цивільний відповідач, адвокат, юридична особа.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Розгляд і вирішення цивільного позову у справі здійснюється відповідно до положень цивільного процесуального права з урахуванням норм, закріплених у кримінальному процесуальному законодавстві. Цивільний відповідач як особа, щодо якої заявлено позов, належить до учасників кримінального провадження, котрому для вирішення цього питання законом гарантується низка процесуальних прав та обов'язків, спрямованих на задоволення його процесуального інтересу у справі.

Для реалізації своїх законних інтересів цивільний відповідач може залучати особу, яка має бути його представником, проте тут слід зважати як на низку визначених законодавством особливостей, так і на практичні аспекти. Так, по-перше, слухно вказують вчені про те, що норми цивільного процесуального законодавства визначають більш широкий перелік осіб, яких можна залучати для представництва цивільного відповідача, порівняно з положеннями кримінального

процесуального законодавства [1, с. 544]. Така ситуація, а також низка інших чинників можуть призвести до превалювання інтересів цивільного позивача над інтересами цивільного відповідача, тому особливості представництва цивільного відповідача у кримінальному провадженні мають стати предметом самостійного дослідження.

Стан дослідження проблеми

Комплексно до розгляду проблем пред'явлення та вирішення цивільного позову у кримінальному провадженні, а також захисту прав цивільних позивачів і відповідачів підійшли Л. Л. Нескороджена [2], Я. О. Клименко [3], Б. А. Ващук [4], Ю. В. Циганюк [5], О. Р. Мала [6], І. А. Воробйова [7], Н. С. Кравченко [8], О. А. Коваленко [9] та ін. При цьому більшість напрацювань присвячено саме способам реалізації процесуального інтересу цивільного позивача.

Останні дослідження, присвячені аналізу правових засад і напрямів діяльності цивільного відповідача у кримінальному процесі, здійснили С. Є. Абламський [1], О. В. Рибалка [10], С. О. Сорока і Г. С. Римарчук [11] та ін. Проте недостатньою вивчена вченими роль представника цивільного відповідача у кримінальному провадженні, що й пояснює обраний нами напрям наукової розвідки.

Мета і завдання дослідження

Мету статті визначено як з'ясування ролі, напрямів діяльності та функцій представника цивільного відповідача у кримінальному провадженні.

Реалізація окресленої мети забезпечена завдяки вирішенню таких завдань: 1) на підставі системного аналізу положень чинного кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства визначити напрями діяльності представника цивільного відповідача у кримінальному провадженні; 2) з'ясувати функції, які виконує особа, залучена як представник цивільного відповідача у кримінальному провадженні.

Наукова новизна дослідження

У статті визначено, що представник цивільного відповідача може бути залучений після пред'явлення цивільного позову. При встановленні того, що відповідач є належним, він може реалізувати своє право на представництво. Визначено, що роль і головні напрями діяльності представника цивільного відповідача полягають у: 1) встановленні інших співвідповідачів, якщо шкоду завдано діями не однієї, а, наприклад, кількох осіб; 2) перевірки достатності підстав у представника цивільного позивача для представлення інтересів держави, неповнолітнього, недієздатного або обмежено дієздатного потерпілого; 3) подачі заперечення проти позову за умови достатніх підстав і неналежного визначення відповідача; 4) визнанні позову повністю або частково на підставі ретельного вивчення й аналізу

тексту цивільного позову; 5) оцінці сутності та розміру претензій, зокрема й матеріального характеру, викладених у позові, визначенні їхньої об'єктивності та відповідності обставинам справи, достовірності і достатності доказів, наданих на їх підтвердження; 6) з'ясуванні того, чи здійснювалося раніше будь-якою особою відшкодування завданої шкоди; 7) перевірі обґрунтованості дій, реалізованих стороною обвинувачення з метою забезпечення позову, тощо.

З'ясовано, що окреслені напрями діяльності представника цивільного відповідача у кримінальному провадженні забезпечують виконання таких функцій: інформаційної, забезпечувальної, захисної.

Виклад основного матеріалу

Заподіяння шкоди особі кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням, а також пред'явлення у кримінальному провадженні цивільного позову – це ключові підстави для набуття особою статусу цивільного відповідача. Не має значення, якою є завдана шкода – фізичною, майновою або моральною, вона має бути обґрунтованою, тобто факт її заподіяння має засвідчуватися належними процесуальними джерелами доказів.

За загальним правилом, статусу цивільного відповідача у кримінальному провадженні набуває «фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану кримінально протиправними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому цим Кодексом»¹.

Одним із пріоритетних питань, що потребує свого вирішення під час розгляду статусу цивільного відповідача, є визначення належного відповідача.

Відповідачем за цивільним позовом у кримінальному провадженні не завжди є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. При вирішенні цього питання необхідно керуватися чинними нормативно-правовими положеннями, застосування яких обґрунтоване суттєвими обставинами справи. Такий підхід відповідає рішенням Великої Палати Верховного Суду, яка констатувала необхідність відмови в задоволенні позовної заяви у випадках, коли її вимогу адресовано неналежному відповідачеві².

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.11.2024).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.04.2020 : справа № 520/13067/17, провадження № 14-397цс19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89251545> (дата

Наприклад, якщо шкоду потерпілому завдано в разі вчинення злочину проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів, то зобов'язання про її відшкодування виникають в особі, протиправне діяння якої призвело до дорожньо-транспортної пригоди, а також у страховика на підставі положень Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», адже в таких випадках має місце договірне зобов'язання.

Окрім цього, коли суспільно небезпечне діяння вчинено неосудною особою або обмежено осудною, то відповідальність за шкоду, завдану нею, несе її законний представник. Це ж саме стосується і випадків, коли кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння вчинено особою, яка є малолітньою, за винятком випадків, коли «шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою»¹.

Також слід наголосити на необхідності перевірки достатніх підстав для пред'явлення цивільного позову у справі прокурором в інтересах держави, неповнолітніх громадян, недієздатних або обмежено дієздатних, тобто в інтересах тих осіб, які неспроможні самостійно захищати свої права. Для обґрунтування достатності підстав для представництва інтересів громадянина або держави в суді, передбачених Законом України «Про прокуратуру», прокурор в суді зобов'язаний «надати документи, що підтверджують недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність відповідного громадянина, а також письмову згоду законного представника або органу, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси відповідної особи, на здійснення ним представництва»².

Таким чином, є низка випадків, коли із загального правила про визначення особи, яка підлягає цивільно-правовій відповідальності, а також особи, уповноваженої на представництво цивільного позивача,

---

звернення: 15.11.2024); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.10.2020 : справа № 640/22013/18, провадження № 14-58цс20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92571188> (дата звернення: 15.11.2024); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 : справа № 552/6381/17, провадження № 14-626цс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79700895> (дата звернення: 15.11.2024).

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.11.2024).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.11.2024).

є винятки, а тому за умови неналежного визначення відповідача його представник може та повинен подати заперечення.

Представник у цивільного відповідача може з'явитися у справі лише після того, як йому буде вручено цивільний позов, тобто він набуде відповідного процесуального статусу. Саме ця обставина стає моментом початку етапу повноцінної реалізації цивільним відповідачем гарантованої йому законом правосуб'єктності.

Після отримання цивільного позову цивільний відповідач і залучений ним представник набувають реальної можливості на реалізацію гарантованих їм кримінальним процесуальним, цивільним і цивільним процесуальним законодавством процесуальних та суб'єктивних прав, а також законних інтересів. Погоджуємося з думкою Л. Л. Нескородженої про те, що суб'єктивні права та законні інтереси не збігаються, однак є взаємопов'язаними. Так, процесуальні права – це гарантовані законом права цивільного відповідача, надані йому для захисту своїх законних інтересів. Суб'єктивні права цивільного відповідача – певна можливість поведінки учасника правових відносин, передбачена правовою нормою й охоронювана державою. Відповідно до позиції науковиці, законні інтереси – це ті інтереси особи, які підлягають захисту зі сторони держави й охороняються законом [2, с. 12]. Саме ці компоненти і становлять зміст правового статусу цивільного відповідача у справі.

Для реалізації окреслених складових правового статусу цивільному відповідачеві та його представникові слід ретельно вивчити й проаналізувати текст позову, оцінити сутність і розмір претензій, зокрема матеріального характеру, пересвідчитися в їхній об'єктивності та відповідності обставинам справи, оцінити докази, надані на їх підтвердження.

Передусім особа, яка діє як представник цивільного відповідача у кримінальному провадженні, зобов'язана оцінити відповідність заявленого цивільного позову у кримінальному провадженні правилам, передбаченим для нього цивільним процесуальним законом. На підставі аналізу положень ч. 3 ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України доходимо висновку, що реквізитами цивільного позову є ім'я або найменування відповідача; зміст позовних вимог, а саме: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити в рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини¹.

---

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.11.2024).

Також у цьому контексті слід згадати і про момент подачі цивільного позову. Цивільний позов у кримінальному провадженні пред'являється до початку судового розгляду. Відповідно до положень ч. 2 ст. 347 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта. З огляду на це порушень вимог ст. 128 КПК України під час звернення потерпілої з цивільним позовом до оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта, як вказує Верховний Суд, немає¹. Отже, пересвідчившись у тому, що цивільний позов відповідає вимогам закону, особу цивільного відповідача визначено коректно, його пред'явлено своєчасно, особа, щодо якої його заявлено, разом зі своїм представником мають переходити до наступного етапу – вивчення суті позову та його оцінки. Цей етап є важливим та належить до змістовних складових діяльності, пов'язаної з формуванням правової позиції цивільного відповідача у справі.

За результатами аналізу цивільного позову цивільний відповідач зможе:

1) визнати його повністю або частково;

2) заперечувати проти нього. Суб'єктами заперечення цивільного позову є: а) суб'єкт кримінального правопорушення; б) особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, чим завдала шкоди фізичній або юридичній особі, її захисники та/або законні представники; в) особа, яка несе відповідальність за діяння підозрюваного, обвинуваченого або суспільно небезпечні діяння неосудної особи (її представник) за законом; г) представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження; д) третя особа (її представник), щодо майна якої вирішується питання про арешт [8, с. 5].

Реалізація цих процесуальних прав можлива вже під час підготовчого судового засідання або судового розгляду цивільного позову, адже якщо позов заявлено під час досудового розслідування, сторона обвинувачення рідко приймає рішення про залучення особи як цивільного відповідача. До того ж, згідно із ч. 2 ст. 348 КПК України, якщо «у кримінальному провадженні пред'явлено цивільний позов, головуючий запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов»².

---

¹ Постанова Верховного Суду від 26.05.2020 : справа № 754/10041/18, провадження № 51-6125км19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89564051> (дата звернення: 15.11.2024).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.11.2024).

Для з'ясування функціональної спрямованості діяльності цивільного відповідача та його представника в межах кримінального провадження, як зазначається в науковій літературі, слід використовувати конструкції «заперечення проти позову» та «захист від цивільного позову». З огляду на положення частин 2 і 3 ст. 62 КПК України це дає підстави для віднесення вищевказаної функціональної діяльності цивільного відповідача до загального поняття захисту, а отже, він може: відшкодувати збитки потерпілому (потерпілим); передавати індивідуально визначені речі; компенсувати моральну шкоду; відновлювати становище, яке існувало до порушення права потерпілого; припиняти дії, що порушують право чи створюють загрози для його порушення [12, с. 129].

На етапах вивчення суті цивільного позову слід піддати оцінці вкладені в ньому вимоги. Також слід зважати на те, чи не було відшкодовано хоча б якусь частину збитків, завданих цивільному позивачеві. Це важливо з огляду на той факт, що ст. 127 КПК України передбачено: «Підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення»¹. Не поодинокими є випадки, коли потерпілому ще на стадії досудового розслідування відшкодується завдана шкода, однак до моменту судового розгляду певні обставини справи змінюються і з'являється цивільний позивач, який заявляє позов із низкою претензій.

Протягом досудового розслідування, незалежно від того, чи подано цивільний позов у кримінальному провадженні або ні, сторона обвинувачення може проводити комплекс дій, спрямованих на забезпечення позову. Аналіз слідчої та судової практики засвідчує, що найчастіше такі дії полягають у накладенні арешту на майно, зокрема на те, що має статус тимчасово вилученого. У цьому контексті погоджуємося, що роль представника цивільного відповідача на цьому етапі має бути спрямована на отримання доказів, що заперечують предмет (підстави, вид і розмір шкоди) пред'явленого цивільного позову повністю або частково. Тому при «вирішенні клопотання про арешт майна слідчому судді, суду необхідно звертати увагу на: 1) грошову оцінку майна; 2) ціну цивільного позову (особливо в разі пред'явлення позову про відшкодування моральної шкоди); 3) співвідношення ціни позову та грошової оцінки майна цивільного відповідача» [1, с. 548–549].

---

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.11.2024).

Важливо, що на обґрунтування цивільного позову мають бути подані належні, достовірні та допустимі докази. Деякі цивільні позивачі переконані, що достатніми є подані в матеріалах кримінального провадження докази, проте на підставі власного адвокатського досвіду зауважимо, що цього рідко буває достатньо. Водночас, якщо надаються додаткові докази, то представник цивільного відповідача має вирішити завдання щодо отримання доказів, якими можуть повністю або частково бути заперечені предмет цивільного позову, тобто його підстави, вид і розмір шкоди.

Висновки

Представник цивільного відповідача може бути залучений до участі у кримінальному провадженні після пред'явлення цивільного позову. При встановленні того, що відповідач є належним, цивільний відповідач може реалізувати своє право на представництво.

За загальним правилом, статусу цивільного відповідача у кримінальному провадженні набуває фізична або юридична особа, яка за законом несе цивільну відповідальність та до якої пред'явлено цивільний позов. Водночас низкою законодавчих актів передбачено обставини, коли цивільну відповідальність несе інша особа.

Роль і головні напрями діяльності представника цивільного відповідача полягають у: 1) встановленні інших співвідповідачів, якщо шкоду завдано діями не однієї, а, наприклад, кількох осіб; 2) перевірці достатності підстав у представника цивільного позивача для представлення інтересів держави, неповнолітнього, недієздатного або обмежено дієздатного потерпілого; 3) подачі заперечення проти позову за умови достатніх підстав і неналежного визначення відповідача; 4) визнанні позову повністю або частково на підставі ретельного вивчення й аналізу тексту цивільного позову; 5) оцінці сутності та розміру претензій, зокрема й матеріального характеру, викладених у позові, визначенні їхньої об'єктивності та відповідності обставинам справи, достовірності та достатності доказів, наданих на їх підтвердження, з метою формування відповідної правової позиції; 6) з'ясування того, чи здійснювалося раніше будь-якою особою відшкодування завданої шкоди; 7) перевірці обґрунтованості дій, реалізованих стороною обвинувачення з метою забезпечення позову тощо. З огляду на ці напрями діяльності представника цивільного відповідача вважаємо, що загалом цей учасник кримінального провадження реалізує інформаційну, забезпечувальну та захисну функції. Переконані, що перспективи подальших досліджень полягають у розробленні пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства в аспекті врівноваження процесуальних статусів цивільного позивача та цивільного відповідача у кримінальному провадженні.

Список бібліографічних посилань: 1. Абламський С. Є. Представник цивільного позивача та відповідача в кримінальному провадженні: питання балансу забезпечення прав. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Т. 31, № 1. С. 540–551. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.47>. **2.** Нескороджена А. А. Забезпечення процесуальних прав та законних інтересів позивача та відповідача у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 18 с. **3.** Клименко Я. О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочинцем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 18 с. **4.** Ващук Б. А. Предмет доказування в цивільному позові у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 21 с. **5.** Циганюк Ю. В. Цивільний позов у кримінальному процесі України та країн континентальної правової системи: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 22 с. **6.** Мала О. Р. Цивільний позов прокурора у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2014. 23 с. **7.** Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 23 с. **8.** Кравченко Н. С. Суб'єкти доказування цивільного позову в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 23 с. **9.** Коваленко А. О. Повноваження прокурора щодо пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 25 с. **10.** Рибалка О. В. Проблемні аспекти статусу цивільного відповідача як суб'єкта доказування у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6, т. 2. С. 116–118. **11.** Сорока С. О., Римарчук Г. С. Цивільний відповідач у кримінальному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2018. № 894, вип. 18. С. 148–153. **12.** Кравченко Н. С. Участь цивільного відповідача в доказуванні цивільного позову. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 125–135.

Надійшла до редколегії 17.11.2024

Прийнята до опублікування 13.12.2024

Kolomoitsev M. M. Civil defendant representation in criminal proceedings

The article determines that a representative of a civil defendant may be involved in criminal proceedings after a civil claim is filed, and if it is established that the defendant is proper, it becomes possible to exercise the right of a civil defendant to representation.

At the same time, a number of legislative acts provide for the circumstances when civil liability is borne by another person, and this should be taken into account at the stage of

assessment of a civil claim, and the study establishes that, as a general rule, the status of a civil defendant in criminal proceedings is acquired by an individual or legal entity which, by virtue of law, bears civil liability and which should be taken into account at the stage of assessment of a civil claim.

The main areas of activity of a civil defendant's representative are summarised as follows: 1) identifying other co-defendants if the damage was caused by the actions of more than one person; 2) checking whether the representative of the civil plaintiff has sufficient grounds to represent the interests of the state, a minor, incapacitated or partially incapacitated victim; 3) filing an objection to the claim, provided that there are sufficient grounds and the defendant is not properly identified; 4) recognising the claim in whole or in part based on a thorough study and analysis of the text of the civil claim; 5) assessing the nature and amount of claims, including material claims, set out in the claim, determining their objectivity and relevance to the circumstances of the case, the reliability and sufficiency of evidence provided in support of them in order to formulate an appropriate legal position; 6) finding out whether any person has previously compensated for the damage caused; 7) verifying the validity of actions taken by the prosecution to secure the claim, etc. Given these areas of activity of the civil defendant's representative, the author concludes that in general, this participant in criminal proceedings performs the following functions: informational, supportive and protective. Prospects for further research are to develop proposals for improving current legislation in terms of balancing the procedural statuses of a civil plaintiff and a civil defendant in criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings, representation, civil defendant, attorney, legal entity.

УДК 343.98:343.41(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.17>

Володимир Юрійович Попов,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

<https://orcid.org/0009-0003-9020-9448>,

e-mail: v.iu.popov@ukr.net

ТИПОВІ ФОРМИ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВТРУЧАННЯМ У ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті обґрунтовано позицію, що протидія розслідуванню – це складне явище, яке може охоплювати різноманітні форми поведінки, що реалізуються заінтересованими суб'єктами задля перешкодження виявленню кримінального правопорушення, унеможливлення виконання завдань кримінального провадження. З'ясовано, що під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади, підозрювані для протидії розслідуванню найчастіше реалізують такі форми поведінки, як-от: 1) відмовляються надавати показання; 2) надають неправдиві показання; 3) переховуються від органів досудового розслідування; 4) не з'являються на виклики слідчого, прокурора, слідчого судді; 5) чинять вплив на потерпілого, свідків, відмовляються надавати біологічні зразки, зразки почерку, голосу тощо. Визначено форми протидії, які вчиняються іншими заінтересованими особами на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду.

Ключові слова: втручання у діяльність, представник органу державної влади, протидія розслідуванню, попередження, подолання протидії, процесуальна дія, тактична операція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Однією зі складових кримінальної процесуальної діяльності є попередження та подолання протидії розслідуванню, адже не всі особи, причетні до вчинення кримінального правопорушення, визнають свою вину в цьому, широ розкаюються та взаємодіють зі слідством. Частіше такі особи мають пасивну позицію у встановленні обставин кримінального правопорушення, а подекуди вони вдаються до протидії законній діяльності сторони обвинувачення.

Протидія розслідуванню – це нереалізація особою її права на захист, що полягає в залученні захисника та проведенні або ініційованні

комплексу гарантованих законом заходів щодо подання доказів і відповідних клопотань на розгляд слідчого тощо. Під протидією криміналісти розуміють скоєння особою діянь, спрямованих на створення перешкод у встановленні обставин учиненого злочину в умовах його активного розслідування, що, зокрема, полягає в перешкоджанні збиранню та використанню доказів органом досудового розслідування та судом [1, с. 94–95]. Окремі категорії кримінальних правопорушень майже завжди пов'язані з реалізацією стороною захисту різних форм протидії розслідуванню. Також не є винятком у цьому питанні кримінальні правопорушення, пов'язані із втручанням у діяльність представників органів державної влади. Тому важливо досліджувати типові форми протидії розслідуванню та розробляти ефективні засоби їх подолання.

Стан дослідження проблеми

У спеціальній літературі вже неодноразово приділялася увага проблематиці протидії розслідуванню та заходам, спрямованим на її подолання. Сутність такої діяльності, її складові, форми та засоби здійснення розкрито в комплексних дослідженнях Б. В. Шура [2], В. К. Лисиченка [3], Р. М. Шехавцова [4], О. І. Ромців [5], М. С. Чесакова [6], В. М. Плетенця [7] та ін. Окремі аспекти протидії розслідуванню певних груп кримінальних правопорушень також розкрито вітчизняними криміналістами [8; 9; 10]. Це зумовлено тим, що майстерності та засобів, які мають у своєму розпорядженні слідчі й оперативні працівники, сьогодні недостатньо для виявлення та подолання хитрощів, до яких вдаються злочинці. Тим паче, що нерідко їм протистоятим не просто професійніший та оснащений сучасними технічними можливостями злочинець, а такі форми організованої злочинності, які здатні до протидії не лише окремим правоохоронним органам, а цілим державним структурам [11, с. 202]. Враховуючи, що ця проблематика в контексті групи досліджуваних нами злочинів досі залишається не розробленою, вважаємо за потрібне дослідити її.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення форм протидії розслідуванню, до реалізації яких вдаються особи, заінтересовані в результатах розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Визначену мету конкретизовано в таких *завданнях*: 1) з'ясувати типові ознаки такого явища, як протидія розслідуванню, на підставі узагальнення загальноприйнятих у науковій літературі підходів; 2) визначити типові підходи до класифікації форм протидії розслідуванню; 3) установити, які форми протидії кримінальній процесуальній діяльності реалізують заінтересовані особи на різних етапах

розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Наукова новизна дослідження

На основі узагальнення наукових підходів, аналізу матеріалів слідчої та судової практики, з урахуванням особливостей механізму кримінально протиправної діяльності, пов'язаної із втручанням у діяльність представників органів державної влади, визначено, що протидія розслідуванню – це складне явище, яке може охоплювати різноманітні форми поведінки, що реалізуються заінтересованими суб'єктами задля перешкоджання виявленню кримінального правопорушення, унеможливлення виконання завдань кримінального провадження. Узагальнено типові ознаки протидії розслідуванню, визначено її типові форми, які реалізуються безпосередньо підозрюваним та іншими заінтересованими в результатах досудового розслідування особами.

Виклад основного матеріалу

До визначення поняття «протидія розслідуванню», форм такої протидії та способів їх подолання вчені підходять по-різному. Щодо самого поняття, то його сутність ми вважаємо за потрібне визначити на підставі узагальнення наукових позицій, висвітлених у юридичній літературі. Так, О. В. Александренко вказує, що це складова злочинної діяльності [12, с. 9]. На думку О. І. Ромців, протидія є своєрідним видом соціальної діяльності [5, с. 163]. Р. А. Степанюк вказує, що протидія може мати місце і до виявлення ознак злочину, з огляду на це вченим додатково виокремлюється така складова протидії розслідуванню, як «протидія викриттю злочину» [13, с. 111]. А. Ф. Волобуєв пропонує визначати протидію як обрання зацікавленими особами певної лінії поведінки, вжиття заходів, спрямованих на перешкоджання виявленню, вилученню та використанню доказів задля ухилення від відповідальності підозрюваного (обвинувачуваного) [14, с. 202].

М. С. Чесакова слушно зауважує, що протидія розслідуванню злочинів пов'язана з поняттями «конфлікт» і «конфліктна ситуація». На думку дослідниці, протидія розслідуванню – це певний вид поведінки людини, який у сутнісному аспекті є проявом суспільно небезпечного явища, а тому спрямований на досягнення передбачених законом цілей, що завідомо є злочинними, пов'язані з перешкоджанням і створенням несприятливих умов для повного та всебічного розкриття й розслідування злочинів [15, с. 83–84].

Таким чином, до іманентних ознак протидії розслідуванню найчастіше відносять такі:

1) відбувається після відкриття кримінального провадження та продовжується протягом всього розслідування, а подекуди може мати місце навіть під час судового розгляду кримінальної справи;

2) включає умисні дії, зокрема ті, скоєння яких переслідується законом, тобто вони становлять самостійний склад кримінального правопорушення;

3) спрямована на перешкоджання вирішенню завдань кримінального провадження (тобто унеможливлення їх вирішення);

4) пов'язана з реалізацією принаймні однієї з таких дій, як приховування, зміна або знищення інформації, що потенційно має доказове значення;

5) пов'язана із впливом на суб'єкта, який здійснює досудове розслідування;

6) є складним явищем, що може охоплювати складні форми поведінки, зокрема спрямовані не лише на перешкоджання розслідуванню, а й на виявлення ознак кримінального правопорушення. Також вчені до ознак протидії відносять й інші, проте, на нашу думку, вони не мають такого принципового значення.

Поряд із певною множинністю підходів щодо визначення поняття «протидія розслідуванню» спостерігається плуралізм думок і в контексті виокремлення її форм і способів подолання. Передусім зауважимо, що в досліджуваних нами кримінальних правопорушеннях реалізуються різні форми протидії виявленню ознак кримінального правопорушення і розслідуванню в цілому.

Механізм кримінально протиправної діяльності, пов'язаної із втручанням у діяльність представників органів державної влади, майже не передбачає використання матеріальних знарядь під час їх учинення, не зумовлює виникнення певних слідів, найчастіше це ідеальні сліди, тому об'єктом, щодо якого вчиняється протидія, стає сам потерпілий. Окрім цього, потерпілий під час розслідування втручання в діяльність представників органів державної влади є предметом кримінального процесуального пізнання і стає об'єктом незаконного впливу як у контексті примусу до прийняття незаконних рішень, так і в частині неповідомлення про те, що кримінальне правопорушення вчинене щодо нього. Тому ми не будемо ґрунтовно зупинятися на формах протидії виявленню кримінальних правопорушень досліджуваної нами групи, лише зауважимо, що здебільшого вони пов'язані із застосуванням різних методів психологічного впливу на потерпілого, а також свідків, якщо такі є.

Криміналістична наука немає єдиної позиції щодо типових форм протидії розслідуванню. Ґрунтовно до їх узагальнення підійшли В. К. Лисиченко та Р. М. Шехавцов. Науковці визначили, що як класифікаційні критерії можуть використовуватися такі: спрямованість дій осіб; етап кримінальної процесуальної діяльності, на якому вчинено протидію; характер взаємодії особи з носіями інформації, що має доказове значення; види суб'єктів протидії розслідуванню; кількість

суб'єктів; об'єкти впливу та конкретні ситуації; кількість об'єктів впливу; наявність впливу на суб'єктів протидії розслідуванню [16, с. 88–91].

На нашу думку, до найбільш значущих належить класифікація за характером учинених особою дій та узгодженістю із правовими принципами, відповідно до якої виокремлюють законні та незаконні форми протидії розслідуванню. Керуючись саме цим критерієм, ми вважаємо за потрібне визначити типові форми протидії, які реалізуються під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Поширеними *законними* формами протидії, що реалізуються безпосередньо підозрюваним, є:

1) відмова давати показання в порядку, передбаченому ст. 63 Конституції України;

2) надання неправдивих показань;

3) замовчування або викривлення окремих відомостей про подію кримінального правопорушення та пов'язані з нею обставини.

Важливо, що окреслені форми протидії можуть бути реалізовані під час проведення будь-якої вербальної дії. Щодо подолання цих форм протидії, то тут слушно вказують про можливість реалізації тактичної операції «Подолання протидії надання неправдивих показань», зміст якої становлять:

– допит;

– одночасний допит двох і більше раніше вже допитаних осіб;

– опитування із застосуванням поліграфу (за наявності добровільної згоди особи на це і відсутність у такої особи будь-яких психічних захворювань, розладів психіки тощо);

– психологічна експертиза;

– слідчий експеримент;

– дослідження відео- або звукозапису, на якому відображено протиправну поведінку особи за її участю;

– негласні слідчі (розшукові) дії у вигляді аудіо-, відеоконтролю особи;

– зняття інформації з електронних комунікаційних мереж;

– зняття інформації з електронних інформаційних систем та ін.;

– портретна експертиза;

– експертиза відео- та звукозапису (фоноскопична експертиза) [17, с. 110–112].

Принагідно зауважимо, що доцільність проведення портретної експертизи та експертизи відеозапису обґрунтована лише в тих ситуаціях, коли потерпілий раніше не був знайомий з підозрюваним, його співучасниками. Наприклад, у ситуації, коли вчинено втручання в діяльність судді, який до цього проводив розгляд справи, а анкетні

дані потенційного підозрюваного раніше під час досудового розслідування та судового розгляду засвідчено на підставі офіційних документів, то призначення такої експертизи не буде доцільним. Водночас, коли, наприклад, протидія розслідуванню, що полягає у висловленні погроз на адресу учасника кримінального провадження, відбувалася в телефонному режимі та є звукозапис такого дзвінка, то призначення експертного дослідження є обґрунтованим, адже на вирішення експерта покладатиметься розв'язання ідентифікаційних завдань, що дозволить засвідчити не лише особу, а й факт скоєння нею втручання.

Аналіз матеріалів слідчої практики дозволяє узагальнити, що підозрювані також вдаються до вчинення таких дій:

- переховуються від органів досудового розслідування;
- ігнорують виклики слідчого, прокурора, слідчого судді;
- затягують строки ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;
- чинять вплив на потерпілого шляхом погроз, підкупу, перешкоджання отриманню певних соціальних і матеріальних благ тощо;
- відмовляються надавати біологічні зразки, зразки почерку, голосу тощо.

Незаконні форми протидії полягають у підробленні документів, їх використанні, висловленні погроз на адресу потерпілих, свідків, осіб, які уповноважені на здійснення правосуддя або сприяють цьому, у застосуванні різних форм насильства тощо.

До певних форм поведінки, які можуть реалізовуватися іншими заінтересованими особами в процесі розслідування, належать такі:

- вплив на учасників кримінального провадження;
- реалізація дій, спрямованих на приховування злочинів, серед яких інсценування, фальсифікація, маскування, знищення та ін.;
- надання неправдивих показань;
- розголошення таємниці досудового розслідування;
- відмова надати біологічні зразки або зразки почерку, голосу тощо;
- затягування строків досудового розслідування, наприклад шляхом ігнорування викликів слідчого, довготривалого ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;
- неприбуття на виклик;
- невиконання процесуальних обов'язків, набутих у зв'язку з отриманням відповідного процесуального статусу у кримінальному провадженні;
- переховування від органів досудового розслідування тощо. Водночас, безумовно, у контексті досліджуваних нами кримінальних правопорушень слід говорити про певну специфічність і форм

протидії, до реалізації яких вдаються особи, заінтересовані в результатах досудового розслідування, ба більше, коли кримінальне правопорушення вчинене особою з використанням свого службового становища.

Також слід вказати, що досліджувані нами кримінальні правопорушення можуть бути вчинені і як самостійна форма протидії розслідуванню. Втручаючись у діяльність і вимагаючи від особи прийняття незаконного рішення, особливо, якщо об'єктом незаконного впливу є працівник правоохоронного органу чи суддя, особа може мати на меті реалізувати намір щодо уникнення кримінальної відповідальності, знищити докази її кримінально протиправної діяльності тощо. Такі дії і є проявом протидії розслідуванню чи розгляду кримінальної справи по суті. Тому при наданні правової оцінки діям особи слід комплексно оцінювати ситуацію та брати до уваги події, що передували вчиненню втручання.

Щодо підходів науковців до визначення найбільш апробованих способів подолання протидії розслідуванню, то вони передусім вказують про потребу реалізації таких заходів, як:

1) подолання протидії шляхом проведення тактичних операцій [17, с. 110; 18, с. 15; 19, с. 290–294];

2) реалізації окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема і негласних, і процесуальних заходів;

3) проведення організаційно-тактичних заходів (оперативно-розшукового характеру) [20, с. 181–183];

4) реалізації окремих тактичних прийомів задля подолання протидії розслідуванню під час проведення окремих процесуальних дій [21, с. 11–20].

Висновки

Протидія розслідуванню – це складне явище, яке може охоплювати різноманітні форми поведінки, що реалізуються заінтересованими суб'єктами задля перешкодження виявленню кримінального правопорушення, унеможливлення виконання завдань кримінального провадження.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади, підозрювані реалізують такі форми поведінки, в яких вбачається протидія: відмовляються надавати показання; надають неправдиві показання; переховуються від органів досудового розслідування; не з'являються на виклики слідчого, прокурора, слідчого судді; чинять вплив на потерпілого, свідків; відмовляються надавати біологічні зразки, зразки почерку, голосу тощо.

Іншими заінтересованими особами задля протидії розслідуванню реалізуються такі форми поведінки: здійснення впливу на учасників

кримінального провадження; реалізація дій щодо приховування злочинів (інсценування, фальсифікація, маскування, знищення та ін.); надання неправдивих показань; розголошення таємниці досудового розслідування; відмова надати біологічні зразки або зразки почерку, голосу тощо; затягування строків досудового розслідування, зокрема шляхом ігнорування викликів слідчого, довготривалого ознайомлення з матеріалами кримінального провадження; неприбуття на виклик; невиконання процесуальних обов'язків, набутих у зв'язку з отриманням відповідного процесуального статусу у кримінальному провадженні; переховування від органів досудового розслідування тощо.

Вважаємо, що перспективи подальших досліджень мають полягати у визначенні ефективних способів подолання протидії розслідуванню окресленим формам.

Список бібліографічних посилань: 1. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с. 2. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами. Харків : Гриф, 2005. 176 с. 3. Лисиченко В. К. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : монографія. Луганськ : РВВ Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ, 2009. 304 с. 4. Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2003. 21 с. 5. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 226 с. 6. Чесакова М. С. Протидія розслідуванню злочинів та шляхи її подолання на стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 22 с. 7. Плетенець В. М. Теоретичні та праксеологічні засади подолання протидії досудовому розслідуванню : монографія. Одеса : Гельветика, 2020. 424 с. 8. Пчеліна О. В. Протидія розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності та шляхи її подолання. *Молодий вчений*. 2016. № 4 (31). С. 628–632. 9. Ортинський В. А. Засоби подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2018. № 894 (18). С. 4–10. 10. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. 11. Бахин В. П. Криміналістика. Проблеми и мнения (1962–2002). Киев : Охрана труда, 2002. 268 с. 12. Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : автореф. дис. ... канд.

юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 20 с. **13.** Степанюк Р. А. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 261 с. **14.** Волобуєв А. Ф. Подолання протидії організованих злочинних груп розслідуванню економічних злочинів. *Вісник ЛІВС МВС України*. 1999. № 3. С. 201–213. **15.** Чесакова М. С. Протидія розслідуванню злочинів та шляхи її подолання на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 251 с. **16.** Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : монографія. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 344 с. **17.** Романушас К. А. Основи методики розслідування надання завідомо неправдивих показань свідком і потерпілим : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків : Факт, 2024. 203 с. **18.** Здоровко С. Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 19 с. **19.** Пчеліна О. В. Тактичні операції під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 290–294. **20.** Федосова О. В. Оперативно-розшукове забезпечення подолання протидії виявленню і розслідуванню злочинів, що вчиняються за участю неповнолітніх. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69), т. 3. С. 181–187. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.3.3.30>. **21.** Белан С. В., Луценко Т. О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. № 6. С. 11–20.

Надійшла до редколегії 11.11.2024

Прийнята до опублікування 14.12.2024

Popov V. Yu. Typical forms of counteraction to the investigation of criminal offences related to interference with the activities of public authorities

The article substantiates the position that counteraction to an investigation is a complex phenomenon which may encompass various forms of behaviour implemented by interested parties with the aim of preventing detection of a criminal offence, and making it impossible to fulfil the tasks of criminal proceedings.

It is found that during the investigation of criminal offences related to interference with the activities of representatives of public authorities, suspects most often implement the following forms of behaviour as ways to counteract the investigation: 1) refuse to testify; 2) give false testimony; 3) hide from pre-trial investigation authorities; 4) fail to appear when summoned by the investigator, prosecutor, investigating judge; 5) exert influence on the victim, witnesses, refuse to provide biological samples, handwriting, voice samples, etc.

It is established that other interested persons at the stage of pre-trial investigation of criminal offences of the type under study most often implement the following forms of behaviour to counteract the investigation: exerting influence on participants to criminal proceedings; implementation of actions to conceal crimes, including: staging, falsification, disguise, destruction, etc.; giving false testimony; disclosure of the secret of pre-trial investigation; refusal to provide biological samples or samples of handwriting, voice, etc.; delaying the pre-trial proceedings, delaying the pre-trial investigation, for example, by ignoring the investigator's calls, prolonged familiarisation with the criminal proceedings; failure to appear when summoned; failure to fulfil procedural obligations acquired in connection with obtaining the relevant procedural status in criminal proceedings; hiding from the pre-trial investigation authorities, etc. It is also emphasised that the prospects for further research should be to identify effective ways to overcome the following forms of resistance to investigation.

Keywords: interference in activities, representative of a public authority, counteraction to an investigation, prevention, overcoming counteraction, procedural action, tactical operation.

УДК 658.62[343.148:637.3](477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.18>

Лариса Анатоліївна Солоніченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0000-0003-1033-6619>,
e-mail: Talipova1977@ukr.net;

Дарина Юріївна Середа,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт);

 <https://orcid.org/0000-0002-7689-0017>,
e-mail: seredadar@ukr.net

ВИЗНАЧЕННЯ РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ ТОВАРІВ У ПРОЦЕСІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті досліджено методикку визначення ринкової вартості товарів у судовій товарознавчій експертизі, яка є ключовим інструментом забезпечення об'єктивності судових рішень у господарських і цивільних спорах. Акцент зроблено на необхідності уніфікованих підходів до оцінки з урахуванням нестабільної економічної ситуації та потреби в ретроспективних оцінках вартості. Зазначено, що поєднання порівняльного, витратного й дохідного методів оцінки підвищує точність експертних висновків. Особливу увагу приділено впровадженню цифрових інструментів для аналізу ринкових даних та автоматизації процесів. Запропоновано інноваційні рішення щодо проведення експертиз в умовах обмеженого доступу до товарів, зокрема через воєнні дії. Надано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази та інтеграції міжнародного досвіду в експертну діяльність, що сприятиме підвищенню об'єктивності та прозорості судових процесів. Наголошено на перспективах розвитку товарознавчої експертизи в умовах економічних і правових змін завдяки інноваціям та міжнародній співпраці.

Ключові слова: *судова товарознавча експертиза, ринкова вартість товарів, порівняльний метод, витратний метод, дохідний метод, ретроспективна оцінка, цифрові інструменти, економічна нестабільність, судові рішення, нормативно-правове регулювання.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку ринкової економіки особливу важливість набуває об'єктивне та достовірне визначення ринкової вартості товарів. Це питання є не лише теоретичним, а й практичним викликом,

з яким повсякденно стикаються суб'єкти господарювання, органи влади та судові інстанції. У процесі вирішення господарських і цивільних спорів важливо забезпечити коректне визначення вартості товарів, що сприяє досягненню справедливості в судових рішеннях, а також ефективному захисту прав та інтересів сторін. Саме тому особлива увага приділяється судовій товарознавчій експертизі, яка виступає інструментом встановлення ринкової вартості в рамках судових процесів. Однак у практичній діяльності часто виникають проблеми, пов'язані з різноманітністю методичних підходів до визначення вартості, нестабільністю ринкової кон'юнктури та відсутністю єдиних стандартів оцінювання. Це ускладнює роботу експертів і може призводити до суперечливих результатів у різних експертизах, що ставить під загрозу об'єктивність і неупередженість судових рішень. У зв'язку із цим виникає потреба у розробці та вдосконаленні методологічних підходів до оцінки ринкової вартості товарів у межах судової експертизи, а також уніфікації критеріїв оцінки.

Стан дослідження проблеми

Сучасні дослідження в галузі судової товарознавчої експертизи підкреслюють важливість точного визначення ринкової вартості товарів, що обумовлюється складністю цього процесу та значним впливом на судові рішення. О. Шевченко аналізує класифікацію судових товарознавчих експертиз, зазначаючи, що визначення типу експертизи є основоположним для вибору відповідних методів оцінки [1]. У свою чергу, О. Косторна та О. Зуєва розглядають проблеми планування й здійснення товарознавчих досліджень, акцентуючи на необхідності ретельного підходу для досягнення об'єктивності результатів [2]. О. Холодова, В. Губарева і Г. Сич пропонують методологічні підходи, що враховують ретроспективність оцінки під час визначення вартості машин, обладнання та інших товарів [3]. Особливості оцінки пально-мастильних матеріалів досліджує В. Сорокіна, вказуючи на специфічні критерії для цієї категорії [4]. М. Мартосенко та І. Шурдук аналізують вплив російського вторгнення на сучасні реалії судової товарознавчої експертизи, звертаючи увагу на додаткові виклики, зумовлені воєнними діями [5].

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у розробці науково обґрунтованих підходів до визначення ринкової вартості товарів у процесі судової товарознавчої експертизи для забезпечення об'єктивності, точності й ефективності судових рішень. Дослідження спрямоване на створення єдиної методології, що враховує змінність ринкової кон'юнктури, а також на вдосконалення експертних процедур в умовах сучасних економічних викликів і правових змін.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі *завдання*:

– проаналізувати наявні методики оцінки ринкової вартості товарів у судовій товарознавчій експертизі, визначити їхні основні недоліки та переваги;

– розробити уніфікований підхід до визначення ринкової вартості, який би враховував сучасні економічні умови та забезпечував об'єктивність і точність результатів експертизи;

– дослідити можливість використання цифрових інструментів для автоматизації процесів збору та аналізу ринкових даних у судовій експертизі.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано сучасні підходи до визначення ринкової вартості товарів у судовій товарознавчій експертизі з урахуванням динаміки ринку та специфіки воєнного часу. Акцент зроблено на інтеграції цифрових інструментів для збору та аналізу ринкових даних, що підвищить об'єктивність і точність експертних висновків. Дослідження спрямоване на вдосконалення нормативної бази та підвищення ефективності судових процедур в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу

Теоретичні основи визначення ринкової вартості товарів охоплюють комплексні підходи до розуміння сутності вартості товару та різних аспектів її оцінки, що є ключовими для проведення судових товарознавчих експертиз. У сучасних економічних умовах вартість товару розглядається як багатогранне поняття, яке включає різні види вартості та формується під впливом різноманітних ринкових і зовнішніх чинників.

У загальному розумінні вартість товару відображає його цінність на ринку, яка формується внаслідок взаємодії попиту і пропозиції. Традиційно виокремлюють кілька видів вартості: собівартість, що відображає витрати на виробництво; ринкову вартість, яка визначається ринковою кон'юнктурою; залишкову вартість для амортизованих об'єктів та ліквідаційну вартість, що визначає ціну продажу при вимушеній реалізації. У межах судової товарознавчої експертизи основна увага приділяється саме ринковій вартості, оскільки вона найбільш точно відображає актуальну економічну цінність товару на момент оцінки [1, с. 599].

Ринкова вартість товару визначається як найбільш ймовірна ціна, за яку він може бути проданий на відкритому ринку за умов, коли продавець і покупець діють раціонально та незалежно, не знаючи зовнішнього тиску. Вона формується під впливом низки чинників: попиту на певний товар, рівня конкуренції, загальної економічної ситуації, змін валютного курсу та інфляції. Також ринкова

вартість залежить від якості товару, його унікальності, строків реалізації, а в сучасних умовах – навіть від репутації продавця або наявності позитивних відгуків в онлайн-торгівлі. Додатково на ціну впливають такі зовнішні обставини, як воєнні дії чи пандемії, що можуть порушувати ланцюги постачання та впливати на загальний рівень цін [2, с. 56].

Основними методами оцінки ринкової вартості товарів у судовій практиці є порівняльний, витратний та дохідний. *Порівняльний* метод базується на аналізі ринкових цін аналогічних товарів та їх коригуванні з урахуванням особливостей конкретного об'єкта оцінки. *Витратний* метод враховує сумарні витрати на виробництво товару, включаючи собівартість і можливі витрати на реалізацію. *Дохідний* метод оцінки застосовується переважно для оцінки об'єктів, які можуть приносити регулярний дохід, як-от нерухомість або техніка, що здається в оренду. Усі ці методи мають свої обмеження, тому експерти часто використовують комбінацію підходів для забезпечення максимальної точності висновків [3, с. 518].

Оцінка вартості товарів в Україні регулюється законодавчими та нормативними актами, що забезпечують прозорість та єдині стандарти для експертної діяльності. Основні принципи оцінки закріплені в Законі України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»¹, а також у нормативно-правових документах Міністерства юстиції України, які регулюють порядок проведення судових експертиз. Додаткові рекомендації містяться в інструкціях та методичних вказівках для судових експертів. Важливу роль відіграє наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», який детально описує процеси призначення та проведення товарознавчих експертиз, особливо в умовах, коли фізичний доступ до товарів обмежений або неможливий через об'єктивні причини, як-от їх знищення або перебування на окупованих територіях².

¹ Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 № 2658-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 08.11.2024).

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 08.11.2024).

Таким чином, судова товарознавча експертиза – це вид судової експертизи, що спрямований на визначення властивостей, якості та вартості товарів з метою надання об'єктивних висновків для вирішення судових спорів. Її головна мета полягає в забезпеченні науково обґрунтованих даних про товари, що мають значення для прийняття рішень у цивільних, господарських та кримінальних справах¹.

Процедура призначення та проведення судової товарознавчої експертизи в Україні регулюється кількома нормативними документами, зокрема Законом України «Про судову експертизу» та наказом Міністерства юстиції «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». Призначення експертизи здійснюється за рішенням суду або на запит однієї зі сторін судового процесу, якщо необхідно встановити вартість чи якість товару для вирішення правового спору².

Процедура починається із подання слідчим постанови про призначення експертизи. Разом із постановою експерту надають всі необхідні документи, зразки товару та супровідну інформацію, пов'язану зі справою. У разі, коли фізичний доступ до товару неможливий (наприклад, через його знищення або втрату), висновки експерта можуть ґрунтуватися на фотографіях, документах та інших джерелах даних. Важливим етапом є формулювання судом конкретних запитань, відповіді на які має надати експерт у своєму висновку³.

Проведення експертизи включає кілька етапів: дослідження товару з використанням спеціальних методик, визначення його властивостей та відповідності нормативним вимогам. Важлива частина процесу – це оцінка ринкової вартості товару на конкретну дату з урахуванням економічної ситуації та ринкової кон'юнктури. Експертний висновок оформлюється у письмовій формі та містить обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені слідчим.

---

¹ Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 № 2658-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення: 08.11.2024).

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 08.11.2024).

³ Проведення товарознавчої експертизи, її види, завдання та об'єкти // Експертна група «Юстиція-ТЕУ» : сайт. 15.09.2021. URL: <https://ekspert-ocenka.com/provedennia-tovarovnavchoi-ekspertizi-ii-vidi-zavdannia-ta-ob-39-iekhti/> (дата звернення: 08.11.2024).

Результати експертизи надаються у вигляді звіту, який є важливим доказом у судовому розгляді. Суд, залежно від об'єктивності та точності висновку, може використати його як основу для ухвалення рішення. Експерт несе відповідальність за якість проведених досліджень і точність даних, які надаються в межах експертизи. Ця процедура забезпечує об'єктивність і достовірність оцінок, що є необхідними для ухвалення справедливих судових рішень, особливо у справах, пов'язаних із компенсацією збитків чи визначенням відповідності товарів нормативним вимогам. Більше інформації про ці процедури можна знайти в таких спеціалізованих джерелах, як ресурси судово-експертних установ та нормативно-правові документи, що регулюють проведення експертиз в Україні¹.

Методика визначення ринкової вартості товарів у судовій товарознавчій експертизі ґрунтується на принципах об'єктивності, достовірності та відповідності поточним ринковим умовам. Основна мета такої оцінки – встановлення найбільш ймовірної ціни, за якою товар може бути проданий за нормальних ринкових умов без тиску на продавця чи покупця. Експерти використовують кілька підходів для досягнення максимальної точності, серед яких порівняльний, витратний та дохідний методи.

Порівняльний метод передбачає аналіз ринкових цін аналогічних товарів на ринку з подальшим коригуванням з урахуванням індивідуальних особливостей об'єкта дослідження. Він є особливо ефективним для товарів з активним ринком, де існує достатня кількість порівняльних зразків. Водночас застосування цього методу може бути ускладнене у випадках, коли товар є унікальним або коли ринок не функціонує належним чином через кризові умови чи нестабільність. Процес застосування порівняльного методу починається зі збору даних про аналогічні товари, які реалізуються на відкритому ринку на дату, що цікавить суд чи сторони спору. Аналіз включає вивчення цінової інформації з відкритих джерел, таких як біржі, каталоги, оголошення, а також дані про фактичні угоди купівлі-продажу. Експерт використовує цю інформацію для побудови бази порівняння та ідентифікує чинники, які впливають на різницю в ціні між об'єктом оцінки та порівнюваними товарами. Одним із критичних етапів є коригування ціни з урахуванням особливостей об'єкта експертизи, до яких можуть належати якість товару, його стан, дата виготовлення, бренд, умови доставки та зберігання. Це дозволяє максимально точно наблизити ціну аналога до оцінюваного товару. Коригування також може

---

¹ Товарознавча експертиза: види та порядок проведення // WikiLegalAid : сайт. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Товарознавча_експертиза:_види_та_порядок_проведення (дата звернення: 08.11.2024).

охоплювати зміни ринкової кон'юнктури на момент оцінки, якщо її проводять для минулої дати, що особливо важливо для ретроспективних експертиз. Основними перевагами порівняльного методу є його простота та доступність, оскільки ринок надає багато даних для аналізу, особливо для стандартних споживчих товарів. Однак цей підхід має і свої обмеження. Його застосування ускладнюється в разі, якщо товар є унікальним або якщо ринок для певної категорії товарів є недостатньо активним. У таких випадках експерт може стикнутися з проблемою браку порівняльних даних, що потребує додаткових розрахунків або комбінування підходів [4, с. 395].

Порівняльний метод використовує формулу, що враховує різницю між об'єктом дослідження та аналогами, представленими на ринку. Формула розрахунку виглядає так:

$$C_{об} = C_{ан} \pm \sum (K_i * P_i),$$

де $C_{об}$ – ринкова вартість об'єкта; $C_{ан}$ – ціна аналога; K_i – коригувальний коефіцієнт; P_i – різниця в характеристиках між об'єктом і аналогом.

Цей метод дозволяє відобразити вплив таких специфічних особливостей об'єкта на його вартість, як стан, дата виготовлення чи репутація бренду.

Витратний метод оцінки ґрунтується на визначенні вартості товару через аналіз витрат на його виробництво та реалізацію. Цей підхід є доцільним для оцінки майна або продукції, яка не має активного ринку або аналогів. Проте він має обмеження, коли ринкові умови значно впливають на ціну, а витрати не відображають фактичну вартість товару на момент продажу. Процес оцінки за витратним методом включає кілька етапів. Спочатку визначають прямі витрати на матеріали, робочу силу та енергію, що використовують у виробництві. Далі додають такі накладні витрати, як витрати на адміністративне управління та логістику. До загальної вартості також включають витрати на амортизацію, якщо товар чи обладнання використовувалися у виробництві протягом тривалого часу. Фінальним етапом є розрахунок можливого прибутку, який виробник міг би отримати в нормальних ринкових умовах. Попри свою ефективність для оцінювання унікальних об'єктів витратний метод має певні обмеження. Одним із них є те, що він не враховує поточні ринкові умови та попит, які можуть суттєво впливати на кінцеву вартість товару. Вартість, розрахована виключно на основі витрат, може не відповідати реальній ринковій вартості, особливо в періоди економічної нестабільності. Крім того, зібрати точні дані про всі витрати може бути складно, що знижує об'єктивність результатів. Витратний

метод також корисний в разі, якщо товари виготовляють в одиничних екземплярах або якщо їхнє виробництво припинене, що унеможливає використання порівняльного методу. Однак для повної картини експерти часто комбінують витратний метод з іншими підходами, такими як дохідний чи порівняльний, щоб забезпечити максимально точний результат і врахувати всі можливі чинники [3, с. 522].

Витратний метод базується на обліку всіх витрат, пов'язаних із виробництвом товару, із додаванням до них планованого прибутку. Загальна формула цього методу виглядає так:

$$Ц_{об} = \sum (B_{мат} + B_{пр} + B_{накл}) + П,$$

де $B_{мат}$ – витрати на матеріали; $B_{пр}$ – витрати на виробництво; $B_{накл}$ – накладні витрати; $П$ – планований прибуток. Цей метод часто застосовують для оцінки товарів, які виробляються в обмежених кількостях або на замовлення.

Дохідний метод застосовується переважно для оцінки активів, які можуть приносити регулярний дохід. Він базується на прогнозуванні майбутніх доходів від експлуатації товару чи об'єкта та розрахунку їхньої теперішньої вартості. Основний принцип цього методу полягає в тому, що майбутній дохід має бути приведений до теперішньої вартості за допомогою ставки дисконту. Ставка дисконту відображає ризик, пов'язаний із можливістю отримання доходів у майбутньому, а також враховує фактор часу. Розрахунок поточної вартості майбутніх доходів здійснюється за формулою дисконтування, яка зменшує номінальний розмір майбутніх надходжень, відображаючи вплив інфляції та ринкових ризиків. Процедура оцінювання починається з аналізу історичних даних про доходи та витрати, пов'язані з експлуатацією об'єкта. На основі цих даних складається прогноз доходів на майбутній період. Важливо враховувати, що цей метод потребує точного врахування всіх можливих ризиків, таких як зміни в ринковому середовищі, економічна нестабільність або вплив зовнішніх чинників, таких як війна чи кризи [3, с. 522].

Дохідний метод передбачає розрахунок теперішньої вартості майбутніх доходів, які може приносити товар. Для цього використовується формула дисконтування:

$$Ц_{об} = \sum \frac{D_i}{(1+r)^t},$$

де D_i – прогнозований дохід у кожному періоді; r – ставка дисконту; t – кількість періодів. Цей підхід ефективний для оцінки активів, що генерують регулярний дохід, таких як орендоване майно або об'єкти нерухомості.

Важливим аспектом методики є оцінка вартості товару на дату в минулому, що часто необхідно для судових розглядів, зокрема при встановленні збитків або аналізі правових зобов'язань. Проте, як зазначають експерти, проведення такої ретроспективної оцінки ускладнюється відсутністю єдиних підходів та повноцінної інформації про минулі ринкові умови, що потребує додаткового методологічного розроблення.

Крім того, для підвищення об'єктивності експертизи використовують сучасні цифрові інструменти для моніторингу ринку та аналізу змін у цінах. Це дозволяє отримати актуальні дані навіть у нестабільних умовах, таких як війна або економічна криза. Оцінка вартості в умовах невизначеності також передбачає врахування альтернативних сценаріїв і чинників, які можуть впливати на ціну.

Однією з основних проблем є нестабільність економічної ситуації та постійні зміни ринкових умов, що ускладнює оцінку вартості товарів на певну дату, особливо в умовах воєнного стану. Брак чітких методологій для ретроспективної оцінки та відсутність доступу до достатньої ринкової інформації призводить до труднощів у проведенні об'єктивних експертиз. Це питання стає особливо актуальним для справ, де необхідно визначити збитки або компенсації на минулі дати [5, с. 416]. Також актуальною проблемою є недостатній рівень автоматизації та цифровізації процесів експертизи. Використання застарілих методів дослідження ускладнює роботу експертів, а обмежений доступ до сучасних інформаційних систем і баз даних знижує точність оцінок. Крім того, існує потреба в постійному підвищенні кваліфікації експертів, що особливо важливо в контексті розвитку новітніх технологій.

Водночас перспективи розвитку судової товарознавчої експертизи пов'язані з інтеграцією інноваційних технологій і автоматизованих систем аналізу ринку. Запровадження міжнародного досвіду, а також посилення співпраці з іноземними експертними установами сприятиме вдосконаленню методик і підходів до оцінки товарів. Активна участь України в міжнародних конференціях і наукових симпозиумах допомагає обмінюватися досвідом та підвищувати рівень експертизи. Ще однією важливою перспективою є реформування нормативно-правової бази, яка регулює проведення експертиз. Оновлення інструкцій та стандартів проведення експертиз, зокрема впровадження чітких рекомендацій для роботи в умовах війни або кризи, допоможе підвищити якість та об'єктивність результатів експертиз. Це сприятиме підвищенню довіри до судових рішень у суспільстві та забезпечить прозорість у господарських і цивільних справах [3, с. 526].

Висновки

Судова товарознавча експертиза в Україні відіграє важливу роль у забезпеченні об'єктивності та справедливості судових рішень у господарських, цивільних і кримінальних справах. Однак процес її проведення супроводжується низкою проблем, серед яких нестабільність ринку, недостатня цифровізація процесів та обмежений доступ до сучасних інформаційних систем. Крім того, проведення ретроспективної оцінки часто ускладнене браком чітких методологій та актуальних ринкових даних на минулі періоди. Попри ці виклики перспектива розвитку експертизи пов'язана з активною інтеграцією інноваційних технологій та міжнародного досвіду, що дозволить підвищити точність оцінок і прискорити процеси досліджень. Зростає роль автоматизації та цифрових інструментів для аналізу ринкових змін. Співпраця з міжнародними інституціями та участь у наукових конференціях сприяє обміну досвідом та вдосконаленню методик оцінки товарів.

Ключові методи оцінки ринкової вартості товарів – порівняльний, витратний та дохідний – мають свої особливості застосування, які забезпечують багатогранність підходу до оцінки. Порівняльний метод дозволяє врахувати ринкові умови та актуальні ціни аналогічних товарів, витратний метод забезпечує обґрунтованість оцінок для унікальних товарів через аналіз виробничих витрат, а дохідний метод є ефективним при оцінюванні активів, які приносять стабільний дохід.

Для забезпечення ефективності судової експертизи необхідні як зміни нормативно-правової бази, так і постійне підвищення кваліфікації експертів. Впровадження новітніх технологій та методологій сприятиме прозорості судових процесів та підвищенню довіри до судових рішень у суспільстві.

Список бібліографічних посилань: 1. Садченко О. О., Шевченко О. В. Класифікації судово-товарознавчих експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 596–606. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.61>. 2. Косторна О. А., Зуєва О. М. Проблеми планування та здійснення судових експертних товарознавчих досліджень. *Молодий вчений*. 2022. № 2 (102). С. 55–57. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-2-102-11>. 3. Холодова О., Губарева В., Сич Г. Методологія визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 22. С. 513–526. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.41>. 4. Сорокіна В. Особливості визначення ринкової вартості пально-мастильних матеріалів при проведенні судових товарознавчих експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2024. Вип. 69. С. 389–398. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2024.69.37>.

5. Мартосенко М., Шурдук І. Сучасні реалії судової товарознавчої експертизи в умовах російського вторгнення в Україну // Актуальні проблеми та перспективи розвитку агропродовольчої сфери, індустрії гостинності та торгівлі : тези доп. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Харків, 2 листоп. 2022 р.) / Держ. біотехнол. ун-т. Харків, 2022. С. 416–417.

Надійшла до редколегії 11.11.2024

Прийнята до опублікування 16.12.2024

Solonichenko L. A., Sereda D. Yu. Determination of the market value for goods in the process of forensic commodity expertise

The article deals with the important issue of determining the market value of goods in forensic commodity expertise. This process is crucial for ensuring the objectivity of court decisions in commercial and civil disputes. The study focuses on the development of methodological approaches that allow obtaining accurate valuation results despite economic instability and unpredictable market changes.

The emphasis is placed on the need to create unified valuation methodologies that include comparative, cost and income methods. The combination of these approaches increases the objectivity and reliability of expert opinions, especially when the use of one method is limited by the specifics of the product or the lack of comparative data. In an unstable economic situation and under the influence of external factors, such as military operations, the unification of valuation approaches and the integration of modern digital technologies are becoming particularly relevant. This allows not only to increase objectivity, but also to automate the process of analysing market data, which helps speed up expert procedures.

The article highlights the problems that arise when performing examinations in the absence of access to goods, for example, due to their destruction or presence in the occupied territories. In such cases, retrospective valuation methods are used, which take into account the economic situation at a certain date in the past. It is also noted that the integration of international experience will help to improve the efficiency of forensic commodity expertise in Ukraine and ensure that expert activity complies with international standards.

Finally, the study provides proposals for improving the regulatory framework for expert activity and introducing innovative technologies, which allows solving current problems of market valuation under martial law.

Keywords: forensic commodity expertise, market value of goods, comparative method, cost method, income method, retrospective assessment, digital tools, economic instability, court decisions, normative legal regulation.

Сергій Андрійович Трофимець,

Харківський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України,

відділ товарознавчих та гемологічних досліджень,

група автотоварознавчих досліджень (судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-6431-2244>,

e-mail: serhz.trofimets.96@gmail.com

**КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ ТЮТЮНОВОЇ
СИРОВИНИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ**

У науковій статті, з метою вдосконалення експертизи тютюнової сировини, досліджено особливості її класифікації (ботанічної, географічної, товарної, міжнародної), вимоги до якості та безпеки для здоров'я і життя людини, а також вимоги до пакування й маркування. Розроблено методичні рекомендації щодо визначення автентичності тютюнової сировини, які можуть бути використані у практичній діяльності співробітників митних органів під час проведення експертизи товарів групи 24 Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: митний контроль, ідентифікація, автентичність, тютюнова сировина, класифікація, експертиза.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Практика застосування митними органами тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності свідчить, що його ефективність прямо залежить від того, наскільки повно й точно вирішено питання класифікації товарів в Українській класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТ ЗЕД). Це не випадково, адже переліки товарів, щодо яких застосовують ставки мит, а також заходи з нетарифного зовнішньоекономічного регулювання здебільшого прив'язані виключно до кодів УКТ ЗЕД. Від точності віднесення товарів, що переміщуються через митний кордон, до тієї або іншої підкатегорії УКТ ЗЕД залежать: величина мита, розміри додаткових податків, дотримання порядку застосування інших заходів економічної політики, нетарифних обмежень.

Тютюнова сировина класифікується в товарній групі 24 УКТ ЗЕД. Очевидним є те, що правильна класифікація тютюну (сировини) в митних цілях неможлива без проведення ідентифікації цих товарів, а також ідентифікаційної експертизи, що дозволяє встановити

автентичність товару. Співробітникам митних органів для того, щоб успішно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність, сприяти забезпеченню економічної та продовольчої безпеки країни, дійсно необхідні всебічні знання про товар, зокрема про тютюнову сировину.

Передусім вищезазначене стосується відомостей про класифікацію (ботанічну, географічну (за регіоном зростання тютюну), товарознавчу, міжнародну (за гармонізованою системою)), про вимоги до якості тютюнової сировини та її безпеки для здоров'я й життя людини, а також про вимоги до пакування та маркування.

Проблема посилення митного контролю за переміщенням (особливо ввезенням) тютюнової продукції є дуже актуальною ще й тому, що доволі часто на тютюновий ринок надходить низькоякісний і фальсифікований товар.

Стан дослідження проблеми

Ринок тютюну і тютюнових виробів став предметом наукових розвідок Є. Михайлова [1; 2]; економіку тютюнового виробництва в Україні вивчали Л. Сагун, Ю. Веденіна, Л. Сухомлин, К. Тукало, Д. Ващенко [3]. Проблеми ідентифікації, якості та походження тютюнової сировини, зокрема її хімічний склад, методи аналізу, її вплив на здоров'я, досліджували О. Піро, Й. Смока та Д. Мол. Огляд науково-технічних джерел свідчить про недостатню кількість наукових даних щодо особливостей класифікації та ідентифікації тютюнової сировини при проведенні судової товарознавчої експертизи. Отже, актуальним залишається дослідження тютюнової галузі, зокрема стану тютюнової сировини, та питань, пов'язаних з особливостями експертизи під час процедури експертної оцінки безпечності та якості.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є узагальнення товарознавчих класифікаційних ознак тютюнової сировини для можливості застосування цих відомостей співробітниками митних органів під час ідентифікації товарів групи 24 УКТ ЗЕД.

Завданням дослідження є визначення теоретичних і практичних питань класифікації тютюнової сировини, встановлення товарознавчих аспектів судової експертизи цього товару.

Наукова новизна дослідження

Визначено узагальнені підходи до класифікації тютюнової сировини у процедурі судової товарознавчої експертизи, її ідентифікаційні завдання. Окреслено сучасні методи аналізу, зокрема інструментальні, що використовують для встановлення показників якості та безпеки. Ці методи дозволяють дослідити тютюнову сировину на молекулярному, хімічному та морфологічному рівнях для отримання об'єктивної інформації щодо її якості, безпеки та інших характеристик, які

можуть бути важливими в судовому розгляді. Узагальнено характерні дефекти тютюнової сировини та дефекти, властиві для продукції низької якості з ознаками псування. Описано механізм судової товарознавчої експертизи тютюнової сировини з метою об'єктивної оцінки якості, безпеки та інших характеристик.

Виклад основного матеріалу

Під автентичністю товару розуміють його справжність, відповідність, зокрема, еталону, опису тощо. Автентичність підтверджується (або не підтверджується) шляхом проведення ідентифікації. У митній справі це ідентифікаційна експертиза, що полягає у встановленні відповідності або, інакше кажучи, визначенні автентичності.

У митних цілях ідентифікація – це сукупність дій (правил) щодо встановлення відповідності товару, наданого на експертизу, заявленому найменуванню. Ідентифікація тютюнової сировини здійснюється за ознаками, що характеризують ці товари, а саме: за компонентним складом і способом застосування, з використанням документації та/або візуального аналізу.

Як документацію використовують договори постачання, документи, що супроводжують товар, або декларацію про відповідність товару вимогам нормативної документації. При візуальній ідентифікації тютюнової сировини встановлюють вигляд (тютюн або відходи), сортотип, спосіб сушіння (за зовнішнім виглядом, кольором тощо), наявність/відсутність середньої жилки та її колір.

Для вдосконалення митного контролю тютюнової сировини складено рекомендації та алгоритми проведення експертизи товарів групи 24 УКТ ЗЕД у митних цілях (при класифікації та при визначенні митної вартості).

Для проведення достовірної ідентифікації тютюнової сировини необхідно мати загальне уявлення про цей товар. Сировиною для вироблення тютюнових виробів є листовий тютюн (використовують тільки лист) та махорка (використовують лист і стебла). Після збирання сировину сушать та ферментують. При ферментації формуються ароматичні і смакові властивості тютюну, а також його товарний вигляд. Махорка відрізняється більш високим вмістом нікотину та речовин, які надають виробам грубий смак й аромат. Листові тютюни ростуть в умовах теплого клімату, якість сировини залежить від ботанічного сорту рослини, умов вирощування та інших факторів [4].

Тютюн (*Nicotiana tabacum*) – однорічна рослина, один із видів *Nicotiana* сімейства пасльонових (*Solanaceae*), містить алкалоїд нікотин. Листя тютюну використовують для виготовлення цигарок, сигарет, сигарил, сигар, курильного та люлькового тютюну.

Махорка (*Nicotiana rustica*) – інший вид рослини роду *Nicotiana*. Її використовують для виготовлення махоркової крупки, махоркових сигарет та нюхальної махорки.

Залежно від споживчих властивостей та призначення листові тютюни поділяють на три групи: жовті східні, крупнолисті та сигарні. Ці групи, своєю чергою, класифікують на кілька типів (ботанічних сортів) і підтипів (за місцем вирощування).

Жовті східні тютюни використовують для вироблення цигарок, курильного лодькового тютюну всіх виробничих сортів.

Крупнолисті тютюни використовують для виготовлення виробів першого та нижчих сортів.

Із *сигарного* тютюну виробляють сигари та невелику кількість цигарок.

За характером та властивостями диму розрізняють скелетні й ароматичні листові тютюни.

Скелетні тютюни (сортотипи Трапезонд, Остролист та ін.) при курінні дають характерний тютюновий запах диму без сторонніх домішок і вираженої ароматичності.

Ароматичні тютюни (сортотипи Дюбек, Американ, Самсун та ін.) на тлі основного запаху диму дають ароматичний, приємний запах.

Ботанічні сорти (типи) тютюну, що вирощуються в різних місцевостях (підтипи), але мають подібні морфологічні ознаки – форму листової пластини, основу листа, характер поверхні листа – об'єднуються в сортотипи.

Сортотип – це основна систематична одиниця агроекологічної класифікації тютюну. Він поєднує популяцію родинних форм тютюну близьких ботанічних сортів, якщо ці сорти сформувалися у відносно однакових умовах.

Тютюнову сировину (сортотипи) класифікують за п'ятьма типами та підтипами (за місцем зростання). Це сортотипи: Дюбек (I тип), Американ (II тип), Самсун (III тип), Трапезонд (IV тип), Остролист (IV тип), Імунний (IV тип), Собоцький (V тип). До сортотипів тютюну американської селекції належать Меріленд, Вірджинія, Берлі.

Хімічний склад ферментованого тютюну значно різниться залежно від ботанічного сорту, агротехніки, ґрунтових і кліматичних умов. Тютюн містить (у відсотках на суху речовину): вуглеводів 1,6–22,7, білків 6,4–12,9, нікотину 0,2–4,6, редукуючих речовин 3,5–24,5, поліфенолів 1,2–7,5. Носіями аромату тютюну та його диму є ефірні олії та смоли. Що вище ароматичність тютюну, то більший вміст у ньому ефірних олій, який становить до 1,5 % (за масою на суху речовину) у високоякісних і знижується до 0,1 % у низькоякісному скелетному тютюні. Вміст смол дорівнює 2,5–5,0 %. На аромат тютюну та його дим впливають органічні кислоти, які містяться в тютюні (валеріанова,

яблучна, лимонна та ін.), та складні ароматичні кислоти (хлорогена, кавова та ін.).

У тютюновій рослині найбільш цінною частиною є листя, яке збирають у міру дозрівання, починаючи з нижніх, зазвичай через два місяці після висаджування рослин. Зібрані листя називають «ломкою». Таких ломок за період дозрівання буває від 5 до 8. Більш якісну сировину дає друга і середні ломки, особливо з верхівки тютюнової рослини.

Зібраний лист витримують (томлять) до трьох діб, щоб забезпечити перебіг біохімічних процесів (гідролізу крохмалю, білків, пектинових речовин; розпаду хлорофілу; втрати вологи до 25,0–30,0 %). Після томлення тютюнові листя сушать або на сонці (сонячне сушіння), або в спеціальних сушарках, забезпечених трубами (вакуумне сушіння). Цигарну сировину сушать тіншовим сушінням. Тривалість сушіння залежить від способу сушіння: сонячне – 15–17 діб; вакуумне (включаючи томлення) – 3–4 доби; тіншове – 30–40 діб.

Висушений тютюн пакують у тюки, де листя укладають у визначеному порядку. Довжина тюків становить 80 см, висота – 53 см, ширина відповідає довжині листа, вага – трохи більше 30 кг. Довжина тюків для дрібнолистоного тютюну – 62 см.

Висушений та упакований у тюки тютюн піддають ферментації – витримці листя при температурі 40°C і відносній вологості повітря 80,0 % протягом 12 діб.

При ферментації знижується маса тютюну, зникає прозелень і трав'янистий запах листа, а тютюн набуває характерного кольору, смаку і аромату диму [5].

Класифікація тютюнової сировини в УКТ ЗЕД

Тютюнова сировина та тютюнові вироби належать до товарної групи 24 УКТ ЗЕД «Тютюн і промислові замітники тютюну». Група 24 ділиться на три товарні позиції:

- тютюнова сировина; тютюнові відходи (код 2401);
- сигари, сигари з відрізнаними кінцями, сигарили та сигарети, цигарки, з тютюном або його заміниками (код 2402);
- інший тютюн промислового виробництва та замітники тютюну промислового виробництва; «гомогенізований» або «відновлений» тютюн; тютюнові екстракти та есенції (код 2403).

До товарної позиції 2401 включено тютюнову сировину та тютюнові відходи. Зокрема, необроблений тютюн у вигляді цілих рослин або листя в природному стані. Листя можуть бути сушеними або ферментованими, цілими чи з відділеною середньою жилкою. Такий тютюн може являти собою шматочки певної форми, бути розрубаним або розчавленим. Його відмінна особливість – необроблений тютюн не готовий до куріння.

До товарної позиції 2401 включаються також тютюнові листя, змішані з відділеною середньою жилкою і зволожені (заправлені рідиною для запобігання появи плісняви, висихання і втрати аромату).

Тютюнові відходи – це відходи від переробки тютюнового листа або тютюнових продуктів (стебел, середня жилка, обрізки, пил).

Для правильної класифікації тютюнової сировини необхідно враховувати сортотип тютюнового листа: Меріленд, Кентуккі, В'єтнам, Берлей, Орієнталь, а також спосіб сушіння сировини.

Тютюн теплового сушіння сушать у штучних умовах за допомогою регульованого тепла та вентиляції. Не допускається присутність диму, гарі і кіптяви з листа.

Тютюн світлий тінювого сушіння сушать у природних умовах, за наявності додаткової циркуляції повітря; тютюн не має запаху диму і не містить гарі або кіптяви.

Тютюн вогневого сушіння сушать у штучних умовах з використанням відкритого вогню. Такий тютюн адсорбує дерев'яний дим.

Тютюн сонячного сушіння сушать безпосередньо під сонцем на відкритому повітрі протягом світлового дня.

До тютюнових відходів належать:

– відходи, відомі під різними назвами (*smalls, winnowings, sweepings, kirinti* або *broquelins* тощо). Вони містять такі домішки, як пил, рослинні відходи, текстильні волокна;

– відсів (*siftings*), які отримують при просіюванні відходів;

– обрізки (*cuttings*), що утворюються при виробництві сигар і складаються зі шматочків обрізаного листа;

– пил, отриманий при просіюванні вищевказаних відходів.

Особливість таких відходів полягає в тому, що їх не можна використовувати для продажу як готові до вживання вироби (курильний, жувальний, нюхальний тютюн або нюхальний порошок); вони не призначені для обробки, після якої їх можна було б використовувати як перераховані вище тютюнові вироби.

Експертиза тютюнової сировини в митних цілях

При експертизі тютюнової сировини важливо встановити її сортотип і товарний сорт. Для визначення сортотипу листа тютюну необхідно використовувати спеціальні довідкові дані [6].

Сортові відмінності особливо проявляються в морфологічних ознаках, зокрема у формі листової пластини, формі основи листа, характері поверхні листа. Важливими показниками, які найбільш повно і достовірно відбивають зрілість та курильні властивості тютюнової сировини, є колір і вологість листа. Так, що темніше зелене забарвлення і що більшу частину листа воно займає, то нижчою буде якість тютюну. Темно-зелене забарвлення листа пов'язане зазвичай із прибиранням недозрілого листа або з невитомленістю його на

першій стадії сушіння, буре забарвлення – результат перетримки листа при високій відносній вологості та підвищеній температурі повітря під час сушіння й ферментації. За ступенем вологості тютюнова сировина буває сухою (при стисканні в долонях листа ламаються і кришаться); нормально вологою (після стиснення листа повертаються до початкової форми, тобто мають хорошу еластичність) і підвищено вологою (після стиснення листа частково розправляються або зовсім не розправляються). Вологість неферментованої тютюнової сировини для всіх типів і товарних сортів має становити 19,0–21,0 %. Залежно від кольору, ступеня вологості та засміченості листа піском і землею встановлені чотири товарні сорти тютюну.

Геометрія (формат) листової пластини характеризується її найбільшою шириною, співвідношенням довжини пластини до її найбільшої ширини, видом верхівки і основи.

При округлій формі пластини листа співвідношення довжини до найбільшої ширини становить 1,0 : 1,3; при овально-серцеподібній – 1,7 : 2,0; при еліптичній – 2,2 : 2,5; при ланцетній – більше 3,0. Листя з сидячою формою основи з'єднані зі стеблом безпосередньо в основі пластини, а з грифоподібною формою мають звуження в основі пластини.

Відповідно до морфологічних характеристик тютюнова сировина класифікується за типами (ботанічним сортами) та підтипами (за місцем вирощання) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Групи, сортотипи, типи та підтипи тютюнової сировини

Група тютюну	Сортотип	Тип	Підтип
1	2	3	4
Жовті східні	Дюбек, Остроконець-45	I	Кримський південнобережний, Середньоазіатський, Казахський
	Американ	II	Кримський південнобережний, Кримський північний
	Самсун	III	Чорноморський (тютюни, які вирощують в Абхазії, Аджарії та на узбережжі Чорного моря), Закавказький (крім Севанського басейну, Абхазії і Аджарії), Середньоазіатський, Севанський

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
	Трапезонд, Остролист	IV	Північно-Кавказький, Береговий (сюди входять тютюни сортотипу Трапезонд, що вирощуються на узбережжі Чорного моря), Закавказький (крім Аджарії); Середньоазіатський, Казахський, Україно-Молдавський
Крупно-листі	Собольцький	V	Західноукраїнський
Сигарні*	–	Легкий тип (сорт Суматра та Гавана);	Абхазький, Брянський
		Важкий тип (сорт Суматра та Гавана)	Абхазький, Брянський, Чернігівський

* У сигарного тютюну типи встановлюють не за ботанічними сортами, а методом вирощування тютюнових рослин: I тип – тютюн, що вирощують в умовах затемнення, II тип – в умовах відкритого ґрунту.

За кордоном поширеними є крупнолисті тютюни сортотипів Берлей, Вірджинія, Кентуккі, а також Меріленд та Орієнталь.

Листя тютюну сортотипу Берлей має жовтий і помаранчевий кольори. За своєю міцністю цей тютюн наближається до вітчизняних крупнолистих тютюнів, але має дуже рихлу та губчасту текстуру і використовується як основа для просочення його ароматичними соусами.

Листя тютюну сортотипу Вірджинія має такі самі розміри, що й Собольцький, але воно світло-жовтого кольору та має знижену міцність смаку. Тому закордонні сигарети, які в основному виготовлені із цього типу тютюну, мають недостатню міцність.

Тютюн сортотипу Меріленд є найстарішим із відомих сортів американського тютюну. Його листя мають червонувато-коричневий колір, овальну витягнуту форму та волокнисту поверхню. Довжина становить 70–90 см, співвідношення довжини листа до ширини – понад 2.

Тютюнову сировину пакують у тюки (масою не більше 30 кг) і стоси (масою близько 20 кг). Габаритні розміри тюка: довжина – 62–80 см, висота – 53 см, ширина залежить від довжини листа. Кіпи – це упаковки прямокутної форми (55 см x 30 см x 60 см), обтягнені тканиною, бічні кінці якої стягнені шпагатом. Упаковану тютюнову сировину маркують, вказуючи на пакунку або кіпі сортотип (великою початковою літерою), тип (римською цифрою), підтип (арабською літерою), товарний сорт (арабською цифрою), масу (нетто) і розрахункову масу в кілограмах, номер партії (арабськими цифрами), чинний стандарт. У заготівельному господарстві на тюку вказують найменування господарства, номер бригади, дату оброблення тютюну отрутохімікатами, їхнє найменування та спосіб обробки.

Основними ідентифікаційними завданнями товарознавчої експертизи тютюнової сировини є:

1) визначення виду тютюну (експерт ідентифікує вид тютюну, наприклад вибірковий, листовий, купажований та ін.);

2) встановлення сорту (експерт визначає сорт тютюну, що може включати такі параметри, як колір, форма листка, розмір і текстура);

3) перевірка якості (експерт оцінює якість тютюнової сировини на предмет відповідності стандартам та вимогам, таким як вміст вологи, чистота, наявність домішок або забруднень);

4) визначення ступеня обробки (експерт може ідентифікувати ступінь обробки тютюну, включаючи сушіння, ферментацію тощо);

5) аналіз аромату та смаку (в деяких випадках експертиза може включати оцінювання аромату і смаку тютюну для ідентифікації його особливостей).

Відповідно до поставлених питань пропонується така послідовність дій (алгоритм):

– вивчити супровідну документацію (контракт, інвойс, сертифікати походження та якості товару, товарні накладні), перевірити маркування товару, проконтролювати правильність оформлення перевезених документів і на їх основі скласти уявлення про товар;

– відібрати для органолептичного дослідження товару представницьку пробу з певної кількості тюків або стосів тютюну. Відбір точкових проб в упаковці проводять за діагоналлю: у верхньому кутку, середині і в нижньому кутку. Загальна маса об'єднаної проби має становити 3 кг, з яких 1 кг досліджується;

– провести органолептичне дослідження: вивчити морфологічні ознаки тютюну (форми пластини, основи і характер поверхні листа), визначити колір (загальний тон, наявність темної зелені, бурого забарвлення у відсотках від загальної площі листа), встановити ступінь вологості листа.

За органолептичними показниками складається висновок про сортотип тютюну за ДСТУ ISO 10185:2013 «Тютюн і тютюнові вироби та його товарний сорт», а на підставі даних про районування тютюну – про передбачуване місце його походження та країну-виробника.

У судовій товарознавчій експертизі тютюнової сировини можуть використовуватися різноманітні методи дослідження для отримання об'єктивної інформації. Деякі з них включають: візуальний огляд (експерт проводить огляд тютюнової сировини для виявлення таких особливостей її зовнішнього вигляду, як колір, розмір, форма, текстура та наявність домішок або забруднень); мікроскопічний аналіз (використовується для дослідження структури тютюнового листа під мікроскопом для виявлення характерних ознак, які можуть бути використані для ідентифікації сортів та видів тютюну); хімічний аналіз (включає аналіз хімічного складу тютюнової сировини для визначення вмісту таких різних речовин, як нікотин, смоли, волога та інші); фізико-хімічні методи (можуть використовуватися для визначення таких параметрів, як вміст вологи, густина, рН, концентрація різних речовин тощо); газова хроматографія та мас-спектрометрія (методи дозволяють аналізувати склад тютюнової сировини на молекулярному рівні та визначати вміст різних хімічних сполук); спектральний аналіз (включає методи, такі як ІЧ-спектроскопія або УФ-спектроскопія, які дозволяють визначати характеристики тютюнової сировини на основі її спектральних властивостей). Зазначені методи можуть використовуватися окремо або в комбінації для отримання комплексної інформації про тютюнову сировину в межах судової товарознавчої експертизи [7].

Тютюн є сировиною для виготовлення тютюнових виробів, тому мікроскопічний аналіз тютюнової сировини є важливим аспектом встановлення якості цього товару. У судовій товарознавчій експертизі мікроскопічний аналіз може включати дослідження різних аспектів структури та властивостей тютюнового листа: морфологічні характеристики (дослідження морфологічних особливостей тютюнових листків, таких як форма, розмір, структура поверхні, наявність волосків, жилкування тощо); структура текстури (аналіз дозволяє досліджувати будову тютюнового листа на мікро- та макроскопічному рівнях, включаючи клітинну організацію, просторову структуру тканин, наявність порожнин та інші ознаки); наявність і тип домішок (експерт може виявляти наявність таких різних домішок, як інші рослини, фрагменти, пила, пісок, шерсть, комахи або їхні залишки, за допомогою мікроскопічного аналізу); стан плодівих органів (мікроскопічне дослідження може дозволити експерту виявити та оцінити стан плодівих таких органів тютюну, як плоди, насіння або підсічки, що може бути важливим для визначення сорту або походження);

оцінка ступеня пошкодження (експерт може визначити ступінь пошкодження тютюнового листа внаслідок хвороб, шкідників або механічних впливів за допомогою мікроскопічного аналізу). Зазначені аспекти мікроскопічного аналізу допомагають експертам отримати детальну інформацію про структуру та характеристики тютюнової сировини, що може бути важливим для проведення судових експертиз та розгляду справи.

Тютюновій сировині властиві характерні дефекти, тобто дефекти, які є типовими для цього виду або сорту тютюну і можуть впливати на його якість та властивості. До характерних дефектів тютюнової сировини належать:

1) пліснява, яка зазвичай пов'язана з некоректним зберіганням тютюнового листа під час вирощування або збирання і може призвести до псування тютюну та втрати його якості;

2) гниль, що також може бути наслідком некоректного зберігання або невідповідних умов вирощування та може знижувати якість тютюну і спричиняти втрату врожаю;

3) надмірне висихання, що може призводити до втрати вологи та зниження якості тютюнової сировини та впливати на смак і аромат кінцевого продукту;

4) розтріскування, яке може статися через пересушування або нерівномірне зберігання тютюну, що призводить до втрати цілісності листа та зниження його комерційної цінності;

5) деформація, тобто зігнуті або зіпсовані листки тютюну, що може бути наслідком некоректного зберігання або транспортування.

Характерні дефекти можуть виникати внаслідок різних факторів, таких як кліматичні умови, методи вирощування, зберігання та обробки тютюнової сировини.

Дефекти тютюнової сировини можуть свідчити про її низьку якість і впливати на смак, аромат та інші властивості кінцевого продукту [4].

Проведення судової товарознавчої експертизи тютюнової сировини з метою об'єктивного оцінювання якості, безпеки та інших характеристик зазвичай включає такі послідовні дії:

1) збір зразків (експерт або команда збирають зразки тютюнової сировини згідно з вимогами судової товарознавчої експертизи);

2) візуальний огляд (спеціаліст проводить візуальний огляд зразків для оцінювання їхнього зовнішнього вигляду, виявлення будь-яких очевидних дефектів, домішок або забруднень);

3) фізико-хімічні вимірювання (проводяться вимірювання параметрів тютюнової сировини, таких як вологість, рН, густина та інші характеристики);

4) хімічний аналіз (аналіз хімічного складу зразків для визначення вмісту різних речовин, таких як нікотин, смола, ароматичні сполуки тощо);

5) мікроскопічний аналіз (проводиться підготовка та дослідження зразків під мікроскопом для виявлення структурних особливостей тютюнового листа);

6) спектральний аналіз (методи спектроскопії використовують для визначення спектрів поглинання або розсіювання світла зразків);

7) оцінка результатів (після проведення всіх необхідних досліджень експерт аналізує отримані результати та формулює висновки щодо якості, характеристик та можливого походження тютюнової сировини);

8) підготовка звіту (експерт готує звіт, який містить всі виявлені факти, результати досліджень та висновки, що можуть бути представлені в суді або іншому замовнику експертизи).

Зазначені послідовні дії дають змогу провести повну експертизу тютюнової сировини для вирішення судових питань.

Висновки

Тютюн як продукт споживання є дуже своєрідним рослинним матеріалом. Його не можна віднести до групи рослинних продуктів звичайного харчового значення. За характером його споживання та дії на організм людини він суттєво відрізняється від решти продуктів рослинного походження, які містять у своєму складі алкалоїди (чай, кава тощо). Якість тютюну у смаковому та фармакологічному відношенні лише частково залежить безпосередньо від його хімічного складу. Його якість визначається тими продуктами згоряння та сухої перегонки, які утворюються зі складових частин тютюну при його горінні і поглинаються організмом під час куріння.

Через різний характер горіння, що залежить не лише від фізико-хімічних властивостей тютюну, а й від умов припалу повітря до палаючої зони, утворюються якісно та кількісно різні суміші продуктів згоряння й сухої перегонки. Ці відмінності позначаються як на смакових відчуттях, так і на фізіологічній дії тютюнового диму на людський організм. Для об'єктивної оцінки якості тютюну необхідно достатньо повно визначати не лише фізико-хімічний склад самого тютюну, а й продуктів його згоряння і сухої перегонки [8; 9].

Попри масштабну роз'яснювальну роботу щодо шкоди вживання тютюну (паління цигарок, сигарет, сигар, нюхання та жування різних типів тютюну), попит на нього серед населення залишається доволі високим. Ситуація на тютюновому ринку країни нині є невтішною: значна частка контрафактної та контрабандної продукції все ще перебуває в обігу. У зв'язку із цим доцільно посилити роль митних

органів у регулюванні тютюнового ринку. Для досягнення цієї мети необхідно виконувати чіткі дії, спрямовані на вдосконалення митного контролю, зокрема ідентифікацію тютюнової сировини та виробів.

Список бібліографічних посилань: **1.** Михайлов Є. А. Аналіз ринку тютюну в Україні. *Економіка АПК*. 2006. № 11. С. 94–98. **2.** Михайлов Є. А. Сучасний стан тютюнового підкомплексу України. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2006. Вип. 97. С. 126–128. **3.** Сакун Л. М., Веденіна Ю. Ю., Сухомлин Л. В., Тукало К. Ю., Ващенко Д. В. Управлінські та логістичні технології в мінливих умовах міжнародного конкурентного середовища. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 5. С. 203–207. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-286-5-37>. **4.** Сирохман І. В., Задорожній І. М., Пономарьов П. Х. Товарознавство продовольчих товарів. Київ : Лібра, 2007. 506 с. **5.** Вахмар О. А. Організація торгових процесів. Київ : Знання, 2005. 436 с. **6.** Вовк П. Д. Торгівля непродовольчими товарами. Київ : Вища шк., 2005. 327 с. **7.** Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с. **8.** Кардаш В. Я. Маркетингова товарна політика : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2005. 156 с. **9.** Колтунов В. А. Продовольча сировина : підручник. Київ : КНТЕУ, 2009. 268 с.

Надійшла до редколегії 11.10.2024

Прийнята до опублікування 15.11.2024

Trofimets S. A. Classification and determination of the tobacco raw materials authenticity during the forensic examination

The scientific article examines the peculiarities of classification (botanical, geographical, commodity, international); requirements for the quality of tobacco raw materials and their safety for human health and life, as well as requirements for packaging and labelling in order to improve the examination of tobacco raw materials. Methodological recommendations for determining the authenticity of tobacco raw materials have been developed, which can be used in practical work by customs officers when conducting an examination of goods of group 24 of the Ukrainian Classifier of Goods for Foreign Economic Activity. The identification tasks of the commodity expertise of tobacco raw materials (identification of the type of tobacco, establishment of the grade, quality control, determination of the degree of processing, analysis of aroma and taste) are defined. Modern methods of analysis are presented, in particular, instrumental methods used to establish quality and safety indicators (visual inspection, microscopic analysis, chemical analysis, physicochemical methods, gas chromatography and mass spectrometry, spectral analysis). These methods allow to examine tobacco raw materials at the molecular, chemical and morphological levels to obtain objective information about its quality, safety and other characteristics that may be important in litigation. The article provides a systematisation of information on the characteristic defects of tobacco raw materials, namely:

mould, rot, drying, cracking, deformation (these defects may arise as a result of various factors, such as climatic conditions, methods of growing, storing and processing of tobacco raw materials). Defects that are characteristic of low-quality products with signs of spoilage: impurities and contamination, mould, rot, drying out, cracking. The mechanism for conducting a forensic examination of tobacco raw materials with the aim of objective assessment of quality, safety and other characteristics is described.

Keywords: customs control, identification; authenticity, tobacco raw materials, classification; expertise.

Віталій Олександрович Усатий,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

[https://orcid.org/0009-0004-3325-4530,](https://orcid.org/0009-0004-3325-4530)

e-mail: usatii.v.o@gmail.com

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті наголошено, що група кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності є численною. Попри низку спільних ознак ці правопорушення залишаються доволі різноманітними як за особливостями предмета посягання, так і за способами вчинення, а також іншими характеристиками. На підставі узагальнення теоретичних підходів щодо криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень обґрунтовано потребу застосування підходу, який у дослідженні правових явищ із використанням класифікаційного методу пізнання передбачає одночасне врахування кримінально-правових ознак, що вважаються базовими, і криміналістично значущих ознак. Розроблено класифікацію кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, господарська діяльність, криміналістична класифікація, злочин, кримінальний проступок, економічна злочинність, банківська діяльність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Класифікація кримінальних правопорушень – це один із типових методів пізнавальної діяльності наук кримінально-правового циклу, що сприяє глибшому пізнанню явищ, визначенню їх іманентних ознак, окресленню перспектив їхнього подальшого розвитку. Криміналістична класифікація має на меті забезпечити диференціацію (систематизацію) кримінальних правопорушень на підставі таких ознак, які наділені вагомим криміналістичним значенням і тим самим сприяти формуванню криміналістичних характеристик, розробленню окремих криміналістичних методик [1, с. 324]. Також, як вказують учені, вона сприяє встановленню відповідних критеріїв, необхідних для диференціації криміналістичних методик і систематизації методичних рекомендації щодо видів, підвидів або груп злочинів [2, с. 165]. Таким чином, вагоме значення криміналістичної класифікації кримінальних

правопорушень у побудові науково обґрунтованих рекомендацій виявлення, розслідування та судового розгляду протиправних діянь і тих, що наділені вагомим рівнем суспільної небезпеки, актуалізує потребу постійного вивчення та вдосконалення цього криміналістичного вчення.

Вагомою загрозою для національної економіки, майнових прав і законних інтересів суб'єктів господарювання є кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності. Попри те, що їх дослідженню українські вчені приділяють пильну увагу, деякі проблеми досі залишаються поза їхньою увагою. Однією з таких ми вважаємо проблему криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Стан дослідження проблеми

Останнім часом до розробки криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності звертались В. Д. Пчолкін та І. В. Пашинська. У своїй роботі вони обґрунтували позицію, що як класифікаційні підстави мають обиратися найбільш значущі ознаки з точки зору дослідження механізму злочинної діяльності [3, с. 576].

В. А. Гагач свої дослідження присвятив проблематиці криміналістичної класифікації злочинів у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, наголосивши на її важливості в контексті теоретичного дослідження, а також протидії цим кримінально протиправним діянням [4, с. 140–141; 5].

Обґрунтував доцільність формування комплексної методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, а також визначив перспективи побудови окремих методів розслідування С. С. Трач [6]. Класифікацію злочинів у сфері банківського кредитування розробляв С. В. Бондар [7]. С. А. Тюленев зробив внесок у класифікацію кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством [8]. Таким чином, науковці здебільшого приділяють увагу дослідженню окремих підгруп у групі кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, акцентуючи увагу на потребі їх класифікації, необхідності врахування кримінально-правових і криміналістичних ознак. Ба більше, використання в наукових дослідженнях понять «економічна злочинність», «господарські злочини», «посягання у сфері економіки» вчергове засвідчує потребу вивчення та класифікації кримінальних правопорушень, що також дозволить їх відмежувати від суміжних явищ наук кримінально-правового циклу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розроблення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Досягнення поставленої мети забезпечено шляхом вирішення комплексу завдань, серед яких: 1) узагальнення наукових підходів щодо розуміння поняття і сутності кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності; 2) з'ясування критеріїв, які традиційно використовують учені під час криміналістичної класифікації, що сприяють вирішенню завдань, покладених на цей метод пізнавальної діяльності; 3) розроблення класифікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Наукова новизна дослідження

З'ясовано, що група кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності є численною. Попри низку спільних ознак ці правопорушення залишаються доволі різноманітними як за особливостями предмета посягання, так і за способами вчинення, а також іншими характеристиками.

На підставі узагальнення теоретичних підходів щодо криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень обґрунтовано потребу застосування підходу, який у дослідженні правових явищ із використанням класифікаційного методу пізнання передбачає одночасне врахування кримінально-правових ознак, що вважаються базовими, і криміналістично значущих ознак.

До головних класифікаційних критеріїв кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності віднесено: 1) вид економічних інтересів, яким завдано шкоди; 2) статус суб'єкта (у сфері господарських правовідносин), щодо якого вчинено кримінальне правопорушення; 3) тип застосованих знарядь і засобів; 4) вид господарської діяльності та галузь виробництва суб'єкта господарювання; 5) форму співучасті суб'єктів злочинів; 6) характерні ознаки особи злочинця; 7) спосіб учинення; 8) особливості предмета посягання та суспільні відносини, яким завдається шкода; 9) розмір спричиненої шкоди; 10) вид застосованого насильства; 11) правовий режим, упродовж дії якого вчинено кримінальне правопорушення; 12) вид наслідків, що настали. Додатковими критеріями запропоновано вважати: мету і мотиви, якими керувався винний або група осіб, що причетні до вчинення кримінального правопорушення, наявність підготовчих дій тощо.

Виклад основного матеріалу

У дослідженнях, предметом яких були окремі кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності або цілі групи, вчені використовують цілу низку термінів для їх позначення. Найбільш поширеними є, зокрема, «економічні злочини», «господарські злочини», «злочини у сфері підприємництва», «злочини у сфері банківської діяльності», «бюджетні злочини». Представники науки кримінального

права по-різному підходять до визначення зазначених понять, з'ясування їхньої сутності.

Наприклад, П. П. Андрушко пропонує господарські злочини розуміти як суспільно небезпечні посягання на охоронювані державою відносини у сфері господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом суб'єктами господарювання товарів, а також іншої продукції, виконанням робіт, наданням послуг та посяганням на фінансову діяльність держави, відповідальність за які передбачена кримінальним законом. Серед них науковець виокремлює шість груп, а саме: 1) злочини, які посягають на встановлений порядок здійснення підприємницької діяльності та окремі її різновиди; 2) злочини, об'єктом яких є встановлений порядок виготовлення та використання документів у господарській діяльності; 3) злочини, що посягають на фінансову діяльність; 4) злочини, об'єктом посягання яких є встановлений порядок реалізації споживачам товарів і надання послуг; 5) злочини проти свободи підприємницької діяльності; 6) злочини, що посягають на відносини у сфері сільськогосподарського виробництва [9, с. 24].

Із часом підходи до розуміння їх сутності та класифікації дещо змінилися. Зокрема, злочини у сфері господарської діяльності В. М. Киричко, О. І. Перепелиця і В. Я. Тацій запропонували розуміти як умисні діяння у сфері господарської діяльності, які завдають шкоди суспільним відносинам, що формуються у зв'язку з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням товарів, робіт, послуг [10, с. 403–405].

Заслугове на увагу класифікація злочинів у сфері господарської діяльності, запропонована Л. О. Нікітенко, яка класифікувала їх на чотири групи, зокрема: «1) злочини проти фінансових інтересів держави та інших учасників господарської діяльності; 2) злочини проти порядку зайняття підприємницькою та іншою господарською діяльністю; 3) злочини проти прав споживачів; 4) злочини проти порядку приватизації» [11, с. 90]. Таким чином, підходи вчених упродовж розвитку доктрини кримінального права змінювалися, ускладнювалися, водночас породжуючи певну дискусійність і спрощення.

Аналогічні процеси спостерігаються і у криміналістичній науці. Криміналістичне вчення про класифікацію кримінальних правопорушень також не позбавлене низки дискусійних аспектів. Передусім невирішеним залишається питання щодо того, чи необхідно розроблювати науково обґрунтовані рекомендації забезпечення дізнання у кримінальних проступках.

У контексті криміналістичної класифікації злочинів досі спостерігається плюралізм думок щодо визначення критеріїв, які слід покласти в основу розроблюваних класифікацій. О. В. Пчеліна узагальнює, що серед учених переважають три підходи. Прихильники першого переконані, що побудова криміналістичної класифікації можлива на

основі кримінально-правових ознак, покладених в її основу, другого – наголошують на доцільності використання тільки криміналістичних ознак, третього – пропонують використовувати одночасно і кримінально-правові, і криміналістичні критерії [12, с. 307]. Нам імпує третій підхід, прихильниками якого є О. Н. Колесніченко, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур, В. О. Гусєва та інші вчені, адже слушними видаються аргументи про те, що «не можна обмежуватися у класифікаційних побудовах лише криміналістичними ознаками (критеріями), а необхідно виходити з кримінально-правової класифікації злочинів, яка у цьому плані є базовою» [2, с. 166]. Водночас, безумовно, ми не заперечуємо проти можливості здійснення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень суто за криміналістичними ознаками. Із цього приводу слід зауважити, що перспективною є пропозиція В. Д. Пчолкіна й І. В. Пашинської про використання елементів механізму кримінально протиправної діяльності як підстав для класифікації кримінальних правопорушень [3, с. 574–576].

Щодо конкретних критеріїв, покладених ученими в основу розроблених класифікацій, то вони є доволі різноманітними та численними. Наприклад, В. В. Тищенко в основу класифікації корисливонасильницьких злочинів поклав такі критерії, як-от:

1) індивідуальні характеристики особи злочинця, зокрема їх кількість, ступінь організованості, вік, стать, місце роботи, навчання, професія, захоплення, зв'язок із потерпілим тощо;

2) об'єкт (особа потерпілого та предмет посягання);

3) обстановка вчинення, зокрема особливості місця вчинення, час, інші елементи обстановки;

4) спосіб підготовки, вчинення та приховування;

5) результати та наслідки злочинної діяльності [13, с. 32–38].

С. С. Чернявський, досліджуючи злочинну діяльність у сфері банківського кредитування, зауважив, що в цій категорії кримінальних правопорушень можуть бути виокремлені такі підгрупи:

1) злочини, безпосередньо спрямовані на незаконне одержання банківських кредитів (передбачені статтями 190–192, 222 Кримінального кодексу України (далі – КК України));

2) кримінально карані діяння економічного спрямування, що завдають непрямой шкоди кредиторам або є способом підготовки, вчинення та приховування перших (статті 209, 218-1, 219 КК України);

3) інші злочини, що вчиняються винними задля досягнення злочинного результату, пов'язаного з отриманням банківських кредитів тощо (статті 200, 357, 358, 361, 362 КК України);

4) злочини, пов'язані із протиправною діяльністю службових осіб (статті 364, 366–370 КК України) [14, с. 11].

С. В. Бондар як послідовник наукових розвідок С. С. Чернявського запропонував класифікувати виокремлені ним злочини на:

«1) основні: безпосередньо спрямовані на незаконне одержання або привласнення банківських кредитів (статті 190–192, 222 КК України); 2) додаткові: виступають способами підготовки, вчинення та приховування перших (статті 209, 212, 218-1, 219 КК України); сприяють досягненню злочинного результату (статті 200, 357, 358, 361–363 КК України); пов'язані з протиправною діяльністю службових осіб (статті 364–370 КК України)» [7, с. 13–14].

С. С. Трач, окреслюючи перспективи побудови окремих методик розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, запропонував таку їхню класифікацію:

1) за сферою господарської діяльності (галузева ознака): методика розслідування кримінальних правопорушень проти порядку обігу грошей, цінних паперів, інших документів; методика розслідування кримінальних правопорушень проти системи оподаткування; методика розслідування кримінальних правопорушень проти системи бюджетного регулювання; методика розслідування кримінальних правопорушень проти порядку переміщення предметів через митний кордон України; методика розслідування кримінальних правопорушень проти порядку зайняття підприємницькою та іншою господарською діяльністю; методика розслідування кримінальних правопорушень проти прав і законних інтересів кредиторів;

2) за кримінально-правовою (видовою) ознакою: методика розслідування базових кримінальних правопорушень (кримінальні правопорушення, визначені у розд. VII КК України); методика розслідування підпорядкованих кримінальних правопорушень (статті 190, 191 КК України); методика розслідування супутніх кримінальних правопорушень (статті 364, 366 КК України);

3) за іншими криміналістично значущими ознаками: залежно від специфіки окремих операцій у господарській сфері; залежно від елементів способу вчинення кримінальних правопорушень; залежно від характеристики предмета кримінального правопорушення тощо [6, с. 98–99]. Таким чином, дослідник в основу розробленої класифікацію поклав такі критерії: сферу господарської діяльності, особливості видового об'єкта суспільних відносин, а також такі криміналістично значущі ознаки, як елементи способу скоєння кримінальних правопорушень, характерні риси предмета кримінального правопорушення, специфіка операцій, що проводяться в господарській сфері тощо.

Принагідно зауважимо, що С. А. Тюленев при вивченні кримінальним правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із протиправним посяганням на активи суб'єктів господарювання, запропонував класифікувати їх за особливостями безпосереднього об'єкта посягання; предметом злочинного посягання; видом господарської діяльності, який зазнав злочинного впливу; характером і

формою зовнішнього вияву слідів кримінально караного діяльності; характером отриманого кримінально протиправного результату; особливостями суб'єктного складу, залученого до реалізації злочинного умислу; характером учинюваних рейдерами дій [8, с. 243].

Отже, підходи до класифікації є доволі різноманітними та не завжди засновані лише на використанні кримінально-правових або криміналістичних ознак чи одночасному врахуванні й тих, і інших. Щодо авторського підходу до вирішення головного завдання цього наукового дослідження, то ми вважаємо можливим провести криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності на підставі таких критеріїв:

1) за видом економічних інтересів, яким завдано шкоди через учинення кримінальних правопорушень:

– кримінальні правопорушення, що завдають шкоди приватним економічним інтересам;

– кримінальні правопорушення, що посягають на публічні економічні інтереси;

2) залежно від статусу суб'єкта (у сфері господарських правовідносин), щодо якого вчинено кримінальні правопорушення:

– кримінальні правопорушення, вчинені проти окремих суб'єктів господарювання;

– кримінальні правопорушення у сфері захисту інтересів кредиторів;

– кримінальні правопорушення у сфері захисту інтересів споживачів товарів і послуг;

– кримінальні правопорушення у сфері захисту інтересів акціонерів;

– кримінальні правопорушення проти економічних інтересів держави;

– кримінальні правопорушення проти інтересів держави у сфері обігу товарів;

– кримінальні правопорушення проти інтересів держави у сфері обігу грошей;

– кримінальні правопорушення проти інтересів держави у сфері приватизації;

3) за типовими знаряддями та засобами, що використовуються з метою реалізації злочинного умислу:

– кримінальні правопорушення, вчинені з використанням підроблених документів;

– кримінальні правопорушення, скоєні з використанням сучасних комп'ютерних технологій;

– кримінальні правопорушення, вчинені з використанням банків;

4) за видом господарської діяльності та галузі виробництва суб'єкта господарювання:

- кримінальні правопорушення, вчинені у сфері незаконного використання бюджетних коштів;
  - кримінальні правопорушення, вчинені у сфері приватизації;
  - кримінальні правопорушення, вчинені у сфері паливно-енергетичного комплексу;
  - кримінальні правопорушення, вчинені у сфері зовнішньоекономічної діяльності;
  - кримінальні правопорушення, вчинені в агропромисловому комплексі;
  - кримінальні правопорушення, вчинені у фінансово-кредитній сфері;
  - злочини у сфері соціального страхування або захисту;
- 5) за формою співучасті суб'єктів кримінального правопорушення:
- учинені одноосібно;
  - вчинені групою осіб;
- 6) за індивідуальними ознаками особи злочинця:
- стать, вік, сімейний стан тощо;
  - рівень освіти і спеціальність;
  - досвід роботи;
  - причетність до суб'єкта господарювання (чи перебуває у трудових відносинах із суб'єктом господарювання, чи є власником частки (статутного капіталу), чи є службовою особою у сфері господарської діяльності);
- 7) за способом учинення;
- 8) за особливостями предмета посягання та суспільними відносинами, яким завдається шкода:
- кримінальні правопорушення, які посягають на встановлений порядок здійснення підприємницької діяльності;
  - кримінальні правопорушення, що посягають на фінансову діяльність, зокрема банківську;
  - кримінальні правопорушення, які посягають на встановлений порядок виготовлення та використання документів у господарській діяльності;
  - кримінальні правопорушення, що посягають на встановлений порядок реалізації споживачам товарів і надання послуг;
  - кримінальні правопорушення, які посягають на свободу підприємницької діяльності;
  - кримінальні правопорушення, що посягають на відносини у сфері сільськогосподарського виробництва;
- 9) за розміром завданої шкоди:
- кримінальні правопорушення, які завдали шкоди у великому розмірі;
  - кримінальні правопорушення, які завдали шкоди в особливо великому розмірі;

10) за видом застосованого насильства:

– кримінальні правопорушення, пов'язані із застосуванням насильства (наприклад, учинення рейдерських дій інколи поєднане із застосуванням насильства);

– кримінальні правопорушення, не пов'язані із застосуванням насильства;

11) за особливостями правового режиму:

– кримінальні правопорушення, скоєні під час правового режиму воєнного стану;

– кримінальні правопорушення, вчинені в умовах надзвичайного стану;

12) за видом наслідків, що настали у зв'язку із кримінально-правовою діяльністю:

– кримінальні правопорушення, які спричинили тяжкі наслідки;

– кримінальні правопорушення, які не спричинили тяжких наслідків.

Крім того, в основу криміналістичної класифікації можуть бути покладені ще й такі критерії, як мета і мотиви, якими керувався винний або група осіб, що причетні до вчинення кримінального правопорушення, наявність підготовчих дій тощо.

Висновки

Проведений аналіз дає підстави узагальнити, що група кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності є численною. Попри низку спільних ознак ці правопорушення залишаються доволі різноманітними як за особливостями предмета посягання, так і за способами вчинення

На підставі узагальнення теоретичних підходів щодо криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень обґрунтовано потребу застосування підходу, який у дослідженні правових явищ із використанням класифікаційного методу пізнання передбачає одночасне врахування кримінально-правових ознак, що вважаються базовими, і криміналістично значущих ознак.

До головних класифікаційних критеріїв кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності віднесено: 1) вид економічних інтересів, яким завдано шкоди; 2) статус суб'єкта (у сфері господарських правовідносин), щодо якого вчинено кримінальне правопорушення; 3) тип застосованих знарядь і засобів; 4) вид господарської діяльності та галузь виробництва суб'єкта господарювання; 5) форму співучасті суб'єктів злочинів; 6) характерні ознаки особи злочинця; 7) спосіб учинення; 8) особливості предмета посягання та суспільні відносини, яким завдається шкода; 9) розмір спричиненої шкоди; 10) вид застосованого насильства; 11) правовий режим, упродовж дії якого вчинено кримінальне правопорушення; 12) вид наслідків, що

настали. Додатковими критеріями запропоновано вважати мету і мотиви, якими керувався винний або група осіб, що причетні до вчинення кримінального правопорушення, наявність підготовчих дій тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Київ : Ін Юре, 2010. 496 с. 2. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 407 с. 3. Пчолкін В. Д., Паши-нська І. В. Криміналістична класифікація злочинів у сфері господарської діяльності // Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 573–577. 4. Гагач В. А. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності, пов'язаних із підrobкою документів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. № 1. С. 135–141. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.1.22>. 5. Гагач В. А. Окремі питання криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності, пов'язаних із підrobкою документів // Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 10 трав. 2024 р.) / Хмельницьк. ун-т упр. та права ім. А. Юзькова, Західний регіонал. наук. центр НАПрН України, ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права» та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т упр. та права ім. А. Юзькова, 2024. С. 9–11. 6. Трач С. С. Концепція методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2, т. 2. С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.2.2.16>. 7. Бондар С. В. Криміналістична характеристика кредитно-банківської діяльності та класифікація злочинів у сфері банківського кредитування. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 18. С. 8–16. 8. Тюленев С. А. Криміналістична класифікація злочинів і кримінальних проступків, пов'язаних із протиправними посяганнями на активи суб'єктів господарювання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 3 (106). С. 235–246. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.20>. 9. Андрушко П. Злочини у сфері господарської діяльності за чинним Кримінальним кодексом: проблеми систематизації, криміналізації та декриміналізації. *Підприємництво, господарство і право*. 1998. № 12. С. 18–25. 10. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с. 11. Нікітенко Л. О. Щодо поняття та системи злочинів у сфері господарської діяльності. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1. С. 84–91. DOI: <https://doi.org/10.31558/2518-7953.2018.1-2.11>. 12. Пчеліна О. В. Криміналістична класифікація

злочинів. *Право і суспільство*. 2014. № 6 (2). С. 304–309. 13. Тіщенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 445 с. **14.** Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужки. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Usatii V. O. Criminalistics classification of criminal offences in the field of economic activity

The article determines that the group of criminal offences in the field of economic activity is numerous, and despite a number of common features, it is still quite diverse both in terms of the specifics of the object of the offence and the methods of commission, as well as other features. In addition, the study analyses the typical approaches of criminal law scholars to the classification of crimes in the field of economic activity.

Based on the generalisation of theoretical approaches to the forensic classification of criminal offences, it is justified that there is a need to apply an approach which, in terms of studying legal phenomena through the use of the classification method of cognition, provides for simultaneous consideration of criminal law features which are considered to be basic and forensically significant features.

The generalisation of scientific approaches to the forensic classification of certain groups of criminal offences in the field of economic activity has made it possible to identify the basic grounds for their differentiation. With this in mind, the main classification criteria for criminal offences in the field of economic activity include: 1) the type of economic interests that have been harmed; 2) the status of the entity (in the field of economic relations) in respect of which the criminal offence was committed; 3) the type of tools and means used; 4) the type of economic activity and industry in which the entity is engaged; 5) the form of complicity of the perpetrators of the crime 6) characteristic features of the perpetrator's personality; 7) a method of commission; 8) the characteristics of the object of the offence and the social relations to which the damage is caused; 9) the amount of damage caused; 10) the type of violence used; 11) the legal regime during which the criminal offence was committed; 12) the type of consequences that occurred. Additional criteria are proposed to include the purpose and motives of the perpetrator or a group of persons involved in the commission of a criminal offence, the existence of preparatory actions, etc.

Keywords: criminal offence, economic activity, forensic classification, crime, criminal offence, economic crime, banking activity.

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО;
ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

УДК 347.78(477):004.738.1   **DOI:** <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.21>

Даніїл Ігорович Шматков,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій
та протидії злочинності у кіберпросторі
(провідний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2952-4070>,
e-mail: shmatkov.daniil@univd.edu.ua;

Дмитро Валентинович Пашнєв,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій
та протидії злочинності у кіберпросторі (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-8693-3802>,
e-mail: dupashniev@univd.edu.ua;

Олексій Володимирович Хлєстков,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій
та протидії злочинності у кіберпросторі
(старший науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0001-8777-8269>,
e-mail: khliestkov.oleksii@univd.edu.ua;

Сергій Олександрович Коломійцев,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
науково-дослідної лабораторія з проблем інформаційних технологій
та протидії злочинності у кіберпросторі (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0009-0006-7070-9471>,
e-mail: s.kolomitsev@univd.edu.ua

ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ОДНОСТОРОННІХ ЗАЯВ ПРО АВТОРСЬКІ ПРАВА НА ВЕБСАЙТАХ

Дослідження спрямовано на визначення актуального стану юридичного підтексту та правових наслідків формулювання окремих складових односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах. Встановлено, що використання односторонньої заяви про авторські права є доволі складним та дискусійним. Визначено тренди у формулюванні заяв про авторські права на вебсайтах, що належать українським науковим установам. Встановлено юридичний підтекст та правові наслідки формулювання окремих складових односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах у проєкції актуального правового регулювання. Надано узагальнену оцінку юридичної відповідальності власників вебсайтів у контексті порушеного питання.

Ключові слова: всі права збережено, всі права захищено, авторське право, вебсайт, вебсторінка, наукові установи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Вебсайти¹ сьогодні є вітриною різних організацій та інструментом обміну інформацією і комунікації, зокрема в науковій сфері. Відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» дослідницьку інфраструктуру визначено як сукупність засобів, ресурсів та пов'язаних з ними послуг, які використовуються науковим співтовариством для проведення досліджень на найвищому рівні, що охоплює найважливіші об'єкти наукового устаткування та обладнання або набори приладів, ресурси, що базуються на знаннях (колекції, архіви, депозитарії або банки даних наукової інформації), інфраструктуру, засновану на технології комунікацій (грід, комп'ютери, програмне забезпечення і мережевий зв'язок), та інші структури унікального характеру. Дослідницькі інфраструктури можуть бути локально розташованими, віртуальними або розподіленими (організована мережа ресурсів)². Тому вебсайти, безумовно, є складовою такої інфраструктури.

У цифрову епоху значення авторського права постійно зростає [1–3]. Наприклад, у США кількість позовів щодо порушення авторського

---

¹ Хоча у Законі України «Про авторське право і суміжні права» у редакції від 15 квітня 2023 року терміни «веб-сайт» та «веб-сторінка» використовуються з дефісом, відповідно до правил Українського правопису 2019 року у цій статті зазначені терміни використано без дефісу.

² Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 12.11.2024).

права з 2021 року постійно перевищує кількість позовів, поданих щодо порушення прав на торговельні марки або патенти [4]. Відображення зацікавленості в захисті таких прав власниками ми можемо побачити на величезній кількості вебсайтів – розробники або правовласники роблять односторонні заяви щодо авторських прав (зазвичай у нижній частині вебсторінки) у приблизно такому форматі: [авторське право][власник][рік][фраза про права]. Яке юридичне значення та наслідки має ця заява? Поданий нижче матеріал дає відповідь на це питання.

Стан дослідження проблеми

Дослідження правових текстів, представлених на вебсайтах, не є новою практикою [5]. Використання стандартизованих заяв про права у цифрових джерелах може спрямувати користувачів до того, як вони можуть або повинні взаємодіяти з цифровими елементами таких джерел, але визначити правильну заяву про права не завжди просто [6].

Фраза «*All rights reserved*» виникла як заява, що вказує на збереження прав власності відповідно до вимог щодо повідомлення про авторські права, встановлених Буенос-Айреською конвенцією 1910 року. Цікаво, що конвенцію підписали лише Сполучені Штати Америки та країни Латинської Америки. З підписанням Бернської конвенції у 70-ті роки ХХ століття (Україна приєдналася у 1995 році) положення Буенос-Айреської втратили сенс та силу (причому тільки для згаданих панамериканських країн), оскільки й сьогодні авторські права виникають зі створенням твору і не потребують дотримання формальностей.

Із суттєвим розвитком глобальної мережі, починаючи з 2007 року, учені почали стверджувати, що заява про авторські права на вебсайтах не має юридичного значення [7]. Недостатня доцільність такої заяви підкреслюється і тим фактом, що за замовчуванням усі права зберігаються за правовласником, попри наявність чи відсутність відповідної заяви [8]. Крім того, відомо, що Суд Європейського Союзу не дуже звертає увагу на обмеження, встановлені такими заявами на вебсайтах [9]. Однак у США ж, навпаки, подібна заява може стати вирішальним аргументом у судових справах [10]. Так само, як ці тексти на вебсайтах здатні еволюціонувати [5], так і закони можуть створювати нову функціональність для них.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення актуального стану юридичного підтексту та правових наслідків формулювання окремих складових односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах. Завданнями дослідження є теоретичне обґрунтування юридичного значення окремих

складових односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах та встановлення рівня юридичної відповідальності власників вебсайтів за результатами аналізу заяв, поданих на них.

Наукова новизна дослідження

У результаті дослідження визначено тренди у формулюванні заяв про авторські права на вебсайтах, що належать українським науковим установам. Встановлено юридичний підтекст та правові наслідки формулювання окремих складових односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах у проекції актуального регулювання. На основі отриманих результатів надано узагальнену оцінку юридичної відповідальності власників вебсайтів у контексті порушеного питання.

Матеріали та методи досліджень

У процесі дослідження було використано такі методи, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, методи узагальнення, вивчення документації та методи описової статистики.

Для інтерпретації різних варіантів правових аспектів використання заяви про авторські права проведено емпіричне дослідження, що включало вивчення головних вебсторінок наукових установ, яким надається підтримка держави у 2024 році¹. Дослідження проведено у листопаді 2024 року. Для вибірки було використано фільтри наявності вебсторінки та статусу наказу «чинний». Початкова вибірка була відредагована, оскільки близько 10 % вебсайтів, зазначених у документі, не функціонувало, замість деяких була реклама, а деякі були зазначені у документі двічі. До фінальної вибірки увійшов 121 вебсайт.

Вибір вебсайтів наукових установ обґрунтований одразу двома чинниками: специфікою діяльності, що передбачає генерацію великих обсягів унікальних творів, та парадигмою відкритої науки, яка встановлює нові вимоги до управління авторськими правами.

Результати досліджень

У процесі дослідження було отримано такі дані:

- 28 % головних вебсторінок вебсайтів не містять заяви про авторські права;
- 68 % містять заяви зі знаком ©;
- 16 % мають текстове зазначення «Авторські права» або «Copyright»;
- 14 % містять одночасно знак © і текстове зазначення «Авторські права» або «Copyright»;

---

¹ Державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави // Портал відкритих даних : сайт. URL: <https://data.gov.ua/dataset/b9cc665a-ed71-4718-8932-ac78c4d9b969/resource/c703c1a9-9fdd-4162-b6d4-b0fd0ebd1f41/download/reiestr-naukovikh-ustanov-iakim-nadaietsia-pidtrimka-derzhavi-2024.xlsx> (дата звернення: 12.11.2024).

- 10 % містять зазначення «*All rights reserved*» або «Усі права збережено»;
- 17 % містять зазначення «Всі/усі права захищені/захищено/застережені»;
- 39 % не містять жодної дати;
- 39 % відображають 2024 рік;
- 35 % відображають діапазон дат (причому у чверті випадків остання дата не є 2024 роком, а в одному випадку перша дата є 1951 роком, коли інтернету взагалі не існувало);
- 24 % відображають одну дату, але не 2024 рік;
- 37 % не містять інформації про правовласника;
- 5 % у полі інформації про правовласника зазначають адресу вебсайту;
- в одному випадку правовласником зазначена торговельна марка (демонструється знак «™»), хоча такої торговельної марки в Україні не зареєстровано і ніколи не було зареєстровано;
- в одному випадку правовласником зазначено обчислювальний центр організації, в іншому – ресурсний центр ІТ-освіти та технологій;
- 3 % зазначають адресу поряд з інформацією про правовласника;
- 32 % в полі з інформацією правовласника зазначають скорочену назву або назву англійською мовою, яка збігається зі статутною в 38 % випадків, не збігається зі статутною в 17 % випадків, на вебсайті не виявлено статуту в 46 % випадків;
- 11 % містять у заяві ім'я/найменування розробника поряд із правовласником;
- 7 % описують умови використання вмісту;
- в одному випадку додатково зазначено відомості про права на торговельну марку.

Обговорення результатів

Як можна побачити з результатів, використання заяви про авторські права є стандартом (72 % досліджених вебсторінок), але її зміст і формат суттєво варіюється. Розглянемо юридичний підтекст використання заяви в цілому та окремих її елементів.

Хоча деякі учені у 2007 році стверджували, що заява про авторські права на вебсайтах не має юридичного значення [7], сьогодні із цим не можна погодитись повністю.

У статті 5 Директиви 2001/29/ЕС про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві містилися певні дозволи на відтворення в пресі, повідомленні для громадськості або надання доступності опублікованих статей на поточні економічні, політичні чи релігійні теми або трансляційних творів чи інших сюжетів такого ж характеру у випадках, коли таке

використання прямо не збережено (*reserved*) правовласником. Цікаво, що в офіційному перекладі українською цього документа це положення передано доволі художньо: «...коли таке використання не є чітко забороненим...»¹. Таким чином, уникнуто відповідальності за точний юридичний переклад терміна «*reserved*». Однак про плутанину в термінах буде згадано пізніше. Заява, що аналізується, є одним із видів такого збереження (також на вебсайті правовласник може робити заяву, наприклад, у розділі вимог щодо користування їм або у правових умовах тощо).

У преамбулі тієї ж Директиви зазначено, що «...технологічний розвиток полегшить розповсюдження творів, особливо в мережах, що змусить правовласників краще ідентифікувати твір або інший об'єкт, автора чи будь-якого іншого правовласника, а також надавати інформацію про умови використання твору або іншого об'єкта, щоб полегшити управління пов'язаними з ним правами. Необхідно заохочувати правовласників, щоб під час розміщення власних творів або інших об'єктів у мережах вони використовували позначення, що, на додаток до наведеної вище інформації, вказують, зокрема, на надання ними дозволу»².

Актуальна Директива 2019/790 про авторське право та суміжні права на єдиному цифровому ринку вже не містить подібної згадки у преамбулі, але містить цікаву статтю 4, яка відновлює юридичну доцільність використання заяви про авторські права на вебсайтах: держави-члени передбачають виняток чи обмеження прав щодо відтворення та витягування даних із творів та інших об'єктів, до яких вони мають законний доступ, з метою проведення глибинного аналізу тексту та даних. Виняток чи обмеження застосовуються за умови, що використання творів не було чітко збережене їх правовласниками у належний спосіб, такий як за допомогою засобів машинного зчитування у випадку контенту, доведеного до загального відома публіки онлайн³. До речі, тут знову в офіційному перекладі, розміщеному на порталі Верховної Ради України, слово «*reserved*»

---

¹ Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01 (дата звернення: 12.11.2024).

² Там само.

³ Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19 (дата звернення: 12.11.2024).

перекладено в новий спосіб – «обмежене». Причому слово «*limitation*», вжите рядком вище, також перекладено як «обмеження», що в цьому разі було цілком логічним.

Стаття 4 Директиви 2019/790 була імплементована в національні закони країн ЄС [11], що стало адекватною відповіддю на актуальний розвиток технологій. Однак в Україні та у США подібних положень у законах немає, тому юридичний підтекст заяви має менший масштаб, але він все ще є – факт оприлюднення і сповіщення про власника твору та/або дату його публікації. Очевидною перевагою тут є зниження кількості сирітських творів – проблема, що постійно обговорюється [12]. За визначенням, поданим у Законі України «Про авторське право і суміжні права», «сирітський твір, сирітський об'єкт суміжних прав – оприлюднені в Україні твір, фонограма, відеограма (у тому числі що входить до складу аудіовізуального твору або іншої фонограми, відеограми), зафіксоване виконання, щодо яких жоден із суб'єктів майнових прав за результатами ретельного пошуку не ідентифікований, а в разі ідентифікації такого суб'єкта (включаючи об'єкти, оприлюднені анонімно чи під псевдонімом) – його місцезнаходження не встановлене»¹.

Крім того, враховуючи зростання обсягів та форм використання, стандартизованих ліцензій [13], особливо у парадигмі відкритої науки [14], подібна заява є доречним місцем для їхнього відображення.

Для досягнення мети цього дослідження було зібрано інші, частково юридичні та неюридичні можливі мотиви публікації заяви про авторські права:

1) відлякати від порушення: ми не маємо емпіричних даних про ефективність цього методу, але, зважаючи на стандартне місце розташування заяви (знизу вебсторінки) і її видимість (малий шрифт), ефективність інструменту для досягнення зазначеної цілі, ймовірно, є невисокою;

2) якщо не зробити заяви, авторських прав не буде: це твердження є помилковим, про що вже було сказано раніше, але така версія є поширеною, якщо подивитись хоча б на кількість заяв, що містять слово «захищено» замість «збережено» у поданому емпіричному дослідженні;

3) розробники чи правовласники вважають, що цією заявою захищають чи обмежують використання всіх видів інтелектуальної власності: ця думка є помилковою, оскільки закони та практика не передбачають для торговельних марок чи патентів таких переваг, як у випадку з авторським правом;

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 12.11.2024).

4) правовласники отримують певні права на управління персональними даними користувачів: ця думка є хибною і жодним чином не стосується заяви, що розглядається;

5) правовласники є відповідальними, а вебсайт – надійним: окремі маркери цього можна знайти у заяві (наприклад, актуальність дати, що сигналізує про те, що сайт є актуальним), але це радше маркетингове питання у контексті досвіду користувача;

6) заява є маркером того, що вебсайт все ще адмініструється: це є цілком логічним досвідом користувача – бачити поточний рік у заяві і робити висновки про актуальність інформації на вебсайті, але для зазначення поточного року не обов'язково робити цілу заяву про авторські права;

7) заява є атрибутом якісного вебсайту, а якісний вебсайт – атрибутом надійного правовласника: це також радше маркетингове питання у контексті досвіду користувача, адже дизайн вебсайту здатен викликати довіру [15], однак відоме правило говорить, що кількість текстової інформації є прямо пропорційною до інформаційного переваження [16], як і складність та неоднозначність інформаційних характеристик, кількість альтернатив бренду (як можна побачити, зокрема, у представлених емпіричних даних), пропонованих джерелом інформації та системним інтерфейсом [17], а також несвочасне оновлення вмісту [18].

Перейдемо до більш детальної інтерпретації отриманих результатів дослідження.

Як наводити зазначення про авторські права? Знаком ©, або «Авторські права», або «*Copyright*»? Окремо чи разом? Тут немає юридичних обмежень. Закон України «Про авторське право і суміжні права», наприклад, містить абз. 2 п. 3 ст. 9, у якому зазначено, що суб'єкт авторського права «для повідомлення про свої майнові права може використовувати знак охорони авторського права, що складається з латинської літери “С”, обведеної колом – ©, поряд з яким зазначаються ім'я (найменування) суб'єкта майнових прав на твір, рік першого опублікування твору»¹.

Положення зазначеного Закону (а також схожі положення законів інших країн) не зобов'язує використовувати заяву про авторські права саме таким чином, але певною мірою стандартизує використання. Більшість досліджених вебсторінок використовують знак ©. Але доволі значна частина (14 %) додатково наводить текстову розшифровку («Авторські права» або «*Copyright*»), що є необґрунтованим

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 12.11.2024).

суто в контексті досвіду користувача, оскільки знак © є впізнаваним і цілком самодостатнім.

Як зазначати правовласника? З результатів дослідження бачимо, що цьому питанню розробники або правовласники не приділяють достатньої уваги: часто назви (найменування) відсутні або не відповідають документам, або правовласниками зазначені підрозділи організації, або використовується зовсім абсурдні формати: «Права на вебсайт належать вебсайту» та «Права на вебсайт належать торговельній марці», якої не існує. Майнові авторські права повинні належати фізичній або юридичній особі, яка чітко ідентифікується – це формує юридичне значення заяви. Оскільки у дослідженні використано вебсторінки юридичних осіб, то тут, відповідно до ст. 1 ст. 90 Цивільного кодексу України, у заяві треба було б зазначити інформацію про їхню організаційно-правову форму та назву.

Чи зазначати рік? Це питання є доволі дискусійним, на що вказують також і результати дослідження. Так, Законом України «Про авторське право і суміжні права» рекомендується використання року першого опублікування твору. Однак вебсайт містить безліч творів, особливо вебсайт наукової установи. З погляду права найлогічнішим було б зазначити рік створення вебсайту, але це суперечить основам вебдизайну – користувачу такий формат може вказувати на те, що сайт не оновлюється. Зазначення актуального року, безумовно, вирішить цю проблему, а відсутність дати взагалі її не створить, проте втрачатиметься маркетингові переваги. Крім того, зазначення дати створення твору є стандартом, наприклад, національних офісів з реєстрації авторського права, які її публікують у відповідних реєстрах.

Вирішенням цієї проблеми може бути зазначення діапазону років, що розширює і претензію щодо авторських прав: використовуючи діапазон, власник вебсайту сигналізує про те, що він продовжує заявляти авторські права на вміст, створений протягом цих років, а не лише на дату його початкової публікації. Проте тут все одно залишається незрозумілим, коли був створений кожний твір, розміщений на вебсайті. Отже, для повної картини правильним було б зазначати заяву про авторські права для кожного твору на вебсайті (так роблять деякі правовласники, наприклад, правовласники зі списку Forbes 2000), але таке рішення, очевидно, перевантажить сайт, користувача та адміністраторів.

Останньою складовою заяви про авторські права є фраза щодо прав. На англomовних вебсайтах цей стандарт практично не порушується і використовується фраза «*All rights reserved*». У вітчизняній практиці ми бачимо різні переклади, зокрема в перекладах європейських директив на порталі Верховної Ради України, про що йшлося раніше (до речі, сам портал цю фразу не демонструє).

Навчальний посібник «Англо-український словник юридичних термінів» за авторством Ю. А. Бондарчука, І. І. Бороліса та М. О. Вишневецької визначає термін «*to reserve*» як «зберігати за собою, резервувати право» [19]. Це є повністю обґрунтованим перекладом з точки зору походження та актуального юридичного застосування цієї фрази. Її сенс полягає в тому, що правовласник зберіг усі права і не надає нікому жодних дозволів чи ліцензій – така комунікація є зручною у цифровому світі. Результати дослідження у цьому аспекті є показовими і цікавими, оскільки 7 % організації описують права, які все ж таки надаються стороннім користувачам (наприклад, додатковою фразою «Поширення дозволене лише за наявності гіперпосилання на першоджерело»). Відомо, що наукові установи отримують вигоду від нових моделей відкритого доступу, які надають їм конкурентні переваги [20].

Виходячи з принципів авторського права, заявляти про захист прав практично немає сенсу – вони захищені без заяв, якщо досягнуто поріг оригінальності твору. Однак відсутність заяви про резервування або зберігання прав все ж таки може мати як прямі правові наслідки у певних юрисдикціях, так і непрямі у всіх юрисдикціях.

Останнім важливим результатом дослідження є те, що 11 % проаналізованих установ на головних вебсторінках своїх вебсайтів зазначають розробника. Як відомо, автор має право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі, копіях твору та за будь-якого використання твору, якщо це практично можливо. Це право є невідчужуваним. За ініціативою правовласника або ні, через економію коштів правовласників або ні, але на цих результатах ми бачимо, що автори реалізують це право у доволі великій кількості випадків.

Отже, використання односторонніх заяв на вебсайтах у формі, розглянутій у цьому дослідженні, з огляду на глобальність мережі Інтернет і потрапляння вебсайту під різні юрисдикції повинне стати стандартом, який гарантує ефективне управління авторськими правами в більшості юрисдикцій.

Висновки

Отже, використання односторонньої заяви про авторські права є доволі складним та дискусійним. Водночас у цифрову епоху це набуває нового значення та має нові правові наслідки, які правовласник здатен формувати у позитивному чи негативному руслі в обґрунтований або ж неграмотний спосіб відповідно формулюванням подібних заяв. Крім того, необхідно зважати й на те, що національні закони впливають на ці наслідки по-різному, тому власник вебсайту повинен враховувати і цей чинник.

Дослідження встановило, що формулювання односторонніх заяв про авторські права на вебсайтах українських наукових установ є більше хаотичним і не опосередковується необхідним рівнем юридичної відповідальності.

Перспективою подальших розвідок є дослідження моделей поведінки та ступеня юридичної відповідальності користувачів у зв'язку з односторонніми заявами власників вебсайтів.

Список бібліографічних посилань: 1. Shmatkov D., Cabrera Zagalaz A. Notice-and-Takedown Procedures in Ukraine, Spain, China and the US. *Law and Innovation Society*. 2022. No. 1 (18). Pp. 22–33. DOI: [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1\(18\)-2](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1(18)-2). 2. Shmatkov D., Hlibko S., Tokarieva K., Zagalaz J. C. On the question of why copyright cannot be synonymous with intellectual property within digital competence frameworks, *Revista de la Propiedad Inmaterial*. 2021. No. 32. Pp. 215–231. DOI: <https://doi.org/10.18601/16571959.n32.07>. 3. Shmatkov D. Does Copyright Only Serve the Creative Industries? // ICBMIS 2020: International Conference on Business Management, Innovation & Sustainability (Dubai, UAE, June 15–16, 2020). Dubai, 2020. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3709072>. 4. Trimble M. Operating Internationally under the Current Patchwork of National Exceptions and Limitations to Copyright (with an AI Angle) Plus: Nevada IP Statistics // 2024 Intellectual Property Conference (September 13, 2024). Nevada, 2024. URL: <https://scholars.law.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=facmedia> (дата звернення: 12.11.2024). 5. Kienle H. M., Vasiliu C. A. Evolution of legal statements on the web // 10th International Symposium on Web Site Evolution (Beijing, China, 21 October 2008). Beijing, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1109/WSE.2008.4655399>. 6. Benson S. R., Stitzlein H. Copyright and Digital Collections: A Data-Driven Roadmap for Rights Statement Success. *College & Research Libraries*. 2020. Vol. 81. No. 5. Pp. 753–767. 7. Goryunov E. All Rights Reserved: Does Google's Image Search Infringe Vested Exclusive Rights Granted under the Copyright Law. *John Marshall Law Review*. 2007. Vol. 41, No. 2. Pp. 487–526. 8. Hietaanen H. A. A License or a Contract, Analyzing the Nature of Creative Commons Licenses. *Nordic Intellectual Property Law Review*. 2007. Vol. 6. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1029366 (дата звернення: 12.11.2024). 9. Priora G. The CJEU's take on unauthorized framing of online content: (only) if technologically precluded, then prohibited. *Medialaws Rivista di Diritto dei Media*. 2021. Vol. 2. Pp. 239–246. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3836554>. 10. Kadri T. E. Platforms as blackacres. *UCLA Law Review*. 2022. Vol. 68. Pp. 1184–1250. 11. Sganca C., Contardi M., Turan P., Signoretta C., Bucaria G., Mezei P., Harkai I. Copyright flexibilities: mapping and comparative assessment of EU and national sources. 2023. 660 p. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4325376>. 12. Favale M., Homberg F., Kretschmer M., Mendis D., Secchi D. Copyright, and the regulation of orphan works: A comparative review of

seven jurisdictions and a rights clearance simulation. *Intellectual Property Office Research Paper*. 2013. No. 31. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4094024>. **13.** Spichtinger D. Uncommon Commons? Creative Commons Licencing in Horizon 2020 Data Management Plans. *International Journal of Digital Curation*. 2023. Vol. 17, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.2218/ijdc.v17i1.840>. **14.** Heise C., Pearce J. M. From open access to open science: the path from scientific reality to open scientific communication // ERIC : сайт. 2020. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1259610> (дата звернення: 12.11.2024). **15.** Hartzog W. Website design as contract. *American University Law Review*. 2010. Vol. 60, Iss. 6. Pp. 1635–1671. **16.** Lee T. D., Lee-Geiler S., Lee B. K. Are pictures worth a thousand words? The effect of information presentation type on citizen perceptions of government websites. *Government Information Quarterly*. 2020. Vol. 37, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.giq.2020.101482>. **17.** Li C. Y. Why do online consumers experience information overload? An extension of communication theory. *Journal of Information Science*. 2017. Vol. 43, Iss. 6. Pp. 835–851. DOI: <https://doi.org/10.1177/0165551516670096>. **18.** Chen M. Improving website structure through reducing information overload. *Decision Support Systems*. 2018. Vol. 110. Pp. 84–94. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dss.2018.03.009>. **19.** Бондарчук Ю. А., Боролиц І. І., Вишневіська М. О. Англо-український словник юридичних термінів : навч. посіб. Київ : КНУТД, 2021. 256 с. **20.** Rai P. For ‘All Rights Reserved’ to ‘Some Rights Reserved’: open licensing to scholarly publication. *World Digital Libraries-An International Journal*. 2024. Vol. 17, No. 1. Pp. 29–40. DOI: <https://doi.org/10.18329/09757597/2024/17103>.

Надійшла до редколегії 14.11.2024

Прийнята до опублікування 16.12.2024

Shmatkov D. I., Pashniev D. V., Khliestkov O. V., Kolomiitsev S. O.
The legal relevance of unilateral copyright statements on websites

The presented study is aimed at determining the current state of the legal context and legal consequences of the formulation of certain components of unilateral copyright statements on websites. In the research process, such methods as analysis and synthesis, induction and deduction, methods of generalization, study of documentation and methods of descriptive statistics were used.

In order to interpret various options of legal aspects of the use of the mentioned statement, an empirical study was conducted which included the study of the main web pages of scientific institutions that receive state support in 2024. The study was conducted in November 2024. The web page availability and order validity with marker “valid” filters were used. The original sample was reduced because about 10 % of the websites listed in the document were not functional and some appeared twice in the document. The final sample consisted of 121 websites.

The choice of websites of scientific institutions is justified by two factors: the specifics of the activity, which involves the generation of large volumes of original works and the paradigm of open science which imposes new requirements on copyright management.

It has been established that the use of a unilateral copyright statements is quite complex and debatable. Trends in the wording of copyright statements on websites belonging to Ukrainian scientific institutions have been determined. The legal context and legal consequences of the formulation of certain components of unilateral copyright statements on websites in the projection of current regulation have been established. Based on such data, a generalized assessment of the legal responsibility of website owners in the context of the raised issue has been provided. The prospect of further exploration is to investigate the behaviour patterns and the level of legal responsibility of users in connection with unilateral statements of website owners.

Keywords: all rights reserved, all rights protected, copyright, website, web page, scientific institutions.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.359.8:343.722

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.22>

Владислав Анатолійович Дорошенко,

доктор філософії в галузі права,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

навчально-науковий інститут № 5,

кафедра правоохоронної діяльності;

 <https://orcid.org/0000-0002-8074-0820>,

e-mail: vl.doroshenko@ukr.net

РОЛЬ МЕДІАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

У статті проаналізовано можливості застосування альтернативних до юрисдикційних способів вирішення спорів у діяльності правоохоронних органів, зокрема процедури медіації. Визначено місце та значення процедури медіації в діяльності правоохоронних органів в Україні та інших державах. Встановлено наявність позитивного досвіду використання медіації при виникненні спорів між поліцією та окремими суб'єктами, наголошено на важливості запровадження процедури медіації в діяльність правоохоронних органів в Україні. Зроблено висновок про те, що система правоохоронних органів може запроваджувати нові альтернативні форми вирішення спорів.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спорів, поліцейська медіація, фасилітація, Національна поліція, правоохоронна система, медіатор.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Розвиток кожної країни та кожного суспільства відбувається відповідно до індивідуального впливу історичних, культурних та інших чинників. Наприклад, для Північно-Західної Європи характерним є те, що конфлікти намагаються вирішувати за взаємною згодою, тоді як у США найчастіше обирають вирішення спорів у суді або звернення до відповідного юрисдикційного органу. У Центральній та Східній Європі спостерігається тенденція вважати, що за вирішення конфліктів чи складних питань відповідає уряд. Таким чином, медіація в українському контексті, можливо, є доволі новим елементом, оскільки відправною точкою є те, що самі сторони відповідають за вирішення конфліктів [1, с. 7]. Все більше у світовій практиці набирає популярності застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема в діяльності правоохоронних органів, яка вказує на ефективність застосування інструментів і технік медіації у професійній

діяльності поліцейського при вирішенні конфліктних ситуацій. Тому українське суспільство повинно переглянути своє ставлення до важливості впровадження поліцейської медіації на території нашої держави.

Стан дослідження проблеми

В Україні питання з'ясування ролі медіативної процедури в діяльності органів Національної поліції досліджувалася багатьма науковцями, серед яких можна виокремити С. Албулу, О. Белінську, Г. Єрмоменко, Г. Кохан, О. Островську, В. Резнікова, О. Шаповалову та ін.

Водночас окремі аспекти досліджуваної тематики залишаються недостатньо вивченими, зокрема специфіка медіації в діяльності органів Національної поліції та значення зарубіжного досвіду медіації в роботі поліцейських. Це зумовлює важливість і необхідність більш детального вивчення вказаних аспектів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду процедури медіації та впровадження його в Україні. *Задля* досягнення окресленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити стан запровадження процедури медіації в діяльність органів Національної поліції та використання медіації в правоохоронній діяльності зарубіжних країн.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано поняття та значення процедури медіації, яка є дуже популярним способом вирішення конфліктів і поступово впроваджується в усі сфери життєдіяльності людини. Встановлено, що зарубіжні країни активно використовують поліцейську медіацію, особливо з метою вирішення спорів між особами та працівниками поліції. Серед переваг застосування процедури медіації в разі скарг на дії поліцейського виокремлено такі: психологічний комфорт процесу, відсутність обмежень щодо предмета спору, можливість впливати на результат, конфіденційність процедури. Зазначене сприятиме підвищенню рівня довіри до правоохоронної системи в цілому; запобігатиме дисциплінарним стягненням для поліцейського і, відповідно, настанню негативних наслідків у просуванні кар'єрними сходами; підвищуватиме оперативність, порівняно з дисциплінарним провадженням; сприятиме економії часу та ресурсів тощо. Наведено особливості та позитивні моменти запровадження такої процедури в Україні.

Виклад основного матеріалу

Врегулювання спірних ситуацій між двома або більше сторонами на добровільній основі за допомогою альтернативного методу вирішення конфлікту – медіації, було розроблено у 70-х роках ХХ століття

у США [2, с. 3]. Зміни, які останнім часом відбуваються в політичній, правовій та соціальних сферах, вказують на потребу та реальні намагання суспільства запровадити процедуру медіації в Україні. Конфлікти, які існують та загострюються останнім часом у нашій державі, стосуються багатьох сфер суспільного життя, а їхні причини різноманітні. Альтернативні способи вирішення спорів набувають популярності та використовуються на рівні з юрисдикційними способами практично в усіх сферах суспільного життя, зокрема судовій та правоохоронній.

Медіацію розглядають як добровільну та конфіденційну форму альтернативного способу вирішення спорів, що заснована на домовленостях між двома або більше сторонами, метою якої є вирішення спорів із конкретними результатами. Незалежна третя сторона (або неупереджений медіатор) допомагає сторонам вести переговори щодо вирішення спору. Метою участі медіатора у вирішенні спірної ситуації є допомога сторонам знайти власне рішення шляхом проведення спільних зустрічей та окремих нарад зі сторонами. Роль медіатора зводиться до того, щоб сприяти чіткому визначенню питання для обговорення сторонами, розумінню позиції кожної сторони та наближенню до вирішення спірної ситуації [1, с. 7].

Законодавство України містить визначення термінів «медіація» та «медіатор», наведених у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, відповідно до яких медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню конфлікту (спору) або врегулювати його шляхом переговорів, а медіатор – спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію¹. Медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації. Принципи медіації поширюються на стадію підготовки до медіації [3].

Найчастіше процедуру медіації застосовують при вирішенні приватноправових спорів, але її доцільно використовувати й у діяльності правоохоронних органів.

Особливість правничої медіації зумовлена насамперед її об'єктом, предметом, поняттям і завданням. Об'єктом правничої медіації виступають суспільні відносини, що опосередковуються юридичним

---

¹ Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20> (дата звернення: 07.09.2024).

конфліктом у межах заявленого його сторонами предмета спору чи компенсацією (відшкодуванням) шкоди, завданої вчиненим правопорушенням. Отже, її предметом є юридичний конфлікт (спір) та завдана моральна, фізична або майнова шкода. Враховуючи зазначене, завданням правничої медіації є нейтралізація юридичного конфлікту; досягнення примирення сторін спору (укладення мирової угоди, договору, медіаційного застереження в договорі); остаточне вирішення юрисдикційного (у межах адміністративного, кримінального, цивільного та господарського судочинства) спору; відшкодування (компенсація) матеріальної шкоди; забезпечення правових гарантій потерпілому, позивачу; застосування санкцій щодо підозрюваного, обвинуваченого, відповідача. Особливістю правничої медіації є її двоєдиний зміст, інтегрований соціальним та правовим аспектами, оскільки вона може функціонувати як соціальна чи правова послуга [4, с. 11].

Допомога у вирішенні конфліктної та спірної ситуації може мати місце на будь-якому етапі, в будь-якій сфері, тому працівники поліції також можуть долучитися до цієї процедури. Рівень довіри населення є важливим індикатором ефективності роботи поліції, адже у свідомості громадян образ поліцейського має асоціюватися з честю, непідкупністю та сумлінним виконанням обов'язків, незважаючи на труднощі.

Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року передбачає, що діяльність поліції має здійснюватися в тісній взаємодії та співпраці з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства, бути спрямованою на задоволення їхніх потреб, а рівень довіри населення до поліції – основний критерій оцінювання ефективності її діяльності¹.

Діяльність поліції передбачає постійне спілкування з різними соціальними групами населення, вирішення складних професійних завдань, а також непростих ситуацій і конфліктів. При цьому поліцейський не має права на помилку. Авторитет поліції та довіра громадян значною мірою залежать від поведінки працівників під час спілкування, їхнього ставлення до людей і поведінки у стосунках із громадянами [5, с. 65]. Знання основ медіації у таких випадках сприятиме врегулюванню конфліктів, розумінню потреб та інтересів сторін, зменшенню емоційної напруги й ухваленню конструктивного рішення під час вирішення спору.

Засади провадження медіації містяться в Директиві 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі аспекти медіації у

---

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 07.09.2024).

цивільних та господарських правовідносинах» від 21 травня 2008 року¹. Цей міжнародний документ акцентує увагу на можливості застосування медіації як засобу доступу до правосуддя; створює передумови для надання пропозицій судом щодо використання сторонами медіації, не порушуючи національне законодавство; захищає медіаторів та підтримує їх навчання.

Акцент міжнародного законодавства на використанні медіації в судовій сфері можна поширити і на правоохоронну діяльність. Медіація може бути доцільною не лише для вирішення конфліктів із залученням громадськості, а й у таких ситуаціях, як-от: вирішення внутрішніх суперечок між керівником та підлеглим; врегулювання спорів під час реорганізації та звільнення працівників; проведення перемовин зі злочинцями; здійснення заходів із деокупації території України в умовах воєнних дій; розслідування злочинів невеликої тяжкості; розслідування правопорушень, учинених неповнолітніми, тощо. Водночас, зважаючи на міжнародні стандарти медіації, ця процедура, окрім нормативно-правового регулювання, має ще й відповідати встановленим етичним нормам. Крім того, необхідним є впровадження єдиного зразка для складання документів, що використовуються під час організації процесу медіації в поліцейській діяльності [6, с. 76–77].

Поліцейську медіацію можна розглядати як форму вирішення конфлікту, коли поліцейський бере на себе роль посередника, щоб допомогти окремим особам або групам вирішити суперечки мирним шляхом. На відміну від традиційних методів поліцейської діяльності, які часто передбачають заходи примусу, медіація зосереджена на відкритому спілкуванні та співпраці між сторонами конфлікту. Мета полягає в тому, щоб досягти прийняттого для всіх рішення без ескалації ситуації чи залучення інших юрисдикційних органів. За умов поліцейського посередництва поліцейські виступають нейтральними фасилітаторами, допомагаючи сторонам суперечки спілкуватися та вести прямі переговори. У цьому контексті вони діють не як правоохоронні органи, а як посередники, що сприяють запобіганню конфліктам і вирішенню глибоких соціальних проблем. Завдяки посередництву до ескалації суперечок поліція зміцнює довіру та підтримує позитивні стосунки з громадськістю, що сприяє довгостроковому підвищенню безпеки та співпраці громади. Крім того, конфлікти, вирішені через посередництво, у багатьох випадках не потребують

---

¹ Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах : Директива 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21.05.2008 // Український центр медіації та переговорів : сайт. URL: http://www.ukrmediation.com.ua/files/directive_ukr1.pdf (дата звернення: 07.09.2024).

судового розгляду, арештів чи подальшої участі судової системи. Це економить час і ресурси як для правоохоронних органів, так і для судів.

Існує думка про ефективність застосування процедури медіації для розгляду скарг на дії поліцейських. Світовий досвід демонструє успішне впровадження медіації у діяльність поліції саме під час розгляду таких скарг.

В основі багатьох конфліктів між поліцією та громадою лежить неповнота розуміння роботи поліції, погана комунікація з боку поліції і громадськості або прості непорозуміння [7, р. 100].

Зокрема, застосування медіації під час розгляду скарг щодо поліцейських у США дозволяє виокремити спільні риси. По-перше, участь у процедурі медіації є добровільною як для поліцейського, так і для скаржника. Жодна зі сторін конфлікту не має обов'язку досягати згоди під час його вирішення. По-друге, не всі справи є медіабельними, тому медіації підлягає певна категорія справ: щодо неввічливості; агресії; несправедливого або упередженого ставлення; пошкодження майна; вживання нецензурної лексики; застосування сили, що не призвело до травм, тощо. По-третє, метою медіації є сприяння виконанню завдань поліцейської діяльності через покращення відносин між поліцією та громадою. Основними цілями при цьому виступають: інформування громади про процедури поліцейської діяльності; підвищення обізнаності поліцейських про наявні у громаді проблеми; надання поліцейським зворотного зв'язку про сприйняття суспільством діяльності поліції, рівень довіри тощо. По-четверте, реалізація медіаційних програм забезпечуються спеціально уповноваженими на розгляд справ поліцейськими установами (організаціями), а в окремих регіонах – громадськими організаціями. Крім того, всі медіації проводяться незалежними, неупередженими кваліфікованими медіаторами відповідно до типових стандартів поведінки медіаторів, розроблених Американською арбітражною асоціацією, Товариством професіоналів із вирішення спорів та Секцією з вирішення спорів Американської асоціації юристів. Серед переваг застосування процедури медіації у випадках скарг на дії поліцейського можна виокремити: психологічний комфорт процесу; відсутність обмежень щодо предмета спору; можливість впливати на результат; конфіденційність процедури. Крім того, це сприятиме підвищенню рівня довіри до правоохоронної системи в цілому, запобігатиме дисциплінарним стягненням для поліцейського і відповідно настанню негативних наслідків для просування кар'єрними сходами; підвищуватиме оперативність, порівняно з дисциплінарним провадженням тощо [8, с. 82–83].

Медіацію в зарубіжних країнах використовують для вирішення суперечок у різних ситуаціях. Хоча загальний процес медіації та роль

медіатора залишаються незмінними незалежно від ситуації, існують переваги та цілі, специфічні для медіації скарг громадян на поліцейських.

1. Конфіденційність. Під час медіації вона є надзвичайно важливою. У більшості випадків правова система не може змусити медіатора свідчити в суді щодо того, що обговорювалося під час медіації. У процесі посередництва між поліцією та громадянами конфіденційність дає змогу офіцерам відкрито ділитися інформацією, не побоюючись, що їхні слова можуть бути використані проти них у подальших розслідуваннях. Таким чином, офіцери отримують можливість вибачитися, що за інших обставин було б неможливо. Громадяни, своєю чергою, можуть відверто висловлювати свої занепокоєння, знаючи, що їхні слова не будуть використані проти них у подальших судових процесах. Винятки з принципу конфіденційності стосуються питань громадської політики, зокрема випадків жорстокого поводження з дітьми чи літніми особами, а також реальних або загрозливих злочинних дій.

2. Контроль. Медіація посилює контроль сторін над результатом. На відміну від інших процедур розгляду скарг громадян на посадових осіб, посередництво дозволяє службовцям і громадянам спільно визначити вирішення скарги, що відображає інтереси обох сторін. Особливістю посередництва у скаргах на поліцейських, порівняно з іншими програмами, є спосіб визначення результату. У традиційних моделях медіації резолюція оформлюється як письмова угода, у якій детально прописані умови. Навіть якщо угода складена за стандартним шаблоном, у більшості випадків вона включає додаткові умови, з якими сторони погоджуються. Програми посередництва між поліцією та громадянами відрізняються підходом до вирішення суперечок. У деяких програмах посередництво вважається завершеним, якщо службовець і громадянин беруть участь у зустрічі та просто ведуть розмову. Інші програми передбачають підписання стандартної угоди про вирішення проблеми, яка не враховує додаткових умов, що відображають обговорення чи інтереси сторін. Хоча програми, які обмежують варіанти врегулювання, зменшують контроль сторін над результатом, медіація, незалежно від формату, залишається процесом, керованим сторонами, що дозволяє їм зберігати контроль над своїми наративами.

3. Відповідність. Коли результат медіації відображає бажання сторін, досягнута угода стає наслідком їхньої взаємної згоди. Це підвищує ймовірність того, що сторони виконуватимуть умови угоди. Як уже зазначалося, деякі програми медіації фокусуються на розмові між службовцем і громадянином як способі вирішення скарги. Хоча сторони можуть підписати угоду про врегулювання спору, вона

часто не пов'язана з конкретною справою. У таких випадках дотримання умов угоди зазвичай не викликає занепокоєння.

4. Нейтралітет. Під час публічної взаємодії працівників правоохоронних органів і громадян існує невід'ємний дисбаланс сил. Поліцейські, відповідно до своєї ролі, мають більше влади, контролю та повноважень, ніж громадяни. Цей дисбаланс не завжди є проблематичним, але значно впливає на характер їхньої взаємодії. Громадяни часто побоюються, що відмова виконати наказ або незгода з офіцером можуть призвести до арешту чи, у найгіршому випадку, до застосування сили. Це створює відчуття дискомфорту та стримує їх від висловлення занепокоєння у разі неправомірних дій поліції. Зі свого боку, офіцери під час виконання службових обов'язків змушені постійно дбати про власну безпеку, підтримуючи порядок і контроль. Через це вони не завжди можуть повною мірою відповісти на питання чи вирішити проблеми громадян. Медіація надає можливість громадянину й офіцеру обговорити проблему в нейтральній обстановці. Це сприяє відвертій і зосередженій розмові, усуваючи страхи та відволікаючи чинники, властиві публічним ситуаціям. У результаті сторони можуть зосередитися на скарзі, що привела їх до медіації, і витратити достатньо часу на вирішення своїх проблем.

5. Підтримка. Більшість людей не вирішують конфлікти регулярно. Зокрема, судова система США перевантажена розглядом конфліктів, які громадяни не можуть врегулювати добровільно. Медіатори виступають як нейтральні фасилітатори, скеровуючи сторони через процес слухання та спілкування, що дозволяє вирішити розбіжності. Часто сторони конфлікту реагують на слова, які вони чують від сторонньої людини. Слухання потребує терпіння, оскільки мозок працює значно швидше, ніж мова. Ефективне слухання вимагає значного самоконтролю. Уважне слухання є однією з найважливіших, але водночас найскладніших навичок під час суперечки. Медіатори допомагають сторонам уникати імпульсивних спроб довести свою правоту й скеровують їх до конструктивного діалогу. Вони допомагають учасникам зрозуміти не лише слова, але й переживання один одного. Медіатори вчаться на взаємодії сторін і сприяють навчанню учасників, стимулюють нестандартне мислення, додаючи цінності процесу та пропонуючи більше варіантів для вирішення суперечки. Ключовою роллю медіатора є підтримка сторін, зокрема допомога в тому, щоб вони почули одне одного через уважне слухання. Однією з важливих характеристик медіації є те, що сторони відчують себе визнаними та почутими. У випадках, коли розмова сама по собі є вирішенням скарги, ці почуття стають особливо значущими. Коли громадянин і офіцер завершують медіацію з відчуттям, що їхню точку зору почули, визнали та підтвердили, це сприяє досягненню

основної мети медіації – зміцненню відносин між громадою та правоохоронними органами¹.

Наприклад, Департамент поліції Чикаго запровадив програму посередництва між громадою та поліцією як частину указу про згоду, спрямованого на підвищення підзвітності правоохоронців. Ця програма дає змогу членам громади та поліцейським зустрітися з нейтральним посередником для вирішення недисциплінарних скарг. Основна увага процесу приділяється розумінню точок зору сторін і зміцненню стосунків між поліцією та громадою².

Відповідно до програми спори буде розглядати Цивільне управління підзвітності поліції (СОРА), яке є цивільним наглядовим органом Департаменту поліції Чикаго. Шестимісячна програма передбачатиме добровільне посередництво у вибраних скаргах на співробітників Департаменту поліції Чикаго. Медіація буде конфіденційним процесом, під час якого скаржники і обвинувачені (члени Департаменту поліції Чикаго) зустрічатимуться та за участі нейтрального медіатора обговорюватимуть порушену скаргу з метою досягнення взаємоприйнятого рішення. Успішна медіація – це процес, у якому сторони почули, з'ясували та зрозуміли проблеми й точки зору одна одної. Медіація може завершитися укладенням угоди або залишитися безрезультатною. Від учасників не вимагається досягнення офіційної резолюції. Цивільне управління підзвітності поліції розглядатиме прийняті скарги, сповіщатиме сторони, коли настане черга їхньої справи до медіації, направлятиме їх на медіацію та закриватиме справи після успішної медіації³.

Висновки

Результати нововведень можна оцінити лише з часом, однак уже зараз очевидно, що медіація здатна позитивно впливати на діяльність Національної поліції. Це стосується як виконання обов'язків із попередження правопорушень, так і вирішення суперечок між представниками поліції та громадянами. Отже, можемо дійти висновку, що запровадження процедури медіації на законодавчому рівні сприятиме

---

¹ Peaceful Communications Between Community Members and Law Enforcement: When Actions Are Perceived Differently // Police Chief : сайт. URL: <https://www.policechiefmagazine.org/peaceful-communications-community-members-law-enforcement/> (дата звернення: 07.09.2024).

² Walker S., Archbold C., Herbst L. Mediating Citizen Complaints Against Police Officers: A Guide for Police and Community Leaders // U.S. Department of Justice : сайт. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/mediating-citizen-complaints-against-police-officers-guide-police> (дата звернення: 07.09.2024).

³ Mediation pilot program // COPA : сайт. URL: <https://www.chicagocopa.org/community-outreach/mediation-pilot-program/> (дата звернення: 27.09.2024).

не лише підвищенню ефективності роботи правоохоронних органів, а й зміцненню довіри населення до працівників поліції.

Список бібліографічних посилань: **1.** Гар-Аналіз впровадження інституту медіації в Україні. Липень 2020 / Б. Маан, Р. ван Пі, А. Сергєєва та ін. Київ, 2020. 71 с. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5f5/f7d/2a9/5f5f7d2a9b5cb356474501.pdf> (дата звернення: 07.09.2024). **2.** Besemer Ch. Mediation. Vermittlung in Konflikten. Baden, 1995. 174 s. **3.** Йосипенко С. Врегулювання спорів у воєнний час: медіація як ефективний спосіб // Interfax-Україна : сайт. 05.07.2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/843899.html> (дата звернення: 07.09.2024). **4.** Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 248 с. **5.** Дідик Н. І., Роль А. Р. Довіра населення до поліції як основний критерій ефективності її діяльності // Соціально-психологічні засади неконфліктної взаємодії між поліцією і населенням в соціумі : зб. тез доп. учасників круглого столу (м. Львів, 22 листоп. 2018 р.) / упоряд.: О. С. Колосович, М. П. Козирєв. Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 64–67. **6.** Шевченко Т. В. Щодо питань необхідності створення кодексу професійної етики медіатора у поліцейській діяльності // Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 верес. 2022 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ, Донецьк. держ. ун-т внутр. справ та ін. Львів ; Торунь : Aira-Прес, 2022. С. 75–79. **7.** Wallace W. C., Lancaster-Ellis K. Mediate or Litigate: An Evaluation of Citizen and Police Officer Perspectives on the Use of Mediation to Resolve Citizen-Police Conflict in Trinidad and Tobago. *Island Studies Journal*. 2023. Vol. 18, Iss. 1. Pp. 99–121. DOI: <https://doi.org/10.24043/isj.409>. **8.** Карпінська Н. В., Чупринський Б. О. Перспективи застосування медіації у діяльності Національної поліції. *Історико-правовий часопис*. 2022. № 1 (18). С. 79–86. DOI: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2022-1/10>.

Надійшла до редколегії 27.09.2024

Прийнята до опублікування 30.10.2024

Doroshenko V. A. The role of mediation in the activities of law enforcement bodies

The article is devoted to the study of such an alternative method of dispute resolution as mediation. Mediation is currently a very popular way of resolving conflicts and is beginning to be introduced into all spheres of human life. Mediation is conducted by mutual consent of the mediation parties, taking into account the principles of voluntariness, confidentiality, neutrality, independence and impartiality of the mediator, self-determination and equality of rights of the mediation parties. The principles of mediation extend to the stage of preparation for mediation.

The author of the article emphasizes the peculiarities of legal mediation, which is determined primarily by its object, subject, concept and task. Regarding the activities of the National Police, it will be appropriate to use legal mediation, the task of which is to neutralize the legal conflict; achieving reconciliation of the parties to the dispute, etc. The article shows that foreign countries are actively using police mediation, especially with a view to resolving disputes between individuals and police officers. Among the advantages of using the mediation procedure in the case of complaints against police officers, the following aspects are highlighted: psychological comfort of the process, absence of restrictions on the subject matter of the dispute, the ability to influence the outcome, and confidentiality of the procedure. This, in turn, will contribute to: increasing the level of trust in the law enforcement system as a whole; to prevent disciplinary sanctions for the police officer and, accordingly, the occurrence of negative consequences for advancement on the career ladder; increase efficiency in comparison with disciplinary proceedings; economy, etc. Moreover, the peculiarities and positive aspects of the introduction of such a procedure in Ukraine are presented.

Keywords: alternative dispute resolution methods, police mediation, facilitation, National Police, law enforcement system, mediator.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 81'23:[808.51:347.97/.99] DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.23>

Оксана Петрівна Ляска,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6943-8957>,
e-mail: profosvita777@gmail.com;

Володимир Сергійович Кшевецький,

*кандидат філологічних наук, доцент,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра іноземних мов для природничих факультетів (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-9769-4931>,
email: volod.kshev@gmail.com

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕРЕКОНАННЯ В СУДОВИХ ПРОМОВАХ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МОВНІ АСПЕКТИ

У статті досліджено роль мови як інструменту переконання в судових процесах, зосереджуючись на психолінгвістичних аспектах побудови судових промов. Проаналізовано риторичні стратегії, стилістичні прийоми та використання емоційно забарвленої лексики, які адвокати та прокурори застосовують для впливу на присяжних, суддів та інших учасників судового процесу. Розглянуто механізми мовного впливу на когнітивні та емоційні реакції слухачів, а також вплив таких реакцій на прийняття рішень. Запропоновано міждисциплінарний підхід, що поєднує елементи юридичної психології та філології, для кращого розуміння процесу формування переконань у судових справах. Особливу увагу приділено таким аспектам, як маніпуляція мовою, вплив на емоційний стан слухачів та ефективність різних мовних стратегій у контексті судових виступів.

Ключові слова: мова, психолінгвістика, переконання, риторичні стратегії, когнітивний вплив, емоційна маніпуляція, судовий процес.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Мова судових промов є ключовим елементом правового процесу, оскільки вона не лише передає факти та аргументи, а й здатна впливати на думки, емоції, рішення учасників процесу. В умовах посилення конкуренції між адвокатами та прокурорами за увагу та

довіру суддів важливість мовних стратегій, які забезпечують ефективність переконання, стає все більш актуальною.

Проте, попри велику кількість досліджень, присвячених риторичній мові в юридичному контексті, залишається недостатньо дослідженими аспекти психолінгвістичного впливу мовних засобів на процес прийняття рішень. Які конкретні мовні прийоми виявляються найефективнішими для переконання, як вони впливають на когнітивні та емоційні реакції учасників процесу? Як такі риторичні техніки, як метафори, епітети чи повторення, змінюють сприйняття доказів і аргументів?

Відповіді на ці запитання є важливими не лише для юристів-практиків, а й для розуміння загальних механізмів, які впливають на правову свідомість суспільства. Визначення ролі мови у формуванні правових рішень може допомогти покращити юридичну практику та підвищити ефективність судових процесів. Таким чином, це дослідження спрямоване на заповнення прогалин у знаннях про вплив мовних стратегій на ефективність переконання в судових промовах.

Стан дослідження проблеми

Українські вчені зробили значний внесок у дослідження риторичної мови в юридичному контексті. Їхні праці охоплюють широкий спектр тем: від аналізу історичних судових промов до дослідження сучасних мовних стратегій у судовому процесі. Так, Є. Тягнирядно та Г. Яворська [1] приділяли увагу риторичним умінням правників, аналізуючи їхні промови та визначаючи ключові риторичні прийоми.

С. Абрамович [2], А. Коваль [3], В. Молдован [4], О. Рогожкін [5] проводили комплексні дослідження судового красномовства, аналізуючи як історичні, так і сучасні судові промови. Вони вивчали особливості мови різних юристів, їхні стилістичні прийоми та вплив мови на процес переконання. До основних напрямів досліджень цієї групи науковців можна віднести: системний аналіз судових промов (на відміну від деяких інших дослідників, які фокусувалися на окремих аспектах риторичної мови, ця група науковців проводила комплексний аналіз судових промов, враховуючи як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні фактори), виявлення типових мовних стратегій (дослідники виявили та описали типові мовні стратегії, які використовують адвокати в судових промовах для досягнення своїх цілей), вплив мови на процес переконання (особлива увага приділялася дослідженню того, як мовні засоби впливають на сприйняття інформації суддями та присяжними, а також на процес прийняття ними рішень), порівняльний аналіз (вчені проводили порівняльний аналіз судових промов різних адвокатів, що дозволило виявити як загальні тенденції, так і індивідуальні особливості мовлення), врахування культурного контексту (у своїх дослідженнях дослідники

враховували вплив культурних особливостей на використання мови в судовому процесі). Вагомим внеском зазначених науковців є розробка теоретичних засад (вивчення юридичної риторики, визначення її об'єкта, предмета та методів дослідження) і створення різноманітних класифікацій мовних засобів, які використовують у судових промовах, що дозволило систематизувати отримані результати.

Мета і завдання дослідження

Мета запропонованої статті полягає в дослідженні психолінгвістичних аспектів судових промов, аналізі впливу мовних структур на ефективність комунікації та результативність правових рішень. Важливим є також вивчення того, як особистісні характеристики учасників процесу, зокрема їхні когнітивні здібності, впливають на інтерпретацію мовних сигналів та вироблення відповідних рішень. Задля досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити психолінгвістичні теорії та концепції, що пояснюють механізми впливу мови на когнітивні й емоційні процеси аудиторії під час судових промов; проаналізувати лексико-граматичні особливості мови судових промов, визначивши, які мовні структури та риторичні прийоми сприяють формуванню переконливих аргументів; вивчити емоційні аспекти мови, їхній вплив на емоційний стан аудиторії та роль емоційних апеляцій у процесі переконання суддів і присяжних; оцінити значення таких структурних елементів судової промови, як послідовність, чіткість і логічність аргументації, для досягнення переконання; проаналізувати невербальні засоби комунікації, що супроводжують судову промову, та їхній вплив на сприйняття інформації аудиторією.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано мову судових промов з точки зору психолінгвістики, що дозволило виявити взаємозв'язок між когнітивними процесами, емоційним сприйняттям та мовними стратегіями, які використовують у судовій практиці. Запропоновано нове розуміння ролі емоційних компонентів мови в судових промовах, аналізуючи, як емоційні апеляції можуть використовуватися для ефективного впливу на рішення суддів і присяжних, та враховуючи невербальні сигнали (жести, міміку, інтонації) та їхній вплив на переконання аудиторії, що раніше недостатньо вивчалось в контексті правової риторики.

Виклад основного матеріалу

Активний розвиток мовознавства відбувався у другій половині ХХ століття. Велика кількість науковців, які підходили до сучасних лінгвістичних і соціальних проблем з новими ідеями, сприяла виникненню новітніх напрямів досліджень та розширенню поняття «дискурс», що призвело до його оновленої класифікації.

Поява юридичного дискурсу як окремого напрямку дослідження стала логічним кроком у відповідь на актуальні проблеми. Зростання ролі правових норм у суспільстві, поширення інформаційних технологій та збільшення зацікавленості населення правовими аспектами життя є одними з основних причин появи цього феномена.

Термін «дискурс» має багато різних трактувань і зазвичай застосовується в мовознавстві. Дослідженню цього поняття присвятили свої наукові праці такі дослідники, як Р. Бубняк [6], А. Єрмоленко [7], А. Кравченко [8], В. Лук'янець [9], О. Морозова [10] та ін.

Розглянемо визначення терміна «дискурс». На цьому етапі постає перша проблема – існує безліч можливих трактувань. З латинської мови слово «*discursus*» перекладається як розмова або бесіда. Проте з часом у провідних європейських мовах воно стало асоціюватися з терміном «текст». Вважається, що термін «дискурс» у науковому контексті був упроваджений З. Харрісом у 1952 році, що стало результатом численних досліджень мовлення в рекламі. Згідно з його визначенням дискурсивний аналіз являє собою метод вивчення зв'язного мовлення чи письма, що дозволяє розширити застосування принципів описової лінгвістики за межі окремого речення.

У контексті юриспруденції дискурс може бути розглянутий як важливий інструмент аналізу правових текстів і документів. Він допомагає виявити, як юридична мова формує правову реальність та сприйняття норм і правил. Через дискурсивний аналіз можна дослідити, як різні правові системи інтерпретують і реалізують норми права, а також як формуються правові концепти в суспільстві [11].

У минулі часи термін «дискурс» переважно розглядався вченими як синонім слова «текст», проте сучасне розуміння цього поняття включає також низку умов, які стосуються конкретного тексту. Метою дискурсивного аналізу є дослідження функцій мовлення, тобто з'ясування, для чого використовується певна мова. Дискурс у лінгвістиці позначає безперервний фрагмент мови, що перевищує межі окремого речення. Це широке поняття має кілька різних трактувань, особливо в контексті розмовної мови [12].

Дискурсивний аналіз полягає в дослідженні того, як окремі фрагменти мови, розглянуті в текстовому, соціальному та психологічному контекстах, набувають значення і стають зрозумілими для користувачів. Це дозволяє зробити висновок, що дискурс є складним лінгвістичним явищем, він охоплює текст і його структуру, яка ґрунтується на логічних зв'язках мовних елементів.

На думку науковців, дискурс формується під впливом різноманітних чинників, враховуючи культурні, соціологічні та психологічні, а також залежить від історичного контексту мови й культури. Він відображає певні особливості мислення та сприйняття в суспільстві. У

правовій сфері дискурсивний аналіз використовують для вивчення правових текстів, що допомагає зрозуміти, як норми права формуються та сприймаються в різних контекстах.

Отже, дискурс визначається як будь-яка форма комунікації чи обговорення, що передбачає обмін ідеями або інформацією між людьми, як в усній, так і в письмовій формах. Існують різні види дискурсу, зокрема академічний, науковий і суспільний, які ілюструють різноманітні формати, в яких він може проявлятися.

Юридичний дискурс, у свою чергу, безпосередньо пов'язаний з обговореннями, що стосуються правових норм, системи правосуддя та правозастосування. Він включає обмін ідеями та дискусії щодо правових питань, принципів, норм та їхнього впливу на суспільство. Юридичний дискурс також охоплює аналіз правових текстів, судових рішень та доктрин, що формують правову практику. Він може проявлятися в різних формах, як-от судові виступи, правові дебати, інтерв'ю, публікації у професійних журналах чи соціальних мережах. Юридичний дискурс надає можливість особам і групам висловлювати свої правові позиції, впливати на розуміння правових норм та принципів у суспільстві. Крім того, він забезпечує платформу для комунікації між правозахисниками, юристами та громадськістю, сприяючи обміну думками щодо правових питань та актуальних проблем у сфері права [13]. Юридичний дискурс відрізняється від загального дискурсу тим, що він специфічно зосереджений на питаннях права, правозастосування та юридичних норм. У цьому контексті обговорюються та аналізуються важливі правові проблеми, зокрема правосуддя, захист прав людини, правова відповідальність та інші аспекти, що стосуються правової системи.

Мова відіграє ключову роль у судових дебатах, оскільки вона є інструментом, за допомогою якого учасники процесу передають інформацію, аргументують позиції, а також переконують суд чи опонентів. Ефективність судових промов великою мірою залежить від того, наскільки успішно комуніканти можуть використовувати мову для досягнення поставлених цілей. У цьому контексті психолінгвістичний аналіз стає надзвичайно важливим, оскільки він дозволяє розкрити прихований зміст, емоції та вплив комунікативних стратегій на результат дискусії.

Психолінгвістика як галузь наукових досліджень розглядає взаємозв'язок між мовою та когнітивними процесами, зокрема механізми розуміння, інтерпретації та продукування мовлення. У контексті судової полеміки психолінгвістичний підхід дозволяє досліджувати не лише безпосередній зміст висловлювань учасників, а й ті приховані аспекти комунікації, які впливають на сприйняття та інтерпретацію мовленнєвих актів. Зокрема, важливим аспектом є аналіз того,

як когнітивні процеси, емоційний стан і мовні стратегії взаємодіють між собою, створюючи відповідний ефект під час дебатів.

Важливим теоретичним положенням психолінгвістики є розуміння того, що мова не є лише засобом передачі інформації, але й інструментом впливу на такі когнітивні процеси, як увага, пам'ять і мислення. У судових дискусіях кожне висловлювання несе не лише прямий зміст, а й опосередкований вплив на слухачів, які можуть сприймати його по-різному, залежно від контексту, особистісних особливостей та ситуаційних факторів. Саме це робить психолінгвістичний підхід незамінним для аналізу ефективності комунікації в юридичній сфері.

Психолінгвістика також вивчає феномен багатозначності та контекстуального розуміння висловлювань, які часто відіграють важливу роль у юридичній комунікації. Наприклад, одне і те ж слово або вираз можуть мати різні значення залежно від контексту, в якому їх використовують. У судових дискусіях це може призводити до непорозумінь або різних інтерпретацій одного й того ж факту, що може суттєво вплинути на перебіг справи. Таким чином, психолінгвістичний підхід дозволяє не лише аналізувати мовні конструкції, а й розуміти, яким чином ці конструкції можуть бути інтерпретовані учасниками процесу з урахуванням їхніх когнітивних можливостей, соціального та емоційного контексту.

Одним із важливих положень психолінгвістики є також теорія мовленнєвих актів, розроблена Дж. Остіном і Дж. Сьорлом. Відповідно до цієї теорії кожне висловлювання виконує певну дію – воно може бути інформативним, директивним, комісивним, експресивним або декларативним. У контексті судових дебатів особливо важливо враховувати, що мовленнєві акти не завжди є прямими та очевидними. Ці непрямі мовленнєві акти можуть бути досліджені з точки зору психолінгвістики, що дозволяє краще зрозуміти динаміку судових дискусій та комунікацію між учасниками процесу.

Окрім вербальних повідомлень, важливу роль у судових дебатах відіграють невербальні компоненти комунікації: жести, міміка, інтонація голосу тощо. У контексті судових промов це особливо важливо, оскільки учасники процесу можуть інтуїтивно вловлювати зміст сказаного через емоційні вирази та інтонацію голосу. Психолінгвістичні дослідження показують, що поєднання вербальних і невербальних засобів комунікації може значно підвищити ефективність аргументації.

Невербальні комунікативні засоби мають особливе значення, коли йдеться про довіру та переконливість у судових промовах. Наприклад, поведінка адвоката під час виступу може передати більше інформації, ніж його слова. Якщо адвокат виглядає впевненим, зберігає прямий контакт очима з суддею або присяжними, його висловлювання

здаються більш переконливими. Натомість, якщо він виглядає нервовим, ухиляється від поглядів, це може викликати сумніви у його професійних якостях або правдивості його слів. Отже, невербальні сигнали можуть як підсилювати аргументи, так і послаблювати їх.

Міміка та жестикуляція є ключовими елементами невербальної комунікації в судових дискусіях. Наприклад, вираз обличчя може розкрити справжні емоції учасників процесу, навіть якщо вони намагаються їх приховати. Це особливо важливо, коли суд оцінює свідчення або емоційний стан підсудних. Свідок, який виглядає занепокоєним або враженим під час свідчень, може викликати більше довіри, ніж той, хто виглядає байдужим або штучно впевненим. Такі нюанси є важливими для судді та присяжних, оскільки вони можуть вплинути на їхнє рішення про правдивість свідчень або поведінку підсудного.

Інтонація голосу також є невербальним фактором, який може змінити сприйняття сказаного. Наприклад, агресивна або емоційно насичена інтонація може передавати більше, ніж самі слова, і створювати певне враження про мовця. З іншого боку, монотонний або невпевнений голос може спричинити втрату уваги аудиторії і зменшити ефективність виступу.

Контакт очима – це теж елемент невербальної комунікації, що відіграє значну роль у судових промовах. Прямий погляд може передавати впевненість, чесність і відкритість, що є важливими рисами для адвокатів, підсудних і свідків. І навпаки, уникання контакту очима може інтерпретуватися як ознака нещирості або нервозності.

Поза та жести є ще одними ключовими елементами невербальної комунікації, які впливають на сприйняття в судових дискусіях. Відкриті пози, такі як розгорнуті руки або пряма спина, можуть передавати впевненість і готовність до діалогу. Закриті пози, навпаки, можуть свідчити про захисну позицію або небажання взаємодіяти.

Під час судових промов людина не просто отримує та передає інформацію, але й активно її обробляє, аналізує, порівнює з уже наявними знаннями та досвідом, а також оцінює її значущість у конкретному контексті. Когнітивні процеси дозволяють учасникам дискусії виокремлювати важливі моменти з потоку інформації, що надходить, розставляти пріоритети, планувати власну стратегію поведінки і приймати рішення на основі мовних сигналів.

Одним із центральних когнітивних процесів, який впливає на мовну діяльність у судових дебатах, є увага. Увага визначає, на чому саме зосереджується учасник процесу під час сприйняття інформації. В умовах судових промов, де часом великий обсяг інформації надається одночасно, важливо вміти вирізняти найважливіші аспекти, що безпосередньо стосуються справи.

Мислення є іншим важливим когнітивним процесом, який визначає здатність до обробки та інтерпретації мовної інформації. Судові

промови – це не просто передача інформації, а процес, що вимагає від учасників логічного мислення, аналізу, синтезу та оцінки аргументів. Мовлення адвокатів, прокурорів та інших учасників процесу повинно бути побудоване таким чином, щоб сприяти активному мисленню слухачів і вести їх до певних висновків.

Пам'ять є ще одним важливим когнітивним аспектом, який впливає на ефективність мовної діяльності в судових дебатах. Учасники процесу повинні запам'ятовувати значні обсяги інформації, щоб використовувати її в аргументації або ухваленні рішень. Для цього важливо застосовувати повторення ключових моментів, зрозумілі формулювання та наочні приклади, які допомагають слухачам краще запам'ятовувати інформацію.

Зрештою когнітивні аспекти мовної діяльності є надзвичайно важливими для успішних судових промов. Здатність правильно сприймати, інтерпретувати та обробляти мовні сигнали визначає ефективність комунікації і впливає на результат процесу. Учасники судових дебатів повинні враховувати когнітивні особливості один одного, зокрема увагу, пам'ять, мислення та можливі когнітивні упередження, щоб досягти успіху в аргументації й переконанні.

Емоційний стан учасників судового процесу також відіграє важливу роль у тому, як вони сприймають та інтерпретують інформацію. Люди, які перебувають у стані сильного емоційного напруження, можуть бути більш схильні до негативного сприйняття висловлювань інших учасників процесу.

Загалом емоційні фактори є невід'ємною частиною комунікації в судових промовах, а їхній вплив на мову є багатограним. Емоції можуть змінювати тон і стиль мовлення, впливати на вибір слів і структуру речень, впливати на невербальні сигнали та інтерпретацію інформації слухачами. Контроль емоцій є необхідною умовою для ефективної комунікації, оскільки він дозволяє зберігати логіку й послідовність у висловлюваннях, а також забезпечує адекватне сприйняття інформації іншими учасниками процесу.

Один із ключових аспектів судових промов – це вибір стратегій мовної аргументації. Психолінгвістичний аналіз дозволяє визначити, які мовні засоби є найбільш ефективними для досягнення успіху в дебатах. Це може включати використання риторичних прийомів, апеляцію до логіки або емоцій, а також маніпулятивні техніки.

Мовна аргументація в судових промовах є ключовим інструментом, за допомогою якого відбувається досягнення цілей. Успішна стратегія мовної аргументації передбачає продумане поєднання логічних і риторичних прийомів, використання переконливих доказів, урахування емоційного стану аудиторії та застосування психологічного впливу через мову.

Основою будь-якої мовної аргументації є логіка. У судових промовах кожна сторона намагається побудувати свій виступ таким чином, щоб забезпечити логічну послідовність викладених думок і аргументів. Це передбачає чітку структуру виступу, логічний перехід від одного факту до іншого, використання причинно-наслідкових зв'язків і аргументів, які підкріплюють висновки. Логічна аргументація дозволяє створити враження про раціональність і обґрунтованість позиції, що є важливим для формування довіри до мовця.

Окрім логіки, важливою складовою стратегії мовної аргументації є використання риторичних прийомів, що допомагають посилити переконливість мовлення. Один із найпоширеніших риторичних прийомів у судових промовах – це апелювання до авторитету або використання правових норм як непохитної основи для аргументів. Цей прийом є надзвичайно важливим, оскільки в юридичному середовищі закон є основним критерієм для ухвалення рішень, і мовлення, підкріплене посиланнями на законодавчі акти, сприймається як більш переконливе.

Маніпулятивні техніки також відіграють важливу роль у мовній аргументації під час судових дебатів. Це можуть бути запитання, що вже містять відповідь, або формулювання, які провокують слухачів мислити в потрібному напрямі. Маніпулятивні прийоми включають також використання мови для створення певних асоціацій або викликання певних емоцій, які можуть змінити сприйняття фактів. Такі прийоми застосовують для того, щоб зробити непомітними слабкі місця в аргументації або, навпаки, перебільшити недоліки аргументів опонента.

Висновки

Мова судових промов є надзвичайно важливим інструментом у досягненні результатів під час судових процесів. Її роль полягає не лише в передачі інформації, а й у здатності впливати на рішення суддів, присяжних та інших учасників процесу. Психолінгвістичний аналіз дає змогу розкрити всі аспекти мовної комунікації, включно з когнітивними, емоційними і невербальними компонентами, що впливають на сприйняття та інтерпретацію висловлювань. Одним із головних аспектів, що визначає ефективність мови в судових дебатах, є здатність адвокатів, прокурорів та інших учасників процесу будувати логічно послідовну аргументацію, яка може переконати суддю або присяжних. Психолінгвістика дозволяє краще зрозуміти, яким чином різні когнітивні процеси, такі як увага, мислення, пам'ять і сприйняття, впливають на здатність аудиторії сприймати та аналізувати мовні сигнали. Крім того, вибір мовних стратегій та використання риторичних прийомів також є важливою частиною ефективної комунікації.

Емоційні фактори відіграють важливу роль у судових дебатах. Контроль емоцій як мовця, так і слухачів має вирішальне значення для успішного результату. Уміння викликати правильні емоції у присяжних або судді може значно підсилити переконливість аргументів і створити емоційний зв'язок з аудиторією, що сприяє ухваленню відповідних рішень. Водночас неконтрольовані емоційні реакції можуть зруйнувати логіку та знизити ефективність комунікації, тому розуміння емоцій та управління ними є необхідними для успішних промов. Невербальні аспекти комунікації також мають великий вплив на судові процеси. Жести, міміка, інтонація та навіть постава мовця можуть суттєво змінювати сприйняття сказаного, підсилюючи або, навпаки, послаблюючи його. Невербальні сигнали часто є більш інтуїтивно зрозумілими для аудиторії, оскільки вони можуть передавати емоції і ставлення, які важко виразити словами. Уміння контролювати невербальні сигнали та використовувати їх на свою користь є важливим компонентом успішних судових промов. Когнітивні аспекти мовної діяльності під час судових дебатів є ключовими для правильного сприйняття та обробки інформації. Здатність адвоката чи іншого учасника процесу враховувати когнітивні особливості судді, присяжних або свідків, а також формулювати свої думки таким чином, щоб вони легко сприймалися і запам'ятовувалися, є основою успішної аргументації. Психолінгвістика дозволяє виявити слабкі місця в когнітивних процесах учасників і допомагає розробити стратегії, які зменшують ризик неправильного сприйняття або втрати важливої інформації. Психолінгвістичний аналіз також показує, що мова в судових дискусіях є не лише інструментом передачі фактичної інформації, а й способом впливу на когнітивні та емоційні процеси слухачів. Використання маніпулятивних технік, риторичних прийомів і наративних структур дозволяє учасникам процесу ефективно керувати сприйняттям і формуванням суджень аудиторії, що значно підвищує їхні шанси на досягнення успішного результату.

Таким чином, мова в судових промовах є багатошаровим і складним процесом, де кожен її елемент – від логічної побудови аргументів до емоційного і невербального впливу – має вирішальне значення для досягнення перемоги в суді. Психолінгвістичний аналіз дозволяє глибше зрозуміти механізми впливу мови на різні аспекти судового процесу і надає важливі інструменти для підвищення ефективності комунікації. Успішне використання мови в судових промовах вимагає поєднання логіки, емоцій і психологічного впливу, а також урахування когнітивних можливостей і емоційного стану всіх учасників процесу.

Список бібліографічних посилань: 1. Тягнирядно Є. В., Яворська Г. Х. Риторичні вміння правників: теорія і практика : монографія. Одеса, 2009. 224 с. 2. Основи ораторського мистецтва : навч. посіб. /

С. Д. Абрамович, В. В. Молдаван, В. А. Стец та ін. Тернопіль : Економ. думка, 1998. 360 с. **3.** Коваль А. П. Ділове спілкування. Київ : Либідь, 1992. 280 с. **4.** Молдован В. В. Судова риторика: теорія і практика : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 496 с. **5.** Рогожкін О. В. Риторика: загальна, судова, оперативна : підручник. Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2008. 248 с. **6.** Бубняк Р. А. Літературно-критичний дискурс: сутність, структура, засоби вираження : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06. Тернопіль, 2001. 178 с. **7.** Єрмоленко А. М. Дискурс в архітектоніці мовної прагматики. *Філософська думка*. 2016. № 4. С. 69–86. **8.** Кравченко А. Г. Дискурс у світлі наукових дискусій. Концепція дискурсивного аналізу Т. Ван Дейка // Актуальні проблеми сучасної германістики та методика викладання іноземних мов : монографія / А. Б. Бругман, В. М. Бутов, Г. В. Василенко та ін. ; за заг. ред. П. В. Прохорової. Запоріжжя : Дике Поле, 2015. С. 5–19. **9.** Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська А. В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. Київ : ВІПОЛ, 2000. 304 с. **10.** Морозова О. І. Дискурс як когнітивно-комунікативна подія. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство*. 2010. № 7. С. 134–138. **11.** Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. Київ, 2003. 408 с. **12.** Руднева І. С. Юридичний дискурс як модель інституційного дискурсу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов»*. 2018. Вип. 87. С. 85–91. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2018-87-10>. **13.** Юлінецька Ю., Бабій О. Основні методи і підходи до вивчення англomовного політичного дискурсу. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка. Психологія. Медицина»*. 2022. № 2 (7). С. 779–787. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)-779-787](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7)-779-787).

Надійшла до редколегії 04.10.2024

Прийнята до опублікування 17.11.2024

Lyaska O. P., Kshevetskyi V. S. Psycholinguistic analysis of persuasive effectiveness in court speeches: theoretical foundations and linguistic aspects

The article is devoted to the psycholinguistic analysis of the persuasive effectiveness of court speeches, in particular, the theoretical foundations and linguistic aspects of this process. The key elements of language used in court discourse are considered, with an emphasis on their influence on the thoughts, emotions and decisions of the participants in the process.

Despite the significant number of studies on rhetoric in the legal context, the psycholinguistic impact of language techniques on the cognitive and emotional reactions of participants

in court proceedings remains insufficiently studied. The article focuses on the analysis of the effectiveness of various linguistic techniques, such as metaphors, epithets and repetition, as well as their ability to influence the perception of evidence and arguments.

Particular attention is paid to the role of language in shaping legal consciousness and decision-making in court. This study fills a gap in knowledge about how language strategies contribute to effective persuasion and how their study can improve legal practice and the quality of trials.

The article analyses how the psycholinguistic aspects of language are used to manipulate the emotions and cognitive processes of participants in the trial, in particular, judges and jurors. It is noted that the language of court speeches performs not only an informational but also a persuasive function, since it can influence the emotional state of listeners, modify their opinion about evidence and arguments, and form a general perception of the case. Particular emphasis is placed on the study of the effectiveness of such linguistic techniques as emphasis on emotionally charged words, rhetorical questions, the use of metaphors and other stylistic devices that increase the strength of argumentation.

Given these factors, the author proposes an interdisciplinary approach to the study of persuasion in courtroom speech, combining elements of philology, legal psychology and communication sciences. The results of the study may be useful not only for academics but also for legal practitioners, as they provide specific recommendations for improving the effectiveness of courtroom speeches. Therefore, the article contributes to a deeper understanding of the role of language in court proceedings and opens up new opportunities for improving legal practice by optimising language strategies.

Keywords: language, psycholinguistics, persuasion, rhetorical strategies, cognitive influence, emotional manipulation, trial.

УДК 159.9:364-786.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.24>

Наталя Едуардівна Мілорадова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0716-9736>,
e-mail: natashaM69@ukr.net;

Вікторія В'ячеславівна Доценко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7757-2793>,
e-mail: valakh@meta.ua

**ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОРЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІСЛЯ
ТРАВМАТИЧНИХ ПОДІЙ (НА ПРИКЛАДІ ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ПСИХОЛОГІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ)**

У статті презентовано програму реабілітації психологів сектору безпеки і оборони України «Шлях до перемоги», що проводиться за підтримки громадської організації «Ініціатива Е+» в межах громадського проекту «Пошук майбутнього» та Центру психологічного здоров'я Харківського національного університету внутрішніх справ. Програму спрямовано на профілактику професійного вигорання та відновлення психологічного здоров'я й професійної спроможності психологів. Розглянуто алгоритм проведення програми реабілітації. Описано вправи і техніки відновлення, які використовувались у процесі реабілітації.

Ключові слова: травма, психологічна допомога, соціально-психологічна реабілітація, програма, професійне вигорання, стрес, техніки відновлення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Війна завдає трагічного удару по психічному здоров'ю українців, збільшуючи кількість людей, які потребують психологічної допомоги та підтримки. Потужною опорою для інших стають психологи, психотерапевти, соціальні працівники й волонтери, люди, які постійно зіштовхуються з високим рівнем травматичного досвіду, стражданнями, горем, емоційною напругою та виснаженням. В умовах сьогодення психологи сектору безпеки і оборони України працюють у

надзвичайно складних умовах, надаючи психологічну підтримку військовим, які зіштовхуються з різноманітними стресовими ситуаціями. Ось деякі з основних викликів, з якими стикаються психологи в роботі з військовослужбовцями [1]: бойова травма (військові можуть страждати від кошмарів, флешбеків, підвищеної тривожності, проблем зі сном та іншими симптомами); стрес і виснаження (постійний стрес, пов'язаний з небезпечкою, нестачею сну, розлукою з рідними та іншими факторами); психічні розлади (крім ПТСР, військові можуть стикатися з депресією, тривожними розладами, розладами адаптації та іншими психічними проблемами); проблеми в міжособистісних відносинах (військова служба може негативно впливати на сімейні відносини, стосунки з друзями та колегами); проблеми з поверненням до цивільного життя (після демобілізації багато військових стикаються з труднощами адаптації до цивільного життя, відчувають відчуження від суспільства та втрату сенсу життя).

Повномасштабна війна створила унікальну ситуацію, коли фахівці, чия професією є допомога іншим – психологи, психотерапевти, соціальні і медичні працівники, волонтери та ін. – переживають спільну травму разом із тими, кому вони допомагають. У попередніх публікаціях ми зазначали, що вітчизняні психологи, які працюють в умовах війни і надають допомогу постраждалим унаслідок травматичних подій, переживають емоційне (професійне) вигорання, вторинну травматизацію і низку негативних психічних станів, які наразі мало досліджені [2; 3]. Враховуючи неможливість зменшення обсягу професійного навантаження на людей цих професій, актуальності набуває питання розроблення та впровадження спеціальної багатокomпонентної програми психологічного відновлення, спрямованої на збереження психологічного здоров'я та профілактику синдрому емоційного вигорання й вторинної травматизації у таких фахівців.

Стан дослідження проблеми

Професійна діяльність психологів сектору безпеки і оборони має свою специфіку. Зокрема, їхня робота відбувається в екстремальних умовах, адже психологи часто працюють безпосередньо в зоні бойових дій або в польових умовах; вони повинні бути готовими до швидкого реагування та надання допомоги військовим у будь-який момент, незалежно від часу доби та погодних умов; специфіка клієнтів вимагає від психолога спеціальних знань і навичок, адже військові мають свої особливості, пов'язані з військовою службою; часто психологам доводиться працювати з обмеженими ресурсами, що ускладнює надання якісної допомоги.

Крім цього, слід згадати феномени, пов'язані з професійними ризиками психологів/психотерапевтів, які працюють з травмованими людьми і надають допомогу постраждалим: контрперенесення

(травматичне контрперенесення), негативні емоційні реакції психотерапевта; різні види психологічної травматизації психотерапевтів (вікарна, делегована, секундарна, індукована); вторинний травматичний стрес (дистрес) та втома від співчуття; віктимізація психотерапевта; професійне (емоційне) вигорання [4].

У професійній спільноті психологів/психотерапевтів сформувалася низка підходів, методів і методик, які застосовуються для попередження перелічених вище станів та надання допомоги фахівцям: супервізія – регулярні зустрічі з більш досвідченим колегою для обговорення складних кейсів, отримання зворотного зв'язку та розвитку нових навичок; групи підтримки – спілкування з колегами, які стикаються з подібними проблемами, що дозволяє відчувати підтримку та обмінятися досвідом; персональна терапія – для кращого розуміння клієнтів і опрацювання власних внутрішніх конфліктів; професійне навчання – регулярне відвідування тренінгів, семінарів та конференцій для оновлення знань та опанування нових методик; відпочинок, самопіклування та самодопомога (медитація, йога, ведення щоденника); менторство – наставництво досвідченого психолога, щоб допомогти молодшому спеціалісту швидше адаптуватися до професії; коучинг – індивідуальна робота з коучем, яка дозволяє сформулювати цілі, розробити план дій та підвищити ефективність роботи.

Як бачимо, спектр методів допомоги психологам доволі широкий. Вибір конкретних інструментів залежить від індивідуальних потреб і цілей кожного фахівця. Проте специфіка роботи психологів сектору безпеки і оборони вимагає нового, комплексного підходу, спрямованого на відновлення їхнього психологічного здоров'я та професійної спроможності працювати з людьми, які пережили травматичні події або мають психологічні проблеми.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розгорнутий виклад програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки і оборони, спрямованої на відновлення психологічного здоров'я та професійної спроможності фахівців, які працюють з людьми, що пережили травматичні події або мають психологічні проблеми. *Завдання* статті полягає в описі покрокового алгоритму проведення програми реабілітації психологів сектору безпеки і оборони.

Наукова новизна дослідження

Представлено алгоритм проведення авторської програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки і оборони України «Шлях до перемоги».

Виклад основного матеріалу

Програма соціально-психологічної реабілітації розрахована на шість днів і включає п'ять послідовних блоків. Один з шести днів –

це екскурсія або похід (залежно від локації та місця проведення). Кожен день починається з ранкових тілесних практик, спрямованих на активізацію внутрішніх ресурсів та роботу з тілом. Щовечора є можливість (залежно від локації та місця проведення) здійснити прогулянки, екскурсії, відвідати СПА-процедури, виконати тілесні практики на свіжому повітрі. Кількість учасників – 20 осіб.

Мета програми: 1) актуалізація наявних та пошук нових ресурсів для посилення стресостійкості і відновлення психологічного здоров'я, ресурсне підживлення учасників; 2) оволодіння новими методами відновлення та профілактика професійного вигорання; 3) покращення якості життя учасників.

Перший блок. Знайомство та входження в новий досвід

Мета: знайомство, встановлення психологічного контакту, налагодження міжособистісної взаємодії.

У першій половині дня учасники розміщуються та ознайомлюються з простором. У другій половині дня після обідньої перерви учасники проходять вхідне тестування, знайомляться з метою, завданнями, регламентом роботи та структурою програми, учасниками.

Структура занять першого дня:

1. Представлення мети і завдань, знайомство з тренерами.
2. Ознайомлення з регламентом роботи та структурою програми.
3. Проведення вхідного тестування.
4. Знайомство з учасниками. Розгляд правил роботи в групі.
5. Мої очікування від програми реабілітації.
6. Підбиття підсумків дня. Вечеря. Вільний час.

Вправи першого блоку: «Долоньки» (мета – знайомство учасників тренінгу); «Будемо знайомі!» (мета – знайомство, єднання учасників за спільними цінностями, інтересами, досвідом тощо); «Об'єднання» (мета – підвищення рівня внутрішньогрупової згуртованості); вправа на очікування «Дари природи».

Другий блок. Актуалізація проблемних питань. Особливості переживання стресових і травматичних ситуацій

Мета: ознайомити з ефективними техніками роботи зі стресовими і травматичними ситуаціями, розвинути навички ефективної самопомоги.

Структура занять другого дня:

1. Ти як? Самодіагностика.
2. Посилення групової динаміки та підтримки психологічного контакту.
3. Оновлення знань про стрес, його види, основні стрес-фактори, стадії стресу, основні реакції на стрес та ознаки стресу.
4. Алгоритм роботи з власним стресом.
5. Підбиття підсумків дня. Вечеря. Вільний час.

Вправи, методи і техніки, які можуть бути використані у другому блоці:

1) вправа «Чим ми схожі?». Мета: посилення динаміки і згуртованості групи, головна ідея – наголосити, що всі учасники подібні, тобто є групою, дати можливість членам групи відчувати подібність один одного;

2) арттерапевтична техніка «Обличчя стресу». Мета: зменшення рівня роздратованості та агресії за допомогою ліплення з твердого пластиліну. Ліплення дозволяє виплеснути емоції, а через те, що робота з твердим пластиліном вимагає значно більше фізичного зусилля, це допомагає позбутися м'язового напруження. Матеріали для проведення вправи: твердий пластилін, картон. Кожен учасник працює над композицією «Обличчя стресу» та презентує свої напрацювання для інших учасників. Після виконання завдання з фігурою із пластиліну учасники можуть зробити те, що побажають (залишити як є, викинути, зім'яти або трансформувати);

3) «Експрес-метод» (мета – оновлення знань щодо експрес-методів відновлення і стабілізації психофізіологічного стану людини):

а) розглянули стрес-фактори (особистісні та професійні) і визначити SOS-фактори – власні прояви стресу. Проаналізувати різні стресові ситуації та особистісні реакції на стрес;

б) учасників розділяють на п'ять груп з метою опрацювання швидких та доступних методів стабілізації стресових реакцій. Кожна група протягом 10 хвилин формулює 10 експрес-методів подолання стресу;

в) дискусія-обговорення. Приклади експрес-методів: різноманітні дихальні техніки, зокрема «Дихання по квадрату», «Дихання життя» С. Лосева, «Квітка – свічка», «Пхастріка», «Дихання животом», техніки заземлення «5–4–3–2–1», «4 стихії», «Метелик» та «Прогресивна м'язова релаксація»;

4) техніка «Алгоритм роботи з власним стресом». Мета: усвідомлення особливостей впливу стресових подій на особисте життя, напрацювання способів подолання стресу. Матеріали: аркуші паперу, ручки, метафоричні асоціативні карти *Resilio* (Резіліо), *Habitat* (Хабітат), *Соре* (Коуп), «Життя як чудо».

5) техніка «Щоденник стресу». Учасниками необхідно пригадати події тижня перед початком програми та написати основні стрес-ситуації, що відбулися з ними за цей період. Наступний крок – проаналізувати ситуації та заповнити відповідні рядки в щоденнику (табл. 1).

Після заповнення щоденнику відбувається обговорення особливостей впливу стресових подій на особисте життя;

Таблиця 1

Щоденник стресу

Стресор	Інтенсивність (0–10 балів)	Контроль події над людиною або людини над людиною (0–10 балів)	Тривалість впливу	Частота повторення

6) техніка «Корисна якість» з використанням метафоричних асоціативних карт *Resilio*, *Habitat*, *Core*, «Життя як чудо». Учасники працюють індивідуально, кожний зі своєю стресовою ситуацією та стрес-факторами із щоденника стресу. Після роботи з обраним стресором учасники повторно оцінюють його інтенсивність, рівень контролю і тривалість впливу.

Для виконання цієї вправи учасники спочатку індивідуально відповідають на питання: що допомагає мені стабілізувати свій стан у стресовій ситуації, як я долаю стрес? Після об'єднання в групи, учасники представляють свої напрацювання на обговорення групі;

7) вправа «Особиста зона відповідальності». Мета: навчитись визначати особисту зону відповідальності в стресовій ситуації (що я можу зробити, на що я можу вплинути, а що виходить за межі моєї відповідальності). Матеріали: метафоричні асоціативні карти, папір, ручки.

Учасники згадують стресову ситуацію, яка була вже розв'язана та не мала руйнівного впливу на їхню психіку. Здійснюють картування стресової ситуації, що була розв'язана, за схемою: причини – суть ситуації – шляхи подолання – наслідки. Для цього необхідно розділити лист на чотири частини та записати в кожен з них, згідно зі схемою, відповідні елементи. Потім відбувається робота над змістом кожного елемента та з'ясування частини своєї відповідальності у цій стресовій події. Аналіз здійснюється за схемою, поданою нижче (табл. 2).

Таблиця 2

Особиста зона відповідальності

Я відповідаю	Я не несу відповідальності
Причини	
Суть ситуації	
Шляхи подолання	
Наслідки	

8) техніка «Розділити відповідальність за подію з іншими людьми» (автор Пег Стріп), якою можна скористатись у разі необхідності для посилення техніки «Особиста зона відповідальності».

Візьміть проблемну ситуацію, яка була вирішена. У центрі аркуша форматом А4 намалуйте коло – це 100 % провини. У правому верхньому кутку напишіть, хто відповідає за те, що сталося. У стовпчик запишіть усіх, хто спав на думку. Далі визначте, яку частину відповідальності із цих 100 % несе на собі кожен зі списку. Перетворіть коло на діаграму, відмітивши всі частини. Подивіться на коло і визначте, скільки тепер відсотків вашої провини. Дайте відповіді на такі питання: чи може бути так, що ви відчуваєте агресію, але не хочете собі в цьому зізнаватись і тому волієте відчувати провину; можливо, ви не дозволяєте собі злитися; які у вас вторинні вигоди почуватися винним; якою ви будете людиною, якщо не будете відчувати цю провину?

Ми часто плутаємо провину та відповідальність. Провина зацікавлена на нашому «Я», тоді як відповідальність сфокусована на досконалій дії та її результатах. Коли людина відчуває відповідальність, вона має можливість рухатися вперед, у неї з'являються нові можливості;

9) техніка-діагностика копінг-стратегій за допомогою метафоричних асоціативних карт. Мета: познайомити учасників з шістьма основними стратегіями копінг-поведінки у стресовій ситуації, допомогти учасникам виявити, які із цих копінгів є недосяжними для них у періоди переживання складних життєвих ситуацій і до яких внутрішніх ресурсів слід звертатися по допомогу. Матеріали: метафоричні асоціативні карти *Соре*.

Тренер розкладає в ряд шість карт категорії «Чудо і Ви» з колоди карт *Соре* і пропонує учасникам проранжувати карти за критерієм симпатії. Карту, яка найбільш сподобалась, потрібно розмістити на перше місце, шоста карта, яка взагалі не подобається, буде на шостому.

Після ранжування тренер розповідає про значення цих карт і знайомить їх з шістьма основними стратегіями копінг-поведінки у стресовій ситуації: віра, дружба, емоції, креативність, діяльність, когніції. При цьому тренер зазначає, що ті карти, які посіли перше і друге місце, – це допінги, до яких людина вдається частіше у стресовій ситуації, друге і третє – це копінги, які людина використовує час від часу, п'яте та шосте – це ті стратегії копінг-поведінки, які людина ніколи не використовує у стресовій ситуації.

Учасники роблять аналіз, пам'ятаючи, що правильного ранжування карт не існує, кожен підхід є індивідуальним. Слід замислитися про те, що наступного разу, можливо, використання копінгів з п'ятого та шостого рангового місця допоможе у вирішенні проблеми.

Третій блок. *Горе і втрати*

Мета: ознайомити з техніками подолання горя і втрати, наслідків травматичних подій, робота зі страхами та особливостями повернення до життя після втрати.

Структура занять третього дня:

1. Привітання з використанням колоди метафоричних асоціативних карт «Ти як?».

2. Оновлення знань щодо понять «горе» і «втрата», процесів і стадій горювання, патологічних симптомів горя, безправного горя, вторинних втрат, сучасного етапу консультування в ситуаціях горювання та його особливостей.

3. Стратегії опанування (навички екологічного управління негативними емоціями, горювання та скорбота як життєвий досвід, робота з відчуттям страху, провини, сорому та відповідальністю).

4. Підбиття підсумків дня. Вечеря. Вільний час.

Вправи, методи і техніки, які можуть бути використані у третьому блоці:

1) техніка «Місце сили». Мета: відновлення відчуття безпеки та рівноваги, вона допомагає знизити тривогу, розслабитися та відволіктися. Матеріали: метафоричні асоціативні карти ресурсних колод *Saga, Mythos, 1001, SHEN HUA, Morena, Habitat, Ecco* та ін.

Класичний варіант техніки «Безпечне місце» модифікований у техніку «Місце сили» з використанням метафоричних асоціативних карт ресурсних колод *Saga, Mythos, 1001, SHEN HUA, Morena, Habitat, Ecco* та ін.;

2) техніки «Зміна ідентичності» та «Новий шлях». Мета: навчитись створювати нову ідентичність після переживання травматичних подій.

Будь-яка втрата несе зміну ідентичності. Одним із завдань горювання є створити нову ідентичність (за В. Ворденом). Учасники відповідають на питання: 1) ким я був, 2) ким я буду, 3) хто я тепер, із використанням метафоричних асоціативних карт: *Cope, Saga, Mythos, 1001, SHEN HUA, Morena, Habitat, Ecco* та ін. На другому етапі вправи учасники будують «Новий шлях», описуючи, хто або що допоможе зрушити з місця: допомога друга чи професіонала, вольове рішення, новий проект, власна пропозиція;

3) техніка «Шрамування місця болю». Мета: сформуванню розуміння того, як тіло реагує на кризову ситуацію, що відчуває людина на фізичному рівні у стресовій, травматичній ситуації, розкрити поняття «колективна травма». Матеріали: метафоричні асоціативні карти *Cope, Saga, Mythos, 1001, SHEN HUA, Morena, Habitat, Ecco* та ін., шість листів ватману, маркери, фломастери, олівці.

Спочатку ведучий зосереджує увагу групи на тому, що нам необхідно зрозуміти, як наше тіло реагує на кризову ситуацію, що ми

відчуваємо на фізичному рівні, у чому проявляється наша реакція на стресову подію. Для цього кожному учаснику групи роздається аркуш формату А4 з контуром тіла людини. На столі розкладено карти колоди *Core* (відкритий спосіб). Кожен учасник обирає карту з колоди, що символізує найважчий особистий біль як наслідок участі в екстремальній ситуації.

Потім кожен учасник кладе карту-символ болі на місце локалізації болі на обрисі тіла людини перед собою. Далі бере карту-символ болю і виходить до ведучого. Ведучий пропонує учаснику розповісти про цей симптом та відмітити красним маркером його місце на контурі тіла людини, яке заздалегідь намальоване на великому аркуші ватману. Кожен учасник розповідає, чому біль локалізується саме в цьому місці. Потім учасник повертається на місце і кладе карту-біль на обрис тіла перед собою.

Далі ведучий замикає коло, і на великому аркуші вимальовується так званий збірний образ травми, який необхідно рубцювати: травма була – рана дуже болить – потім буде шрам, але шрам болить значно менше, ніж відкрита рана.

Після детального обговорення симптомів та місця локалізації болю необхідно переходити до процесу рубцювання та зцілення. Для цього обираються карти з ресурсних колод *Saga, Mythos, Morena*.

Кожен учасник обирає дві карти (одну – у відкритий спосіб, другу – у закритий) та кладе поруч із картою, що означає біль, чи на карту-біль. Потім відбувається обговорення того, що трапилось або що змінилось у сприйнятті ситуації, окремо розглядається вплив карти-допомоги, обраної у відкритий та закритий спосіб, проводиться аналіз;

4) завершальна вправа «Подяка». Учасники по колу промовляють, за що вони вдячні собі, людям, Богові (Всесвіту).

Четвертий блок. Профілактика та подолання професійного вигорання

Мета: ознайомити з техніками психологічного відновлення, профілактики та подолання професійного вигорання; скласти особистий план профілактики професійного вигорання та особистої безпеки при виконанні професійних завдань.

Структура занять четвертого дня:

1. Ти як? Самодіагностика.
2. Сутність та особливості прояву професійного вигорання (причини виникнення, характер розгортання та симптоматика, рівні прояву (напруження, резистенція, виснаження), симптоматика вторинної травматизації фахівців).

3. СТОП вигорання: профілактика та подолання професійного вигорання; рекомендації для фахівців, як не вигоріти на роботі.

4. Складання особистого плану профілактики професійного вигорання та особистої безпеки при виконанні професійних завдань.

5. Підбиття підсумків дня. Вечеря. Вільний час.

Вправи, методи і техніки, які можуть бути використані в четвертому блоці:

1) вправа «Симптоми професійного вигорання». Мета: розкрити сутність та особливості прояву професійного вигорання (симптома-тика; рівні прояву – напруження, резистенція, виснаження). Матеріали: проєктор, комп'ютер, фліпчарт, маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу, метафоричні карти. Робота відбувається в групах, кожна з яких протягом 15 хвилин працює над симптоматикою вигорання, далі – обговорення симптомів професійного вигорання;

2) техніка «Колесо життєвого балансу». Мета: усвідомлення особистісних проблем та сфер життя, в яких спостерігається напруження. Матеріали: проєктор, комп'ютер, фліпчарт, маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу, метафоричні карти. Кожен учасник на папері малює коло і розділяє його на визначену кількість секторів, наприклад вісім (кар'єра, гроші, здоров'я, друзі, сім'я, розвиток, відпочинок, умови життя). Учасники мають оцінити за 10-бальною шкалою, наскільки наповненим є кожен сектор їхнього життя і зафарбувати його, далі обрати для кожного сектору певну метафоричну карту з ко-лод *Cope, Saga, Mythos, 1001, SHEN HUA, Morena, Habitat, Ecco* та ін.;

3) техніка «Синквейн». Мета: профілактика та подолання професійного вигорання. Матеріали: проєктор, комп'ютер, фліпчарт, маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу.

Синквейн – це методичний прийом складання вірша з п'яти рядків, *головна мета якого показати, що, змінюючи дію, здійснюючи щось нове, випробовуючи нові варіанти, ми спроможні позитивно змінити свій стан*; відбувається саморегуляція через розкодування мовних метафор.

Учасникам пропонують згадати ситуацію, в якій вони відчували сором'язливість (або інший стан). Потім вони мають дати назву стану, який описується (одне слово). Це слово і буде початком синквейна. Наприклад, слово «сором». Далі необхідно за схемою, що надається, скласти синквейн. Соматичні стани та хвороби не можуть бути назвою синквейна.

Схема синквейна:

1-й рядок: одне слово – назва, іменник (хто? що?);

2-й рядок: два слова – ознака, прикметник (який? яка? яке? які?);

3-й рядок: три слова – дія, дієслово (що робить? що зробить?);

4-й рядок: чотири слова – фраза, у якій висловлюється особиста думка щодо предмета, про який йдеться;

5-й рядок: одне слово – іменник (хто? що?).

Приклад синквейна:

Сором

Гіркий, гнітючий
Принижує, мінімізує, вбиває
Не дає дихати повною груддю
Біль

Учасникам пропонують обговорити отримані результати, орієнтуючись на такі питання: на що звернули увагу при виконанні цієї техніки; чим, на ваш погляд, була корисна ця техніка; чи важко було її виконувати і чому; що змінилося після виконання цієї техніки; які думки виникали під час та після виконання цієї техніки; які відчуття виникали під час та після виконання цієї техніки. Далі відбувається підбиття підсумків, формування рекомендацій для фахівців, як не вигоріти на роботі;

4) техніка «Банка вдячності». Мета: рефлексія. Матеріали: маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу, банка.

Учасники пишуть на папірцях: «Я вдячний собі за...», згортають і кидають до банки вдячності (за бажанням можуть прочитати на загал).

П'ятий блок. Накачка ресурсів

Мета: сформувати навички психологічного відновлення, оволодіти методами і техніками самодопомоги для подолання перевтоми, відновлення після травми, накопичення ресурсів.

Структура занять п'ятого дня:

1. Актуалізація знань, що таке ресурси (життєві ресурси особистості), куди вони зникають та де їх взяти, джерела психологічних ресурсів, куди зникла мотивація.

2. Апробація ресурсних технік (опрацювання технік накачки ресурсів, обмін досвідом, як і де знаходити ресурси).

3. Вихідне анкетування. Отримання зворотного зв'язку та прощання.

4. Завершення програми та від'їзд учасників.

Вправи й техніки, які можуть бути використані в п'ятому блоці:

1) техніка «Ікігай». Мета: ознайомлення з технікою, яка може допомогти знайти відповідь на важливе запитання: у чому сенс буття; стати джерелом натхнення та мотивації; навчитися краще розуміти свої цілі та пріоритети, а також знаходити задоволення у щоденних справах. Матеріали: проектор, комп'ютер, фліпчарт, маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу.

Ікігай – це японський концепт, що означає «сенс життя» або «радість життя». Дослівно слово «ікігай» можна перекласти, як сенс життя. Воно складається з двох слів – «ікі» (жити) і «гай» (причина). Цей концепт відображає те, що приводить вас у рух, надає сенс вашому життю і допомагає вам відчувати задоволення від кожного дня. Ікігай спрямований на досягнення гармонії між тим, що ми любимо, у чому ми компетентні, що потрібно всесвіту, за що нам платять.

Учасники заповнюють коло ікігай – це візуальний інструмент, який допомагає визначити свій ікігай;

2) арттерапевтична техніка «Мандала Барви Життя». Мета: гармонізація та стабілізація внутрішнього психологічного стану, виявлення ресурсів. Матеріали: аркуші паперу з малюнками мандал, різнокольорові сипучі матеріали (пісок, крупи, сіль тощо). Учасники обирають мандали і розфарбовують їх за допомогою різнокольорових сипучих матеріалів (пісок, крупи, сіль тощо);

3) арттерапевтична техніка «Афірмація». Мета: накопичення ресурсів, формування навичок психологічного відновлення. Матеріали: проектор, комп'ютер, фліпчарт, маркери, фломастери, олівці, аркуші паперу. Учасники формулюють коротку фразу, що містить вербальну формулу, яка при багаторазовому повторенні закріплює необхідний образ або установку в підсвідомості людини, сприяючи покращенню її психоемоційного фону та стимулюючи позитивні зміни;

4) арттерапевтична техніка «Трансформація». Мета: накопичення ресурсів, формування навичок психологічного відновлення. Матеріали: фольга. Учасники створюють птаха «Мої зміни», використовуючи фольгу;

5) вправа «Чи виправдались мої очікування?» полягає в тому, що учасники підходять до ватману, де наклеєні папірці з їхніми очікуваннями від участі в програмі реабілітації (вони їх писали в перший день), і повідомляють учасників та тренерів, чи виправдались їхні очікування.

Висновки

Фокус розробленої нами програми соціально-психологічної реабілітації спрямований на профілактику професійного вигорання, відновлення психологічного здоров'я та професійної спроможності психологів сектору безпеки й оборони України, які працюють із людьми, які пережили травматичні події або мають психологічні проблеми. Програма складається з комплексу заходів і включає такі різноманітні методики, як-от: індивідуальна або групова робота для розв'язання внутрішніх конфліктів, зміни деструктивних моделей поведінки та розвиток нових навичок, розширення навичок самоорганізації, комунікації й взаємодії з оточенням, використання творчих арттерапевтичних методів для вираження емоцій та пошуку внутрішніх ресурсів.

Під час отримання зворотного зв'язку та аналізу результатів анкетування було зафіксовано позитивну динаміку й задоволення від участі в реабілітаційній програмі. Учасники відмітили насиченість, доступність, професіоналізм, дружню атмосферу й динамічність програми. Тому перспективою подальших досліджень убачаємо висвітлення результатів аналізу ефективності соціально-психологічної програми «Шлях до перемоги».

Списки бібліографічних посилань: **1.** Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 3 : навч. посіб. / Л. Гридковець, Т. Вебер, Н. Журавльова та ін. ; за заг. ред. Л. Гридковець. Київ : ОБСЄ, 2018. 236 с. **2.** Доценко В. В. Психічні стани психологів, які працюють з постраждалими в умовах війни // Проблеми психології діяльності в особливих умовах : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 18 квіт. 2023 р.) / Черкаськ. ін-т пожеж. безпеки ім. Героїв Чорнобиля Нац. ун-ту цивіл. захисту України ; Гуманітарн. ін-т Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняховського ; Соц.-психол. ф-т Нац. ун-ту цивіл. захисту України та ін. Черкаси : Вид. Третяков О. М., 2023. С. 179–181. **3.** Мілорадова Н. Е., Доценко В. В. Програма реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України «Шлях до перемоги»: зміст та особливості проведення // Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни: міжнародний досвід та українські реалії : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 квіт. – 1 трав. 2024 р.) / Донецьк. обл. ін-т післядипломної пед. Освіти ; Литовський фонд розвитку співробітництва та гуманітар. Допомоги ; Інкубатор соціальних змін «Domus Solis» та ін. Київ : ДонОблШПО, 2024. С. 485–489. **4.** Лазос Г. П. Фактори ризику виникнення негативних емоційних станів у волонтерів психологів/психотерапевтів. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. 3, вип. 13. С. 130–152.

Надійшла до редакції 19.11.2024

Прийнята до опублікування 16.12.2024

Miloradova N. E., Dotsenko V. V. Technologies of psychological rehabilitation of a personality after traumatic events (on the example of the rehabilitation programme for psychologists of the security and defence sector of Ukraine)

Today, psychologists in the security and defence sector of Ukraine work in extremely difficult conditions, providing psychological support to the military, who face various stressful situations. The full-scale war has created a unique situation where people in helping professions (psychologists, psychotherapists, social and medical workers, volunteers, etc.) experience a common trauma with the people they help. Psychologists who work in war and provide assistance to victims of traumatic events experience emotional (professional) burnout, secondary traumatisation and a number of negative mental states that are currently poorly understood. Given the impossibility of reducing the professional burden on people in these professions, the issue of developing and implementing a special multicomponent psychological recovery programme aimed at maintaining psychological health and preventing emotional burnout syndrome and secondary trauma in professionals in helping professions becomes relevant.

The article presents a detailed description of the author's programme of social and psychological rehabilitation of psychologists in the security and defence sector of Ukraine "The Way to Victory". The main goal of the programme is to update the existing and search for new resources to strengthen stress resistance and restore the strength of participants, mastering new methods of preventing professional burnout of psychologists.

The programme lasts a week and includes five consecutive blocks: 1) getting acquainted and getting into a new experience; 2) actualisation of problematic issues, peculiarities of experiencing stressful and traumatic situations; 3) grief and loss; 4) prevention and overcoming professional burnout; 5) acquiring resources.

The developed programme will help psychologists in the security and defence sector of Ukraine to improve their own stress resistance, restore psychological health, and accumulate resources to prevent professional burnout.

Keywords: trauma, psychological assistance, social and psychological rehabilitation, programme, professional burnout, stress, recovery techniques.

УДК 159.9.072

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.4.25>

Світлана Вячеславівна Харченко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-5149-7892>,

e-mail: sicretvictoriya@gmail.com;

Олег Вікторович Колдашов,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Військово-юридичний інститут,
кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0007-6564-9563>,

e-mail: nationallaw@i.ua

**СТИЛЬ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЛІДЕРА
ТА ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ,
ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ
«ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ»**

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти зі стилями прийняття управлінських рішень, такими як потурання, маргінальний і ситуаційний. Показано, що розвинений емоційний інтелект лідера сприяє вибору таких підходів до прийняття управлінських рішень, як ліберальний і продукування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення). Зазначено, що розвинений емоційний інтелект є важливим, але не визначальним фактором у прийнятті управлінських рішень майбутніми правоохоронцями.

Ключові слова: лідер, стиль прийняття управлінських рішень, емоційний інтелект, складові емоційного інтелекту, здобувач вищої освіти.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Управління людьми завжди вважалось одним із найскладніших видів діяльності. Наріжним елементом управлінської діяльності є прийняття лідером рішень. В умовах воєнного стану до якості управлінських рішень лідера висуваються особливі вимоги.

У закладах вищої освіти в процесі підготовки офіцерів для правоохоронних органів значна увага приділяється формуванню важливих так званих м'яких навичок (*soft skills*), зокрема вмінню приймати обґрунтовані управлінські рішення, розвиненому емоційному

інтелекту та комунікативним навичкам, здатності брати на себе роль лідера тощо. Актуальним є вивчення того, як пов'язані стиль прийняття управлінських рішень лідером та здібності емоційного інтелекту в майбутніх офіцерів-правоохоронців.

Стан дослідження проблеми

Лідерські риси особистості є складним комплексом когнітивних та особистісних якостей, а також поведінкових навичок. Традиційно лідерські ролі поділяють на три головні категорії: міжособистісні, інформаційні та прийняття рішення [1, с. 289]. Роль комунікатора передбачає виконання лідером низки функцій, зокрема попередження виникнення міжособистісних конфліктів та їх вирішення, побудова ефективних взаємовідносин, створення команди тощо. Доведеним у психологічній науці є уявлення про важливу роль емоційного інтелекту для успішної реалізації професійних завдань керівника [2] та лідера [3].

Управлінська діяльність і стилі прийняття управлінських рішень широко досліджуються у світовій науці (К. Арджиріс, К. Бланшар, Р. Блейк, Р. Лайкерт, Т. Мітчел, Д. Моутон, Ф. Фідлер, Р. Хайс, П. Херсі та багато інших). Вчені погоджуються, що процес прийняття управлінських рішень є складним і залежить від широкого спектра особистісних чинників, які на нього впливають [4, с. 28]. При цьому когнітивний стиль прийняття рішення потребує емоційної складової як важливого чинника активізації та реалізації інтелектуальних стратегій. На нашу думку, саме емоційний інтелект може впливати на прийняття та реалізацію лідером управлінських рішень.

Традиційно емоційний інтелект визначають як розуміння й управління власними емоціями та емоціями інших людей з метою досягнення визначених суб'єктом цілей. Здатність розуміти емоції передбачає, що людина усвідомлює наявність емоційних переживань у себе чи інших, ідентифікує їх, розуміє причини їх виникнення та можливі наслідки.

Вміння людини керувати емоціями полягає в контролі їх інтенсивності, особливо надмірно сильних, регулюванні їх зовнішнього вираження та вмінні доволно викликати певні емоції за необхідності.

Здатність розуміти та керувати емоціями стосується як власних емоцій, так і емоцій інших людей, охоплюючи внутрішньоособистісний і міжособистісний емоційний інтелект [5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення особливостей взаємозв'язків таких лідерських властивостей, як емоційний інтелект і стиль прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: провести порівняльний аналіз складових емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти, які

навчаються за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», з різними стилями прийняття управлінських рішень; вивчити взаємозв'язки складових структури емоційного інтелекту з основними координатами прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців.

Наукова новизна дослідження

Вперше показана структура здібностей емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», з такими стилями прийняття управлінських рішень, як потурання, маргінальний та ситуаційний. Емпірично вивчені взаємозв'язки складових структури емоційного інтелекту з основними координатами прийняття управлінських рішень («Владність» та «Поведінка у проблемній ситуації») у майбутніх правоохоронців.

Матеріали та методи досліджень

У проведеному дослідженні взяли участь 40 здобувачів вищої освіти віком 20–22 роки, які навчаються на старших курсах Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за спеціальністю «Правоохоронна діяльність».

Емпіричні результати були отримані за допомогою психодіагностичних методик: опитувальник «Оцінка стилів прийняття управлінських рішень» [6] і тест «Емоційний інтелект» [7, с. 75].

Оцінка стилів прийняття управлінських рішень за обраною методикою ґрунтується на двох координатах: «Владність», яка відбиває міжособистісний (інтеріндивідуальний) характер процесу розробки та прийняття рішення (управлінський), та «Поведінка у проблемній ситуації», що відображає особистісний (індивідуальний) характер процесу розроблення та прийняття управлінського рішення.

Координата «Владність» має два полюси: «Лібералізм» та «Директивність». Керівник, ближчий до полюса «Лібералізм», надає свободу дій своїм підлеглим та прагне встановити з ними дружні, безконфліктні відносини. Керівник, який є ближчим до полюса «Директивність», фокусується на досягненні результату будь-якими, навіть жорсткими засобами, відносини з підлеглими будує з урахуванням незаперечного підпорядкування та максимально підкреслює свій статус керівника.

Полюсами координати «Поведінка у проблемній ситуації» є «Продуктування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)» та «Уникнення ситуації ухвалення рішення». Людина, ближча до полюса «Уникнення ситуації прийняття рішення», використовує різні можливості, щоб не доводити необхідності щось вирішувати, відкладає та затягує процес ухвалення рішення, перекладає відповідальність. Людина, ближча до полюса «Продуктування проблемної ситуації», впевнена в собі, має високу мотивацію досягнення, значною мірою бере на себе відповідальність за дії підлеглих.

Методика дозволяє визначити такі стилі прийняття управлінських рішень лідером (керівником): ситуаційний, маргінальний, авторитарний, реалізаторський та потурання.

Керівник із ситуаційним стилем орієнтований на залучення підлеглих до процесу прийняття рішень, але при цьому модель його поведінки визначається ситуацією, відсутні виражені переваги поведінки в ситуаціях прийняття рішень.

Керівник з маргінальним стилем прийняття управлінських рішень найчастіше лише стежить за виконанням рішень, прийнятих вищими керівниками і доведених до підлеглих.

Зазначимо, що керівник зі стилем потурання схильний ігнорувати необхідність приймати рішення і в цілому дистанціюється від реалізації всіх функцій керування підлеглими.

Статистична обробка даних дослідження здійснювалася за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (при $N = 40$, $p \leq 0,05$ при $r_s = 0,31$), а статистична достовірність відмінностей між групами була проведена з використанням U -критерія Мана-Уїтні (статистично достовірних відмінностей виявлено не було).

Результати досліджень

У курсантів, які брали участь у дослідженні, було визначено три стилі прийняття управлінських рішень: потурання – у 35 % респондентів, маргінальний – у 25 %, ситуаційний – у 20 %. В інших учасників дослідження не був визначений провідний стиль прийняття управлінських рішень.

Вивчення структури емоційного інтелекту майбутніх правоохоронців з різними стилями прийняття управлінських рішень виявило відсутність статистично достовірних відмінностей між групами здобувачів вищої освіти з такими стилями прийняття управлінських рішень, як потурання, маргінальний та ситуаційний. Отримані результати відображені в табл. 1.

За результатами емпіричного дослідження з'ясовано, що найвищий рівень емоційного інтелекту діагностований у групі курсантів з таким стилем прийняття управлінських рішень, як потурання; найнижчий рівень емоційного інтелекту був виявлений у групі курсантів із ситуаційним стилем прийняття управлінських рішень. У курсантів із потуранням як стилем прийняття управлінських рішень показники таких складових емоційного інтелекту, як «Розуміння емоцій» (особливо чужих) та «Управління своїми емоціями», були вищими, ніж у здобувачів освіти з іншими стилями. У курсантів із ситуаційним стилем прийняття управлінських рішень було виявлено істотно нижчий, порівняно з іншими групами, показник «Внутрішньоособистісний емоційний інтелект» (див. табл. 1).

Таблиця 1

Особливості емоційного інтелекту курсантів з різним стилем прийняття управлінських рішень, X $\pm$ 6 бали

Складова емоційного інтелекту	Стиль прийняття управлінських рішень		
	Потурання	Маргінальний	Ситуаційний
Розуміння чужих емоцій	26,7 $\pm$ 5,2	23,6 $\pm$ 3,9	25,5 $\pm$ 1,1
Управління чужими емоціями	18,1 $\pm$ 3,1	20,2 $\pm$ 2,9	19,3 $\pm$ 2,1
Розуміння своїх емоцій	22,4 $\pm$ 5,8	22,8 $\pm$ 5,7	17,8 $\pm$ 1,9
Управління своїми емоціями	18,1 $\pm$ 3,4	16,4 $\pm$ 3,3	15,8 $\pm$ 4,4
Контроль експресії	12,0 $\pm$ 4,0	12,0 $\pm$ 4,1	11,5 $\pm$ 1,6
Міжособистісний емоційний інтелект	44,9 $\pm$ 5,6	43,8 $\pm$ 5,3	44,8 $\pm$ 2,6
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	52,7 $\pm$ 9,4	51,2 $\pm$ 11,7	45,8 $\pm$ 6,4
Розуміння емоцій	49,1 $\pm$ 5,6	46,4 $\pm$ 6,0	43,3 $\pm$ 1,5
Управління емоціями	36,3 $\pm$ 4,8	36,6 $\pm$ 4,6	35,0 $\pm$ 5,3
Загальний рівень емоційного інтелекту	97,4 $\pm$ 12,1	95,0 $\pm$ 13,6	90,5 $\pm$ 6,7

Результати вивчення взаємозв'язків складових структури емоційного інтелекту з основними координатами прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців відображений у табл. 2.

Дані табл. 2 свідчать, що рівень розвитку більшості складових емоційного інтелекту негативно пов'язаний з поведінкою, наближеною до полюса «Директивність». Людина з розвиненим емоційним інтелектом зазвичай не орієнтована на побудову ієрархії підпорядкування чи акцентування свого статусу керівника, натомість надає підлеглим певну свободу дій і прагне дружніх, безконфліктних відносин. Винятком є здатність управляти чужими емоціями, яка статистично достовірно пов'язана саме з полюсом «Директивність» у прийнятті управлінських рішень ($r_s = 0,34$, $p \leq 0,05$).

Результати табл. 2 свідчать, що рівень розвитку більшості складових емоційного інтелекту негативно пов'язаний з особливостями поведінки особи, які наближені до полюса «Уникнення ситуації прийняття рішення», тобто зі схильністю відкладати, затягувати прийняття рішень, перекладати відповідальність за ухвалення рішень. Водночас такі складові емоційного інтелекту, як «Управління своїми емоціями» та загальна здатність «Управління емоціями», статистично достовірно

негативно пов'язані з полюсом «Уникнення ситуації прийняття рішення» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Характер взаємозв'язків складових структури емоційного інтелекту з основними координатами прийняття управлінських рішень у майбутніх правоохоронців, г₂

Складова емоційного інтелекту	Координати	
	Владність	Поведінка у проблемній ситуації
Розуміння чужих емоцій	-0,24	-0,25
Управління чужими емоціями	0,34*	-0,08
Розуміння своїх емоцій	-0,15	-0,18
Управління своїми емоціями	-0,28	-0,36*
Контроль експресії	-0,05	0,08
Міжособистісний емоційний інтелект	-0,05	-0,24
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	-0,19	-0,18
Розуміння емоцій	-0,24	-0,26
Управління емоціями	0,00	-0,35*
Загальний рівень емоційного інтелекту	-0,17	-0,26

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$

Обговорення результатів

Цілком очікувано були отримані емпіричні дані, що розвинений емоційний інтелект лідера сприяє обранню саме ліберального варіанту прийняття управлінських рішень. Статистично достовірний зв'язок між умінням лідера керувати чужими емоціями та його директивністю у досліджуваній групі ми інтерпретували як можливість його використання для примусу підлеглих задля досягнення бажаної мети, імовірно, шляхом маніпулювання їхніми емоційними переживаннями (наприклад, застосування класичних прийомів «щипок зверху», «щипок знизу», «універсальний щипок»).

Статистично значущий зв'язок між «Продуктуванням проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)» та складовими емоційного інтелекту – «Управління своїми емоціями» і загальною здібністю «Управління емоціями» – в обстеженій групі здобувачів освіти свідчить про важливість цих компонентів для впевненості лідера в собі, мотивації досягнення та відповідальності за дії підлеглих.

Висновки

Таким чином, розвинені складові емоційного інтелекту є важливими, але не вирішальними для прийняття управлінських рішень майбутніми правоохоронцями. Загалом розвинений емоційний інтелект лідера сприяє обранню таких полюсів прийняття управлінських рішень, як «Ліберальний» та «Продуктування проблемної ситуації (ситуації ухвалення рішення)». Розвинений емоційний інтелект лідера певною мірою пов'язаний з упевненістю в собі, високою мотивацією досягнення, відповідальністю за дії підлеглих.

У майбутніх правоохоронців найпоширенішими є три стилі прийняття управлінських рішень: потурання, маргінальний та ситуаційний. Найвищий рівень емоційного інтелекту виявлено у групі курсантів з таким стилем прийняття управлінських рішень, як потурання, а найнижчий – у групі курсантів із ситуаційним стилем.

Отримані результати свідчать про необхідність розвитку в майбутніх правоохоронців у процесі психологічної підготовки такої складової емоційного інтелекту, як розуміння емоцій, що підвищує вірогідність сприятливих варіантів прийняття управлінських рішень лідерами.

Список бібліографічних посилань: **1.** Бойко О. В. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних сил України : монографія. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 667 с. **2.** Карузо Д. Р., Саловей П. Емоційний інтелект керівника: як розвивати й використовувати чотири базові навички емоційного лідерства / пер. з англ. Київ : Самміт-Книга, 2016. 296 с. **3.** Гулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера / пер. з англ. В. Глінка. Київ : Наш формат, 2021. 288 с. **4.** Прийняття управлінських рішень : навч. посіб. / Ю. Є. Петруня, Б. В. Літовченко, Т. О. Пасічник та ін. ; за ред. Ю. Є. Петруні. 4-ге вид., перероб. і допов. Дніпро : Ун-т митної справи та фінансів, 2020. 209 с. **5.** Носенко Е. Л., Четверик-Бурчак А. Г. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху : монографія / за заг. ред. Е. Л. Носенко. Київ : Освіта України, 2016. 182 с. **6.** Психологія прийняття рішень : метод. рек. / уклад. І. Р. Петровська. Львів, 2021. 42 с. **7.** Августюк М. М. Методичні поради до підвищення рівня емоційного інтелекту в здобувачів вищої освіти. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2022. 94 с.

Надійшла до редколегії 14.11.2024

Прийнята до опублікування 17.12.2024

Kharchenko S. V., Koldashov O. V. Leader's management decision-making style and emotional intelligence of higher education students studying in the speciality "Law Enforcement"

Leadership qualities are a complex set of cognitive properties, personal qualities and behavioural skills. It is relevant to study how the leader's style of decision-making and emotional intelligence abilities are related to future law enforcement officers.

The empirical study involved 40 higher education students studying in the senior years of the Military Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, specialising in law enforcement.

The following psychodiagnostic techniques were used: the questionnaire "Assessment of Management Decision-Making Styles" and the test "Emotional Intelligence". Statistical processing of the data was carried out using Spearman's rank correlation and Mann-Whitney U test.

Three styles of managerial decision-making were identified in the surveyed cadets: 35 % had a conniving style, 25 % had a marginal style, and 20 % had a situational style. The other participants of the study did not have a leading style of managerial decision-making.

It has been found that the highest level of emotional intelligence is in the group of respondents with the style of managerial decision-making "indulgence", and the lowest level of emotional intelligence is in the group of cadets with the situational style of managerial decision-making. It has also been revealed that a leader with developed emotional intelligence is not focused on emphasising his or her status as a leader, but, on the contrary, provides a certain freedom of action to his or her subordinates.

It has been noted that the developed components of emotional intelligence are important, but not decisive, for making managerial decisions by future law enforcement officers. The developed emotional intelligence of a leader contributes to his/her choice of such poles of managerial decision-making as "liberal" and "production of a problem situation (decision-making situation)". A leader's developed emotional intelligence is to some extent related to self-confidence, high motivation to achieve, and responsibility for the actions of subordinates.

It has been suggested that in the process of psychological training future law enforcement officers should develop such a component of emotional intelligence as understanding of emotions, which increases the likelihood of favourable options for making managerial decisions by leaders.

Keywords: leader, style of managerial decision-making, emotional intelligence, components of emotional intelligence, higher education student.

НАШІ АВТОРИ

- Велієв Р. Е.** ➤ Науково-дослідний інститут публічного права (м. Київ) (аспірант)
- Волобуєв А. Ф.** ➤ Дніпровський державний університет внутрішніх справ, кафедра кримінально-правових дисциплін (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Гайдар М. В.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Головач Я. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів, сектор фізико-хімічних досліджень (головний судовий експерт)
- Головко Б. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави та права (професор), канд. іст. наук, доц.
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства (завідувач), д-р іст. наук, проф., засл. працівник освіти України
- Гриценко В. В.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (аспірант)
- Дорошенко В. А.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра правоохоронної діяльності, д-р філософії в галузі права
- Доценко В. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Ємець І. О.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Колдашов О. В.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Військово-юридичний інститут, кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач)
- Коломійцев С. О.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, науково-дослідної лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі (науковий співробітник)

- Коломойцев М. М.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Кройтор В. А.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Кухарев О. Є.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Кшевецький В. С.** ➤ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра іноземних мов для природничих факультетів (доцент), канд. філол. наук, доц.
- Ляска О. П.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Макаренко М. М.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Мілардова Н. Е.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (професор), д-р психол. наук, проф.
- Пашнев Д. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Поляков І. С.** ➤ ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук
- Попов В. Ю.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Присяжнюк О. А.** ➤ ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук
- Середа Д. Ю.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт)
- Слинько Д. В.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Солоніченко Л. А.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)

- Трофимець С. А.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень, група автотоварознавчих досліджень (судовий експерт)
- Усатий В. О.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Харченко С. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (професор), канд. психол. наук, доц.
- Хлестков О. В.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі (старший науковий співробітник)
- Чалий Ю. І.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Шматков д. І.** ➤ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі (провідний науковий співробітник), канд. пед. наук, доц.
- Шуміло О. М.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (завідувач), канд. юрид. наук, проф.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України, у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

видання:

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

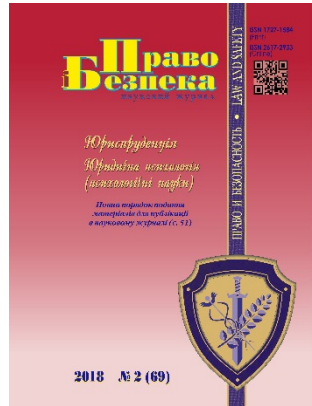
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місця (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*,
Внесення правок *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*,
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 27.12.2024. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 17,27. Тираж 50 прим. Зам. № 2025-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.